

HERESCU

CAETE
CLASICE

CUGETAREA — GEORGESCU DELAFRAS

www.dacoromanica.ro

CAETE CLASICE

DE ACELAȘ AUTOR :

- Basmul celor patru zodii**, poem. Craiova, 1925 (epuizat).
Insemnări literare, Bibl. Semănătorul, Arad, 1926 (epuizat).
Cartea cu lumină, versuri, Ed. Scrisul Românesc, Craiova, 1926 (epuizat).
Poezii alese din Francis Jammes, Ed. Fundației Culturale Principele Carol, colecția „Cartea Vremii”, București, 1927. În colaborare cu Ion Pillat. (epuizat).
Lirica lui Horațiu, traduceri, Ed. Ramuri, Craiova, 1929 (epuizat).
Pentru Clasicism, Fapte, idei, oameni, vol. I, 1926—1936. Ed. Ramuri, Craiova, 1937 (epuizat).
Lirica latină, traduceri, Vol. I. Ed. Cartea Românească, București 1937.
Alecsandri, Poezii, Antologie, cu o introducere. Ed. Omagială a Municipiului București, 1940.
Plant, Militarul îngâmfat, traducere. Institutul de studii latine, București, 1940.

SUB TIPAR .

- Pentru clasicism**, Vol. I, 1926—1936, Ediția II-a.
„ „ Vol. II, 1937—1941. „ I-a.

N. I. HERESCU

CAETE CLASICE

CUGETAREA — GEORGESCU DELAFRAS

BUCUREȘTI, IV. — STR. POPA NAN, 21

1160-941

PREFAȚĂ

Cartea de față se îndreaptă către acei cititori de literatură care mai păstrează un interes pentru frumosul clasic, pentru gândirea celor vechi, pentru spiritul social și politic al Antichității. Forma în care sunt prezentate aceste Caete a încercat, de aceea, să fie cât mai literară și cât mai puțin științifică. Specialiștii nu vor găsi aici decât fapte și probleme pe care ei le cunosc foarte bine, limpezițe însă de tot balastul ipotezelor, controverselor și referințelor. Cu alte cuvinte : am voit să fac o carte de literatură și nu una de „vechituri“.

Căci profesorii de clasicism sunt obligați să aibă, la noi în țară, o grijă în plus, față de colegii lor din țările cu o cultură mai veche și mai întinsă. În Apus — în Franța, în Germania, în Italia, — activitatea acestor profesori se desfășoară pe două tărâmură : cel științific și cel didactic. Ca oameni de știință, ei lucrează în bibliotecă, pentru a contribui la progresul specialității lor ; ca profesori, ei își inițiază elevii, dela catedră, în tainele acestor specialități. Cât privește însă publicul cel mare, ei nu sunt ținuți să aibă nicio preocupare specială, fiindcă cititorii din Apus sunt pregătiți să priceapă și să guste frumusețile clasice, atât prin instrucția pe care o primesc în școală, cât și printr'o milenară tradiție culturală.

La noi, din păcate, lucrurile stau altfel. Cititorii români n'au nici pregătirea necesară, fiindcă, în școală, clasicismul a fost aproape desfunțat, iar o tradiție în această direcție n'a avut încă timpul — și nici împrejurările prielnice — ca să prindă temeinic în România. E un adevăr trist, — dar este un adevăr.

Așa încât, pe lângă activitatea lor științifică și didactică, profesorii români au, pe deasupra, și datoria de a răspândi în publicul mare gustul pentru clasicism; de a divulga, de a populariza, între cititori, elementele literaturii și ale culturii clasice. Pentru literatura și cultura românească, o operă de acest fel noi o socotim esențială.

Caetele pe care le prezint astăzi publicului nostru se deschid cu o evocare a Romei, a amintirilor fără pereche cuprinse între colinele ei. Mi s'a părut că un astfel de omagiu față de „Cetatea Eternă“ era cea mai nemerită introducere la o carte dedicată Antichității. Apoi, după o primă grupă de capitole, cea mai numeroasă, cuprinzând figuri, opere, idei literare și filosofice, o a doua grupă înfățișează fapte politice, sociale și economice, pe care le-am crezut folositoare spre a arăta publicului că „nimic nou sub soare“ și că problemele chinuitoare ale zilei de azi s'au mai pus și au fost rezolvate și ieri. A le ignora, înseamnă a da cu piciorul într'un bogat capital de experiențe, ceea ce nu poate fi decât dăunător.

O ultimă lămurire: titlul de „C a e t e“, pe care l-am dat acestor fragmente reunite în volum, urmărește, prin aspectul său școlăresc, să sublinieze că autorul nu are, aici, nici o pretenție de originalitate științifică. N'am vrut să încarc josul paginilor cu referințe și citate, spre a nu îngreua o lectură pe care am dorit-o cât mai ușoară, cât mai cursivă; dar aproape tot ce se găsește în

aceste pagini a fost luat din cărțile autorilor străini, de autoritate. Ceea ce îmi aparține mie este numai sistematizarea, extragerea esențialului din tufișul detaliilor, poate (dacă mi se iartă !) un spirit de ordine și de claritate, și forma. Ba, ici și colo, când mi s'a părut că găsesc o exprimare fericită sau o caracterizare ideală, am împrumutat chiar și forma.

Nu mă rușinez s'o mărturisesc : acest volum este făcut din rodul impresiilor, însemnărilor, rezumatelor scrise pe caetele mele, în decursul anilor, după citirea fiecărei cărți mai importante. Fiindcă eu unul am fost, sunt și astăzi, și mă voi strădui să fiu până la capătul zilelor, un școlar, adică un om care învață. Iar dacă se vor găsi și de cei ispițiți să disprețuiască o astfel de mărturisire, fie-mi îngăduit să mă acopăr cu autoritatea lui Goethe. Intrebat odată, în anii dela sfârșitul vieții sale, cum prefera să i se zică : „Excelență“, sau „Maestre“, bătrânul titan dela Weimar a răspuns că dorea să fie numit, pur și simplu : „Domnule student“. La 78 ani, Goethe continua să învețe...

PE URMELE ZEILOR ..

Abel Bonnard spunea, cu netăgăduită dreptate : „Roma nu e un oraș, ci mai multe orașe“. În adevăr, nu cred că e loc pe lume unde veacurile să se fi amestecat într'o egală măsură : întinderea aceea de pământ, pe cele șapte coline, poartă urmele venerabile ale tuturor vârstelor din istoria lumii.

Sunt, așa dar, mai multe Rome : o Romă a Antichității și una a Renașterii ; o Romă a Căzarilor și o Romă a Papilor ; o Romă a primilor creștini, din catacombele subpământene, și o Romă modernă, cu grădini și cu parcuri pline de soare. Toate aceste Rome s'au juxtapus, s'au suprapus ori chiar s'au contopit, în formele cele mai neașteptate, uneori luând înfățișări bizare, totdeauna însă pitorești, adeseori dătătoare de emoție. Nu trebuie să te miri dacă, la Roma, vei întâlni alături, la fiecare pas, o ruină din timpul imperiului roman, o biserică din vremea Renașterii și un palat de cele mai grațioase linii noi.

Chipurile diferite ale Romei cu greu ar putea să fie despărțite, fiindcă, deși s'au născut pe rând, la epoci diferite, au trăit apoi, au crescut și au îmbătrânit împreună. Când Stendhal, în frumoasa, neîntrecută lui carte de călătorie, împărțea

Roma în mai multe capitoare : ruinele antichității, pictura modernă, arhitectura modernă, statuile antice, sculptura modernă, și celelalte, el era silit să facă aceste rubrici pentru a putea da o ordine notelor sale de drum. În fapt însă, cele câteva Rome care trăiesc împreună pe colinele veșnice n'ar putea să fie deslipite una de alta decât cu târnăcopul, și câteodată nici așa. Omul, cu slabele lui puteri, nu reușește să separe ceea ce mâna istoriei a unit așa de strâns.

Căci Roma, aidoma cu pasărea Phoenix, a re-născut de fiecare dată din propria ei cenușă, s'a reinălțat dintre propriile ei ruine. Forma nouă s'a plămădit din mădulele vechiului trup. Din resturile dărâmate ale marilor clădiri imperiale, — din temple, din therme, din colonade — neobosiții constructori ai Renașterii au luat din plin materialele trebuitoare clădirilor orgolioase ale epocii. Ce neprețuite cariere de marmoră erau, pentru arhitecții vremii, aceste ruine ! Cariere care se găseau acolo, la îndemână, la doi pași, alături de șantiere ; cariere de unde ieșeau, tăiate gata, lucrate, netezite, și cu un meșteșug greu de întrecut, blocurile de marmoră, coloanele, statuile, basso-reliefulurile. Cu pietrele monumentale din forul lui Traian, folosind fundațiile și câteodată chiar bucăți compacte de ziduri, oamenii din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea și-au clădit case de locuit, sub care a dispărut firește măreția Romei imperiale. Palatul Farnese, pe care cardinalul Alexandru Farnese, mai târziu Papa Paul al III-lea, l-a ridicat sub supravegherea lui Michel Angelo însuși, e clădit cu material din teatrul lui Marcellus.

Nu rareori, la Roma, o biserică creștină a fost zidită cu marmura dintr'un templu al Venerii,

zeița iubirii. Biserica Santa Francesca-Romana se găsește în adevăr pe locul unde, odinioară, se înălța templul zeiței Venus și al Romei ; temeliile sunt aceleași ; *substructura* vechiului templu se mai poate vedea în biserica de azi. Bisericile creștine s'au înfrățit, rând pe rând, cu monumentele cele mai felurite. Biserica Santa Maria-degli-Angeli a fost clădită de Michel Angelo într'o porțiune din întinsele therme ale lui Dioclețian ; unde era altădată sala de băi calde, elegantul *tepidarium*, se găsește acuma pronaosul bisericii. Biserica modernă a Sfântului Iosif, care se află în For, a fost ridicată deasupra închisorii mamertine, închisoarea oficială a vechei Rome, acolo unde au stat închiși, în decursul vremii, Regele Etruscilor, Jugurtha, Vercingetorix, eroul insurect al Gallilor și chiar, spune legenda, Sfântul Apostol Petru. Tot în For, vechea Curie, clădirea unde se țineau ședințele senatului roman, singurul vestigiu mai însemnat din vremea Republicii, a fost transformată în biserică și închinată sfântului Adrian, de către Papa Honorius, în sec. VII. În For de asemenea, templul lui Antoninus și al Faustinei, primul monument important, când intri, pe mâna stângă, a fost transformat în biserică în sec. XI. Din fericire, armonioasa colonadă dela intrare s'a păstrat ; din nefericire, șapte veacuri mai târziu, în sec. XVIII, i s'a adăogat o fațadă superioară de cel mai pur stil baroc ; întregul produce acum un efect hibrid, pe care-l mai învelesc, când vine vremea florilor, bogatele tufișuri albe care cresc alături.

La Roma, așa dar, nimic curios dacă o Veneră devine o Madonă. Pe altarul bisericii Sant' Agnese-fuori-le-mura, statua sfintei, tăiată în frumos alabastru, nu este alta decât o antică zeiță

Ceres, abia modificată. Iar în biserica Santa Croce-di-Gerusalemme statua sfintei, din altar, este o Junonă transformată. Câte asemenea statui de zeițe păgâne n'au devenit sfinte ale creștinătății, după ce, în prealabil, li s'a schimbat capul, — seninul și mândrul lor cap de nemuritoare. Multă vreme s'a crezut, și îndoiala mai există și astăzi, că statua sfântului Petru însuși, în marea biserică unde slujesc Papii, este aceea a unui consul roman căruia i s'a înlocuit capul. „Niciun alt oraș pe lume, zice Henri Bordeaux, nu dă o astfel de lecție de continuitate“.

Continuitate, de sigur, exemplu tipic de permanență a omului pe o aceeași bucată de pământ; pildă vie de succesiune a generațiilor în mersul neîntrerupt al vremii, goană simbolică a torței, din mână în mână, dela o epocă la epoca următoare. Dar această continuitate nu poate fi contemplată fără un sentiment de melancolie. Căci ea a fost obținută cu prețul unor mari și grele mutilări. Gestul de a distruge a fost desigur neobișnuit la Roma; acolo s'a reconstruit sau s'a menținut. Dar reconstrucția nu era posibilă decât jertfind moștenirea prețioasă a antichității clasice.

O parte a marelui dezastru se datorează firește barbarilor năvălitori, care au pe suflet, în bună măsură, ruinarea neașteptatelor marmuri ale Romei. O parte este însă și opera conștientă a urmașilor. Astfel, în sec. XVII-lea, Papa Urban al VIII-lea, din familia Barberini, a despoiat pur și simplu acoperișul măreței clădiri a Pantheonului de țiglele sale de bronz aurit, ceea ce a determinat pe locuitorii Romei din vremea aceea, spirituali atunci ca și azi, ca și în trecutul depărtat, să spună că „ceea ce n'au făcut barbarii, au făcut Barbe-

rini" (Quod non fecerunt barbari, fecerunt Barberini.)

Maurice Barrès a scris undeva că Roma este un oraș de morminte și că în atmosfera ei plutește fericirea întunecată a pătimirii. Poate că Barrès se gândea, scriind rândurile acelea, și la soarta chinuită pe care au avut-o, prin veacuri, monumentele ei cele mai glorioase. Două exemple mi se par caracteristice pentru destinul agitat al relicviilor trecutului la Roma. Unul este tocmai povestea Pantheonului, monument dintre cele mai importante, mai bine conservate, ale antichității. Cel dintâi, cel vechi, ridicat de Agrippa, ginerele lui August, a fost reconstruit și mărit de împăratul Hadrian; zidurile și bolta pe care le vedem noi astăzi sunt aproape identice cu cele pe care le vedeau și contemporanii lui Hadrian. Pantheonul a fost mai întâi devastat și jefuit de barbari; în sec. VII a fost transformat în biserică a martirilor; din biserică devine apoi fortăreață, loc întărit, în luptele dintre familiile Colonna și Orsini; în sec. XVII, Barberinii îi răpesc țiglele de pe acoperiș; Renașterea face din el cavoul câtorva mari artiști și așează sub bolta lui rămășițele pământești ale lui Rafael; în fine, în Italia modernă, dela Unitate încoace, familia domnitoare de Savoia l-a destinat ca mausoleu al Regilor Italiei.

Iată, în al doilea rând, destinul teatrului lui Marcellus. Inceput de Caesar și isprăvit de August, care l-a dedicat nepotului său de soră, Marcellus, mort în plină tinerețe, — monumentul a fost transformat, în Evul Mediu, ca atâtea din vechile edificii, în fortăreață. Apoi a fost dărâmat în parte, iar cu materialul obținut prin dărâmare familia Savelli și-a clădit un palat. Cu

vremea, a fost înconjurat de case noi, care s'au lipit de zidurile sale, în toate părțile, ba chiar și porțiuni din interior au fost amenajate ca locuințe, așa încât vechiul teatru al lui Marcellus, devenit de nerecunoscut, dispăruse sub noile construcții. Din fericire, guvernul fascist l-a despresurat de toate casele înconjurătoare și a restaurat părțile rămase. Astăzi, putem admira cele două etaje inferioare ale teatrului, cu elegantele lor arcade, care se aseamănă, în mai mic, cu acelea ale Coliseului.

În marele naufragiu al lumii vechi, s'ar putea crede că noua religie, creștinismul, a îndeplinit rolul de nimicitoare. În realitate, opera creștinismului, mai ales în vremea Renașterii, trebuie înțeleasă totuși nu ca o operă de distrugere, ci ca una de conservare. E drept că multe temple au devenit biserici; că Papii au așezat câte o cruce pe fiecare obelisc adus din Orient; că statuile împăraților au fost înlocuite, pe columne, cu acelea ale Sfinților Apostoli. Astfel, pe Columna lui Marcu Aureliu, în vârf, în locul împăratului filosof a fost așezat Sfântul Paul, tot așa cum, pe creștetul Columnei lui Traian, bunul împărat a fost schimbat, în sec. XVII, cu Sfântul Petru. Dar a pune pecetea creștinismului pe relicviile religioase ale păgânismului însemna a le apăra de dărîmare, a le da siguranța dăinuirii. Ceea ce n'au ocrotit creștinii a pierit mai ușor în iureșul năvălirilor. Numeroasele monumente equestre, spre exemplu, care se găseau în Roma veche, toate turnate în bronz aurit, au fost distruse de barbari sau în timpul războaielor civile. Una singură, a lui Marcu Aureliu, a scăpat, salvată de creștinii, care au crezut că statuia era a lui Constantin cel Mare. Pusă mai întâi în fața Pala-

tului dela Lateran, unde era atunci locuința Papilor, ea se găsește acum în piața de pe Capitolu, pe locul unde a așezat-o Michel Angelo.

Creștinismul s'a îmbinat cu moștenirea păgână, așa cum se unește iedera cu trunchiul copacului pe care se urcă. Din această întovărășire, amândouă părțile au avut de câștigat. Și întâmplarea, care câteodată știe să dea înfăptuirilor sale simboluri adânci, a vrut poate să ne arate un astfel de semn când a așezat cea mai veche amintire legată de creștinism la capătul celei mai vechi șosele romane : Via Appia conduce la Catacombe.

Din pricina tragicelor lor destine, numai o mică parte din minunile de marmură și de bronz ale Romei imperiale mai stăruiesc și azi la lumina soarelui, schingiuite de oameni și de dintele vremii. Vizitatorii de azi ai Romei sunt totuși amețiți de mulțimea pietrelor sacre pe care piciorul lor le atinge la fiecare pas. Când s'a deschis Via dell'Impero, ordonată de Mussolini la 1930 și dată circulației la 1932, s'a putut spune cu drept cuvânt că este „ca o cale tăiată în pădurea istoriei romane“, — așa de numeroase se aliniază, pe dreapta și pe stânga ei, forurile imperiale cu bogatele lor vestigii. Dar cele mai multe sunt încă sub pământ ; un oraș întreg de ruine se găsește sub orașul actual. Dacă, de pildă, în plin centrul Romei, în piața Colonna, acolo unde se înalță Columna lui Marcu Aureliu, rivala mai puțin fericită a Columnei lui Traian, s'ar dărâma toate clădirile moderne pentru a se face săpături, — monumentele romane, contemporane columnei, ar ieși din belșug la iveală. Desigur, însă nimic mai greu decât să convingi pe proprietarii și locuitorii de acum ai caselor din Roma de utilitatea de a dărâma construcții noi și folositoare, din punct

de vedere practic, pentru a scoate de sub pământ niște ruine, oricât de neprețuite, oricât de mleinare.

De câțiva ani încoace, totuși, guvernul italian a avut curajul să întreprindă asemenea dureroase operații. S'au făcut dărâmări și săpături meto-dice. În câțiva ani, cartiere întregi din Roma au fost desființate : de sub lemnul și cărămida caselor contemporane au ieșit ruinele grandioase ale Romei imperiale. Câteodată, surpriza a fost și mai mare. Astfel, când, acum câțeva vreme, s'au făcut săpături în inima Romei, alături de Corso Vittorio Emmanuele, pe așa numitul Largo Argentina, au ieșit la suprafață patru mici temple din epoca republicană, anterioare splendorilor imperiale, din vremea când Roma era mai săracă și mai austeră.

*

Așa cum sunt ele, ciuntite de vreme și duș-mânite de oameni, dar iubite de soare care le dă o strălucire ce nu se poate întrece, ruinele Romei antice dăruiesc Romei de astăzi caracterul ei cel mai de preț. Roma e unică din această pricină. Toate marile orașe din lume au așezări fericite și colțuri frumoase, de artă și arhitectură, dar care se mai pot repeta. Ceea ce are Roma nu se mai poate găsi nicăieri. Nici Forul Roman, nici viziunea de pe Palatin, nici Columna lui Traian, nici Colseul și nici Via Appia nu sunt lucruri care se mai întâlnesc aiurea. Ele nu se mai pot repeta. La Roma cântă trecutul pe fiecare piatră aprinsă de soare sau mângâiată de lună. Fiindcă numai acolo sunt amintirile, așa de bine păstrate, ale unui mare oraș al Antichității, ale celui mai mare, mai minunat, mai ilustru oraș al Antichității,

Orașul Etern. De aci, senzația aceea de amețelă pe care o are străinul când calcă întâia oară la Roma și care făcea pe Goethe să însemne, în jurnalul său de călătorie, convingerea că : „La Roma ar trebui să stai mai mulți ani, într'o tăcere pythagoriciană“. De aci, sentimentul avut de același mare geniu german, că Roma e lucrul cel mai frumos pe care l-au reușit cândva oamenii și soarta, sentiment exprimat, la sfârșitul unei zile cu un victorios apus de soare, în trei versuri definitive : (Elegien, XV, 324—326).

*Hohe Sonne, du weilst und du beschauest dein
Rom !*

*Grosseres sahest du nichts und wirst nichts
Grösseres sehen,*

*Wie es dein Priester Horaz in der Entzückung
versprach.*

„O soare înalt, tu întârzii sus ca să-ți contempli Roma ta. Mai mare decât ea n'ai văzut nimic și nimic mai mare nu vei vedea, așa cum a făgăduit profetul tău, poetul tău, Horațiu“

I

LITERARE ȘI FILOSOFICE

DESPRE CONDIȚIILE POEZIEI

(CONSIDERAȚII ASUPRA LIRICII LATINE)

„Ontologia“ poeziei este un capitol care a ispitit deopotrivă pe esteți și pe psihologi, pe literați și pe istorici. A răspunde la întrebarea: „cum se elaborează poezia, prin ce concurs de împrejurări prielnice nasc plăsmuirile poetice“, a fost însă, adeseori, o ambiție primejdioasă, care a condus la cele mai neașteptate concluzii. S'a putut, astfel, afirma că unele popoare dețin, dela natură, darul de a crea poezia, pe când altele nu. S'a tăgăduit, spre pildă, că ar exista o poezie lirică latină.

Firește, nu s'a contestat existența, ca să zicem așa, fizică a liricii latine. Lirici latini au existat, de sigur, în realitate, acum vreo două mii de ani, dar poezia lor ar fi de o calitate așa de îndoelnică, încât, în istoria poeziei universale, nu s'ar cuveni să aibă un capitol și lirica latină.

Discuția unui asemenea punct de vedere, nu între hotarele literaturii antice, ci în cadrul mai larg al literaturii din toate vremile, poate fi prilej de a restabili unele simple dar trebuincioase adevăruri, care se uită prea ușor când se vorbește despre condițiile poeziei.

Istoria și critica romantică inaugurase, pe la începutul veacului trecut, entuziasmul pentru generalizările revelatoare. Era, în atmosfera epocii, o adevărată frenezie a sintezelor grandioase. Mânați de pasiunea lor de a generaliza, romanticii decretaseră, în ce privește antichitatea, această axiomă : poporul roman, popor practic și realist ; scriitorii latini: scriitori exclusiv intelectuali, adică oratori și jurisperiti ; cetățeanul din Lațiu, agricultor și militar. Poporul grec, dimpotrivă, popor sentimental ; scriitorii elini, mari lirici și mari epici ; grecul el însuși, navigator aventuros. Dela manualele elementare până la tratatele erudite, această caracterizare preliminară se întâlnește mai fără excepție. Până și Mommsen, spirit ponderat și cu simț critic, făcuse undeva asemenea generalizări romantice, afirmând că numai Grecii, în antichitate, și numai Germanii, în lumea modernă, sunt mari popoare lirice. „Italia, scrie marele învățat la începutul monumentalei sale *Istorii Romane* (I, 15), nu face și nu a făcut parte din numărul acelor națiuni care sunt în adevăr înzestrate de natură cu spirit poetic“. Și mai departe : „Numai Grecii și Germanii stăpânesc izvorul cântecului care izbucnește spontan din suflet. Din cupa de aur a Muzelor, abia câteva picături au căzut pe pământul verde al Italiei“.

Istoric erudit al antichității, Mommsen adopta astfel ceea ce constituise o atitudine predilectă a gânditorilor germani față de antichitatea romană. Cu autoritatea sa de savant necontestat în materie, el nu făcea decât să dea un nou impuls tradiției, ilustrată de un gânditor ca Herder, care, în ale sale *Fragmente über die neuere deutsche Literatur* (Incerări asupra literaturii germane moderne), nu se sfiise să declare că Grecii singuri

au dat omenirii geniul creator. Romanul strâmb, „der schiefe Römer“, n'ar fi izbutit altceva, de-a-lungul vremii, decât să falsifice sensul și valoarea marilor creațiuni ale spiritului grec. Numai Grecii, credea Herder, au fost creatori puternici, fiindcă numai ei au fost lirici.

Generalizările de felul acesteia conțin, în chip evident, naive erori de psihologie elementară. Vieța este pretutindeni aceeași. Pretutindeni, aceleași cântece se murmură în jurul leagănului, aceleași șoapte și le spun îndrăgostiții, aceleași lacrimă cade, omenească și fierbinte, peste recea piatră de mormânt. Nici un ins nu poate fi numai sentimental, sau numai intelectual, sau numai om de acțiune. Nici un popor nu este exclusiv militar, sau exclusiv agricol, sau exclusiv mercantil, sau exclusiv visător. Anglia este o țară de fabrici: jumătate din populația ei lucrează în uzine. Cine, totuși, ar putea afirma, după ce a citit pe Shelley, pe Keats sau pe Tennyson, că nu există o lirică engleză? Țara noastră este o țară agricolă. Cine, totuși, se gândește să conteste existența unui lirism românesc, după ce a citit pe Eminescu? Exemplele se pot înmulți.

Curios este faptul că argumentele care se aduc, de obicei, pentru a dovedi lipsa de valoare a poeziei latine, nu se aplică niciodată și celei grecești. Astfel, istoricii literari au observat, de timpuriu, că în poezii latini se găsesc numeroase comparații luate din vieța ostașilor. De aici ei au conchis, odată mai mult, că această preferință trădează o notă caracteristică a psihologiei romane. Niciodată însă nu s'au tras concluzii similare și din vreo statistică a comparațiilor militare din poezia greacă, — din Iliada, de pildă. Tot astfel, se subliniază totdeauna „rusticismul“ și „realis-

mul“ poeziei latine, cu care prilej istoricii micșorează pe Virgiliu, fără a se atinge de Theocrit.

Argumentul cel mai important care se aruncă în cumpănă pare însă să fie acesta : opera genială a poporului roman este Dreptul ; un popor de avocați nu poate fi și un popor liric. Argumentul, cum se vede, este tot de ordin psihologic ; el este și tot unilateral, adică se aplică numai uneia dintre părțile în discuție. Căci, dacă Roma a creat legislația, Grecia a creat geometria. Și dacă Dreptul este geometria oamenilor, Geometria este legislația punctelor, a liniilor, și a planurilor, — o disciplină mult mai rece, mai abstractă (deci mai depărtată de efuziunea lirică !). Logica de care se servește Geometria este mai aspră, mai implacabilă decât logica pe care e clădit Dreptul. „Nu mă pot gândi niciodată la arta clasică, scrie Paul Valéry, fără să iau numaidecât ca exemplu monumentul geometriei grecești“. Se poate spune tot așa de bine : „Nu mă pot gândi niciodată la arta clasică, fără să iau numaidecât ca exemplu monumentul legislației romane“. Căci, dacă măsura, echilibrul, logica, de care au nevoie legislația și geometria deopotrivă, sunt într'adevăr caracterele artei clasice, atunci acest adevăr este valabil pentru Latini, ca și pentru Greci.

Fără îndoială, lirismul nu este pretutindeni uniform. Există o poezie a mării și una a lanului de grâu, o poezie a zărilor fără cuprins și una a livezii îngrădite ; există un lirism erotic și unul convivial, un lirism civic și unul umanitarist. Sunt fațetele numeroase ale aceluiași diamant. Firește că felul de a simți al poporului roman, produs al vieții sale legate de pământ și de munca ogoarelor, cu aprehensiunea largului și oroarea depărtărilor, va putea să nu semene cu felul de a

simți al Grecilor, produs al vieții lor sbuciumate, de corăbieri și neguțători. Aceasta este însă cu totul altceva decât a afirma că un popor, prin însăși plămada lui sufletească, nu este capabil de lirism.

Dar discuția nu se oprește aici. După argumentul de ordin psihologic, vine argumentul de ordin lingvistic. Nu numai spiritul latin, dar și limba latină ar fi improprie pentru lirism. Ar exista, așa dar, nu numai mentalități, dar și limbi incapabile de poezie lirică. Aceasta, poate, din pricina sintetismului lor.

Limba latină este, într'adevăr, o limbă sintetică. E o realitate atât de evidentă că nimeni nu s'a gândit, până acum, s'o conteste. Ori, se zice de obicei că sintetismul limbii latine, potrivit pentru a enunța norma juridică, este foarte nepotrivit pentru expresia lirică. Fiind sintetică, limba latină devine, prin aceasta, și greoaie. „Mai ales că o îngreuiază, scria defunctul profesor Courbaud, și conjuncțiile frecvente: *ac, atqui, quodsi*.“ (Ca și când conjuncțiile *kai, kaitoi, méntoi* din grecește ar fi mai sprintene !)

Cu această chestiune, discuția se mută de pe tărâmul istoriei pe acela al esteticei. Despre natura poeziei s'a discutat, în vremea din urmă, foarte mult, în toată Europa. Literatura problemei este destul de vastă și ea ne arată că un acord există, cel puțin asupra unui punct : gândul poetic este metaforic. Ceea ce face caracterul, esența poeziei, este metafora.

Când spunem că poezia, gândul poetic, este metaforic, punem, așa dar, accentul pe logica proprie a poeziei, pe mecanismul care o produce. Metafora e mijlocul de comunicare poetică. Ce este însă metafora ? Este tocmai „unul din cele

mai perfecte instrumente de sinteză ale gândirii". Metaforele sunt sintetizarea unor lungi perioade de comparații. Un poet, ca să luăm un exemplu dela un estetician român ¹⁾, poate scrie în perfectă logică poetică : coada de păun a nopții. În loc să formeze un lung period, greu de constrâns la rigurile corsetului metric, în care să arate cum bolta cerului, punctată cu praf de stele, dă impresia unei imense cozi de păun, pe care noaptea o desface peste lume, poetul a sintetizat, pur și simplu, în metafora : „coada de păun a nopții”.

Dacă e vorba să nu separăm studiul limbii și literaturii de studiul psihologiei, considerând graiul, așa cum se cuvine, un act psihologic, legat de viața noastră sufletească, atunci nimic mai ușor decât a explica natura expresiei poetice prin mecanismul psihologic al vorbirii. În adevăr, o exprimare analitică nu deșteaptă în noi decât un număr mic de imagini ; o exprimare sintetică, dimpotrivă, trezește un număr de imagini, de reprezentări, mult mai mare. Este adevărul care, în vocabular psihologic, se enunță așa : între sfera unei noțiuni și între conținutul ei este raport invers. Prin urmare, cu cât o expresie va fi mai analitică (conținut mare), cu atât ea se va raporta la reprezentări mai puține (sferă mică) ; cu cât expresia va fi mai sintetică (conținut mic), cu atât ea va putea să trezească în noi un complex mai mare de imagini (sferă mare). Deci, în acest din urmă caz : cu cât fiecare cititor va găsi mai lesne, în poezie, preferința particulară care face să vibreze coarda sa personală, cu atât mai ușor poezia aceea va avea darul să placă la cât mai mulți.

1) Dl Al Busuioceanu

Gândul poetic este deci metaforic. Expresia poetică este expresia sintetică. Limba care se potrivește mai bine unui mod sintetic de exprimare este mai proprie să îmbrace poezia. Departe de a fi greoaie, limba latină, dimpotrivă, era parcă anume tăiată pentru a satisface condițiile poeziei. Ea îi oferea toate avantajele unei limbi de cea mai expresivă *densitate*. Nici o altă limbă nu poate spera să ajungă la formularea lapidară a acesteia. Pe lângă marea ei disciplină sintactică, pe lângă abundența de flexiuni, care o apără de obscuritate, se adaugă acea extremă libertate a orânduirii cuvintelor în propozițiune, minunat, inegalabil mecanism poetic, mulțumită căruia, fără să se spargă armătura logică, fraza poate urma, ascultătoare, toate meandrele gândirii și ritmul ei cel mai lăuntric.

Dar discuția nu se încheie nici aici. Alături de problema „temperamentului” roman, și alături de aceea a limbii latine, vine marea chestiune a „imitației”. Se spune, adică, despre poezia latină că, deoarece s’a născut numai după contactul cu Grecia, ea nu ar fi decât o imitație palidă a modelelor hellenice. Numai Grecia au fost creatori puternici, zisese Herder, fiindcă numai ei au fost lirici. Lipsiți de lirism, Romanii ar fi pus mâna pe moștenirea greacă, dar pentru a o strica. Ei ar fi deformat sensul culturii prin principiul imitației, pe care l-au introdus în lumea creațiilor artistice. Imitația n’ar fi produs decât tehnică stearpă, forme goale, meșteșug.

A afirma că orice literatură care s’a inspirat din alta devine, în mod necesar, inferioară sau inexistentă, înseamnă a ajunge la negarea însăși a literaturii, a tuturor literaturilor. Latinii au imitat pe Greci (care și ei s’au imitat între dânsii), Fran-

cezi au imitat pe Latini, și poeții români pe cei francezi. Circuitul se poate reconstitui pentru oricare din literaturile europene. Cu acest sistem, dovedim că nu există literatură franceză și nici literatură română, că Dante nu există fiindcă s'a inspirat din Virgiliu, că Racine nu există fiindcă s'a inspirat din tragicii elini, că Eminescu nu există fiindcă s'a inspirat din Lenau, din Chamisso, din Keller sau din Schopenhauer. Intr'o carte interesantă pentru răbdarea cu care autorul caută, descopere și inventează influențe sau reminiscențe în istoria literaturii (*La formation du style*, de *Antoine Albalat*), se arată astfel că au imitat stilul lui Homer următorii autori : Hesiod, Theocrit, Virgiliu, Bernardin de Saint-Pierre, Chateaubriand, Flaubert, Turghenief, Zola, Daudet, Maupassant, Fénelon, Mistral și Tolstoi !... Intr'o altă carte (*Anatole France et Racine*, de *Gabriel de Houx*), ni se înfățișează un capitol din istoria mirajului extraordinar exercitat de Racine asupra tuturor scrutorilor francezi, fie ei poeți ca Valéry sau prozatori ca Anatole France. La acest din urmă scrutor, autorul cărții amintite „identifică” 330 de ecouri sau reminiscențe, recoltate de pe toată întinderea operei lui Racine : 70 din *Phèdre*, 35 din *Esther*, 35 din *Athalie*, 35 din *Britannicus*, 25 din *Andromaque*, 20 din *Iphigénie*, 15 din *Mithridate*, 15 din *Bérénice*, 10 din *Bajazet*, 10 din *Les Plaideurs*. În felul acesta, evident, nu se poate face critică serioasă, ci se poate alcătui, cel mult, o „cronică amuzantă” a literaturii. Ceea ce interesează în studiul operei unui scriitor nu sunt eventualele întâlniri sau influențe, ci zestrea sa proprie, urma adâncă a personalității sale.

Cu excepția lui Orpheu, — dacă el a fost cu adevărat, așa cum spune legenda, întâiul poet,

— nu se cunoaște, mai mult chiar, nu se poate închipui un singur scriitor la care fenomenul acesta de întrepătrundere cu înaintașii să nu se fi produs. Virgiliu este tot așa de pătruns de Homer, de Theocrit și de Lucrețiu, pe cât este Anatole France de Racine. Și dacă refacem cercul : Virgiliu plin de Homer, Racine plin de Virgiliu, Anatole France plin de Racine, urmează cu necesitate că sunt plini de Homer, de Virgiliu și de Racine toți admiratorii lui Anatole France (care pot să nu știe nici latinește, nici grecește).

Deci, atunci când Herder găsește numai în *originalitate* singurul, adevăratul semn al existenței unei literaturi, și când pretinde să dărâme, cum zice el, reputațiile uzurpate de niște poeți latini, fie că se numesc Lucrețiu sau Horațiu, acesta e un capitol asupra căruia ne pot da o părere mai autorizată creatorii înșiși. Iată profesiunea de credință a unui geniu german, propriile cuvinte ale lui Goethe :

„Cum ? zice Goethe. Să fie deci o crimă că, odinioară, m'am entuziasmat pentru Propertiu, că am primit la masa mea pe neînfricatul Marțial ? Să fie o crimă că n'am lăsat pe antici în sălile de cursuri, că le-am îngăduit să mă întovărășească pe cărările vieții, care m'au dus până pe pământ latin ?“

În definitiv, ca toate plâsmuirile omenești, poezia se judecă și ea după rezultate și nu după mijloacele de elaborare. Dacă-1 așa, cum să tăgăduim valoarea unei lirici reprezentate de un Catul, care a cântat, în versuri invidiate de toți poeții lumii, iubirea fugară și nestatornică ; — de un Horațiu, care a săpat, în strofe de bronz, temele eterne ale vieții ; de un Ovidiu, care a plâns, în duioase versuri elegiace, durerile exilului și nostalgia depărtării ?

ODI ET AMO

(SAU VIAȚA ȘI OPERA POETULUI CATUL)

Dela poetul latin Valerius Catullus au ajuns până la noi, străbătând douăzeci de veacuri, o carte cu versuri și câteva informații.

Cartea pe care o putem citi astăzi cuprinde vreo sută și ceva de poezii și prezintă, probabil, aproape întreaga operă a poetului. Informațiile asupra vieții sale sunt însă departe de a fi tot așa de complete. Deși Catul este poet liric și poemele sale, ca ale oricărui poet liric, sunt strâns împletite cu propria lui viață — cu bucuriile și cu durerile, cu iubirile și cu urile, cu prietenii și cu dușmăniile ei — totuși, citindu-le, nu aflăm despre om atâta cât curiozitatea noastră ar dori-o. „Poeziile nu sunt acte de stare civilă“ și ele nu pot înlocui informația exactă a istoriei.

Despre viața lui Catul n'avem, așa dar, decât puține știri. A trăit în veacul I înainte de Christos și a trăit puțin ; a murit — poate de ftizie — la 30 de ani, în plină tinerețe, ca mai toți poeții lirici latini.

Se născuse la Verona, în orașul pe care, cu atâtea veacuri mai târziu, îl vor face încă odată celebru îndrăgostiții lui Shakespeare.

Mantua Vergilio gaudet, Verona Catullo

va scrie Ovidiu. „Mantua se mândrește cu Virgiliu, Verona cu Catul“. În literatura latină, Catul este „veronezul“, așa cum Virgiliu este „mantovanul“. Acest antic și neînțeles Romeo a petrecut însă la Roma anii cei mai plini ai vieții, anii adolescenței și ai primei tinereți. Acolo, în capitala lumii, a început să scrie de timpuriu, la vârsta fragedă la care se îmbrăca toga virilă — „tempore quo primum vestis mihi tradita pura est“ — adică pe la 17 ani. Cariera lui poetică a durat, așa dar, abia zece ani, poate și mai puțin.

În decursul acestor zece ani, Catul se împrietenește, la Roma, cu mai toți scriitorii tineri ai epocii, aceia care formau școala subtilă a „poetilor noi“ — poetae novi, — condusă de Valerius Cato, supranumit „sirena latină“. Era o societate aleasă, elegantă, rafinată de cultura greacă, alcătuită din figurile cele mai diverse și mai pline de pitoresc ale vremii. Alături de literați ca Helvius Cinna, venit, ca și Catul, ca și Valerius Cato, din Galia Cisalpină, foarte admirat pentru poemul său „Zmyrna“, sau ca Furius Bibaculus, autor epic unind grația cu ironia, se întâlneau, în acel prețios cenacul, oratori ca Licinius Calvus, adversarul lui Cicero, ca M. Caelius Rufus, rivalul fericit al lui Catul, ca Brutus, omorîtorul de mai târziu al lui Caesar, ca Marcus Porcius Cato, care avea să-și sfârșească viața prin exemplara sinucidere dela Utica.

Cum e lesne de închipuit, toată lumea aceasta, tânără și galantă, nu se mărginea să facă numai literatură. În tovărășia nobililor săi prieteni, Catul ducea o viață de lux și de petreceri, de agitată trândăvie, una din acele vieți în care ziua este un

lung răgaz, închinat celor două zeități prietene, Venus și Bacchus. O icoană a felului cum își petreceau ziua tinerii aceștia o întâlnim în poema LV, bilet amabil adresat de poet prietenului său Camerius :

„Spune-mi, dacă nu-ı cu supărare, în ce tainiță te ascunzi ? Te-am căutat și la Campus Minor și la Circ și între maldările de cărți și la templul august al marelui Jupiter. Am fost pe Calea lui Pompei și am oprit în drum, prietene, toate femeiuștile, dar toate m'au privit cu seninătate. Zadarnic te căutam, spunându-le : „Hai, dați-mi înapoi pe Camerius, poame ıele ce sunteți“. Una mi-a răspuns, desvelindu-și pieptul gol : „Na-ți-l, e aici, ascuns în acest sân trandafiriu“.

E o după amiază de om fără treabă, la fel cu toate celelalte după amiezi, împărțită între curse și între circ, pierdută în hoinăreala pe la librării din For, pe la temple, sub coloanele cărora se dădeau întâlnirile, pe străzile frecventate de frumoasele la modă.

O astfel de viață nu era menită să consolideze o sănătate șubredă, și nici să mărească patrimoniul moștenit. Poetul, desigur, nu era un om sărac. Avea, afară de casa din Roma, o vilă la Tibur, loc încântător unde se refugia vara toată aristocrația romană, o alta la Sirmio, pe malul lacului Benacus (Lago di Garda de astăzi) și, pe deasupra, casa părintească din orașul natal, aceea unde tatăl său găzduia pe Caesar, când trecea prin Verona. Dacă, totuși, câteodată, se putea plânge de sărăcie, ca atunci când scrie unui prieten :

nam tui Catulli

Plenus sacculus est araneorum...

„scumpul tău Catul are punga plină cu pânze de păienjini“ — faptul se datora risipei și vieții sale dezordonate. E probabil, de altminteri, că nu era vorba, în versul amintit, decât de o strâmtorare trecătoare.

Detaliile vieții sale dela Roma nu le cunoaștem, afară de unul singur. Unul, dar suficient ca să umple din plin o tinerețe și biografia unui poet liric. Acest eveniment, însemnat și unic, este iubirea lui Catul pentru Lesbia: iubire mare, pătimăse, care răpește toată liniștea scurtei sale existențe.

Pentru un poet liric, poezia și femeia iubită înseamnă unul și același lucru. De aceea numele frumoasei Lesbia străbate, revine și domină, ca o obsesie, în versurile poetului. Leopardi spunea, mi se pare, că din „Canzoniere“ al lui Petrarca s'ar putea scoate o poveste, aceea a iubirii lui Petrarca pentru Laura. Același lucru se poate spune despre cartea lui Catul. Vieța și opera lui se rezumă într'un singur cuvânt, care este un nume de femeie. Romanul de iubire dintre Lesbia și poet, iată și vieța și opera.

Intâmplarea a făcut ca despre inspiratoarea lui Catul să avem informații multiple. Intâmplarea nu a fost spre gloria Lesbiei, fiindcă tot ce știm despre ea ne-o înfățișează într'o lumină foarte puțin favorabilă. Antichitatea ne-a transmis un portret sub formă de rechizitoriu, datorat acelui maestru al cuvântului vorbit, care era Cicero. Marele orator cunoștea, ca nimeni altul, meșteșugul de a face, cu puține cuvinte și cu mult spirit, elogiul unui prieten sau caricatura unui adversar.

De aceea, portretul Lesbiei, pe care el l-a lăsat posterității, poartă culorile cele mai sumbre.

Lesbia nu era adevăratul nume al iubitei lui Catul. Era un nume de împrumut, pe care poetul i-l dăduse ca s'o poată cânta în libertate, fiindcă Lesbia era măritată și făcea parte dintr'una din cele mai bune familii ale Romei. Se numea Clodia, era sora faimosului demagog și agitator Clodius Pulcher, — dușmanul neîmpăcat al lui Cicero — și soția lui Metellus Celer, consul în 60, mort un an după aceea, în condițiuni destul de misterioase : gurile rele din Roma spuneau că fusese otrăvit de propria lui soție. La un moment dat, Clodia are un proces care face vâlvă mare în orașul etern, un proces menit să desvăluie ceva din viața de turpitudine și de scandal a acestei aristocrate. Ea are imprudența să traducă înaintea tribunalului penal pe un fost prieten, tânărul și talentatul Caelius Rufus, acuzându-l că-i vânduse bijuteriile și că încercase s'o otrăvească. Cicero apără pe Caelius în fața judecătorilor și, în această calitate de avocat al adversarului ei, pledează împotriva Clodiei. În ziua aceea, soarta frumoasei a fost pecetluită definitiv. Din ziua aceea, Clodia a rămas iremediabil compromisă, pentru contemporani și pentru eternitate.

Cicero, în schimb, a avut atunci o zi foarte bună. Rare ori neîntrecutul avocat fusese mai elocvent, mai plin de vervă, mai mușcător ; tribunalul și asistența au râs probabil cu poftă pe socoteala acuzatoarei. — „Nu sunt deloc dușmanul femeilor, și cu atât mai puțin al unei femei care e amica tuturor bărbaților“, — spunea Cicero în pledoaria lui, în cursul căreia aveau să găsească expresie, prin gura temutului orator, toate svornurile, toate șoaptele care circulau cu privire la

Clodia, în piața publică a Romei ; și Forul Roman, la această epocă a decadenței republicane, nu era lipsit de curioși și de amatori de cancanuri. Achi-tând pe Caelius, tribunalul a dat atunci un verdict care însemna și un fel de rațificare, de consfin-țire oficială, a opiniei lui Cicero despre Clodia.

Iată, deci, cine era Lesbia lui Catul. Tânără, nobilă, excepțional de frumoasă, elegantă și spiri-tuală, dar de moravuri atât de decăzute, încât Caelius însuși o denumise „quadrantaria”—femeia care costă un sfert de pară. Superficială mai presus de toate, capricioasă și fără scrupule, ea unea grația cu viciul și frumusețea cu nestatornicia. Avea, cu un cuvânt, tot ce trebuie, ca să facă să sufere un suflet delicat și sensibil de poet. In asemenea condițiuni, se poate bănuî ușor ce cu-prinde povestea iubirii lui Catul pentru Lesbia. Legătura lor durează vreo patru ani, fragmentați de certuri și împăcări, de despărțiri și reapropieri. Desele infidelități ale Lesbiei justificau versurile poetului, care scria :

*Iubita mea îmi spune că n'ar iubi alt ins
Chiar dacă Joe însuși pe dânsa ar dori-o.
Ea spune, dar ce spune iubitului aprins
Femeia, doar pe valul fugar, pe vânt mai
scri-o.*

Poetul se știa înșelat, și suferea. Era supărat de două ori : împotriva ei și împotriva lui, fiindcă n'avea curajul să se despartă. De câte ori încerca să se smulgă de lângă Lesbia, iubirea era mai pu-ternică. După lupte cu sine însuși, dureroase și desperate, se reîntorcea, trist și supus, la picioa-rele aceleia, pe care nu se putea împiedeca de a

o disprețui, dar pe care o iubea totuși cu des-nădejde.

Câteodată reușea să fugă. Obosit, bolnav sufletește și trupește, pleca atunci acasă, la Verona, cu o singură carte drept tovarăș. Sau se refugia la Sirmio unde, rătăcind pe malul lacului, încerca să se reculeagă și să uite. Dar icoana Lesbiei îl urmărea și acolo. Carducci are undeva viziunea lui Catul, visând cu ochii deasupra apelor incomparabile ale lacului de Garda, în suflet cu obsesiunea iubitei :

Qui Valerio Catullo...

*Sedeasi i lunghi giorni e gli occhi di Lesbia
nell'onda*

fosforescente e tremula

*e'l perfido riso di Lesbia e i multivoli ardori
vedea ne l'onda vitrea...*

Aci, Valerius Catullus...

ședea zile lungi și ochii Lesbiei îi vedea în unda
fosforescentă și tremurătoare

și râsul înșelător al Lesbiei și patima ei nestă-
pânită

vedea în unda de cleștar...

Frumoasă și desfrânată, ispititoare și nedemnă e Lesbia în versurile lui Catul și, mai presus de toate, vie. Este „cea mai vie, aș zice chiar singura vie dintre femeile pe care poeții antichității le-au ridicat în slavă sau le-au blestemat. Celelalte se aseamănă toate : aceasta nu seamănă decât cu ea însăși. Știm de unde venea, cine era : sora, demna soră a lui Clodius, al cărui rug funebru a dat foc Curiei. Dar nu importă că putem ridica masca de pe numele grec cu care Catul i-a ascuns

aşa de puţin chipul. Chiar de n'am şti care-i era starea civilă şi lipsa de ruşine, şi că a fost acuzată de a-şi fi otrăvit bărbatul, şi că Cicero a acuzat-o de incest cu fratele ei, chiar de n'am şti toate acestea şi încă am recunoaşte-o, aşa de mult trăeşte, respiră, umblă, surăde, aruncă ochiade, în versurile lui Catul, din ziua în care, zeiţă albă, a sosit la el cu pas uşor, punând piciorul ei fermecător pe pragul tocit de alte picioare mai puţin fermecătoare..." (A. Bellessort).

Povestea poetului şi a Lesbiei este aşa dar un amestec dramatic de iubire şi ură, de patimă şi desgust, de gingăşie şi vulgaritate. Iubirea lor trece dela jurămintе la insulte, dela mângăieri la ăipete, dela admiraţie la dispreţ. Poezia lui Catul va exprima, în chip firesc, toate aspectele acestei iubiri. E o poezie care aminteşte pe Musset sau pe Heine. (Un critic italian vorbea, de altfel, de „il *Buch der Lieder* catulliano"...). Dar Catul e parcă mai nuanţat şi mai puternic decât Musset sau decât Heine. Lirismul său, ce turburătoare împerechere de violenţă cu delicateţă, de puritate cu grosolănie! „Dintre poeţii latini, niciunul n'a redat cu mai multă patimă, sinceritate şi elocvenţă peripeţiile tragice ale eternului roman“, s'a spus cu dreptate. Şi astfel, iubirea nefericită, care l-a chinuit în viaţă, a asigurat poetului, după moarte, o glorie fără asfinţit. Palidă consolare pentru agitata sa umbră, în lumea unde nicio rană nu mai ucide.

DESTINUL ÎMPĂRĂTESC AL POETULUI

Între cuvintele cu tâlc atribuite lui Michelangelo, este unul care, în deosebi, îmbracă un adânc înțeles. Se zice că neîntrecutul meșter, aflându-se odată în fața unui bloc de marmoră, ar fi exclamat : „Ah, ce frumoasă statuie !” Cu acea putere de anticipare pe care o dă artistului obiceiul lucrului, el ghicea, în bucata informă de marmoră, liniile și conturul unei statui.

Un sentiment asemănător încearcă desigur pe învățați, oridecâteori îi duce gândul la viața marelui Virgiliu. Despre viața lui au rămas informații puține, neîndestulătoare, câteodată contradictorii. Am putea spune că ele lasă impresia unui bloc de marmoră nemodelat. Acest material, sărac și inform, ne îngăduie totuși să întrezărim ce splendidă linie, ce contur singular avusese viața poetului. Imitând pe Michelangelo, suntem ispițiți să exclamăm și noi : „Ah, ce frumoasă viață !”

Frumusețea abia bănuită a acestei vieți de poet face și mai mare greutatea de a o prinde într-o icoană care să nu fie prea trădătoare. Greutatea, cum era de așteptat, n'au învins-o învățații, ci tot un poet. Cea mai bună definire a vieții lui Virgiliu ne-a dat-o Carducci, atunci când, în 1884,

inaugura statuia poetului la intrarea satului Pietole. Acolo, pe meleagurile unde, cu două mii de ani în urmă, duiosul cântăreț al turmelor deschisese ochii asupra lumii, Carducci a înfățișat pe Virgiliu, într'o frază lapidară, ca pe un „*lavoratore italico, che dalle rive del Mincio salì al Campidoglio, e dal Campidoglio all'Olimpo*“ (Un muncitor italic, care de pe malurile râului Mincius s'a înălțat pe Capitoliu, și depe Capitoliu în Olimp).

În adevăr : să fii aruncat de ursită într'un sat pierdut lângă malurile mlăștinoase ale râului Mincius ; să fii copilul unui mărunț cultivator dela țară, care-și agonisea viața îngrijind de albine ; să-ți petreci copilăria hoinărind prin grădini și livezi ; apoi deodată să fii primit la masa împăratului, stăpânul marelui Imperiu ; și în fine să devii, prin cântecul tău, zeul în fața căruia se pleacă elitele spirituale din toate timpurile, — nu este aceasta cea mai minunată trecere prin viață din câte se pot închipui ?

Oamenii locului au înțeles repede, cu instinctul sigur al celor simpli, că viața lui Virgiliu semăna a minune, și în jurul nașterii sale a început să se urzească legenda... Se povestea cum, în noaptea dinaintea facerii, maica poetului visase că naștea un ram de laur. Și ramul, îndată ce-a atins pământul, a crescut văzând cu ochii, acoperindu-se repede cu flori și cu roade. Laurul, atunci ca și astăzi, era sortit să încunune frunțile învingătorilor. A doua zi în zori, plecând cu bărbatul ei într'un sat învecinat, durerile facerii au prins-o pe drum și a născut în marginea șoselei. Iar pruncul, în loc să plângă, și-a privit domol părinții și a suris. După obiceiul din părțile acelea, pe locul unde s'a născut copilul a fost sădită o cracă de plop : îndată s'a înălțat un plop care creștea

Într'o zi cât alții într'un an, ajungând repede un copac înalt și drept, obiect de venerație pentru oamenii din împrejurimi. Și astfel basmele s'au țesut, din prima zi, în jurul leagănului lui Virgiliu. Ele învăluiau cu minuni și cu taine nașterea copilului care, într'o scurtă viață de pământean, avea să facă un salt uriaș, din omenesc și trecător în dumnezeesc și etern.

Dar, în destinul acesta neobișnuit, poetul nu se găsea singur : viața lui se legase de aceea a unui împărat. Era Octavian Augustul, „tânărul divin“, care luase pe umerii săi, la 18 ani, moștenirea glorioasă dar grea a lui Caesar, pentru ca, în mai puțin de douăzeci de ani, dintr'o țară sângerată și sfâșiată înăuntru, să facă un puternic și înfloritor imperiu. Destinul împărătesc al lui Virgiliu se întregește și se împletește cu acela al lui August.

„Împăratului, ne spune istoricul Suetoniu, îi plăcea să încurajeze în toate chipurile pe oamenii de geniu ai vremii sale. El asculta cu răbdare și cu bunăvoință pe cei care îi citeau fie poeme, fie opere de istorie, fie chiar cuvântări sau dialoguri filosofice“... În adevăr, August se pricepuse să creeze, în jurul palatului său, condițiile prielnice în care spiritele înzestrate cresc și făuresc opere fără moarte. Un veac mai târziu, duhul pătrunzător al lui Marțial exprima, într'un vers devenit repede celebru, credința lui despre rolul pe care îl au marii monarhi în fericita dezvoltare a unei literaturi :

Sint Maecenates, non deerunt, Flacce, Marones.

«Să existe binefăcători ca Maecena, și nu vor lipsi nici poeți ca Virgiliu».

vers pe care Boileau îl va traduce, îndreptându-l după cuviință :

Un Auguste aisément peut faire des Virgiles.

«Un August poate face cu ușurință poeți ca Virgiliu ».

Firește, mai întâi de toate, August fusese darnic. Dela dărnicia împăratului și a ministrului său, Virgiliu primise o casă pe Esquilin, cartierul cel mai frumos al Romei de atunci, și o proprietate în Sudul Italiei, în Campania, la Nola. Dar între împărat și poet legăturile n'au rămas numai cele dela ocrotitor la ocrotit : cei doi erau prieteni. În această prietenie, fiecare dăruia din belșug pe celălalt cu bogățiile sale. Împăratul dăduse aur ; poetul avea să dea versuri de aur. Ei își mai dăruiau însă și altceva : prețuire, respect, admirație reciprocă. Adică sentimentele din care se făurește cea mai frumoasă formă de prietenie.

Despre intimitatea acestei prietenii exemplare, avem semne ce nu pot lăsa nici o urmă de îndoială. În anul 30, după ce sdrobise pe Antoniu la Actium și recucerise pentru imperiu Egiptul și Orientul, August se întorcea la Roma, încărcat de glorie, proclamat *imperator* de către soldați și acoperit de onoruri de către Senat (care nu era încă senatul unui Claudiu sau Nero !). Pe drum, o boală de gât îl silește să stea câteva zile la Atella, în Campania. Pe cine chiamă împăratul, ca să-i fie tovarăș în această oprire silită ? El își chiamă poetul, și Virgiliu vine să-i citească acolo, timp de patru zile, cele patru cărți ale *Georgicelor*.

Când erau departe, își scriau. Și cel care scria mai des era împăratul. De departe, din fundul

provinciilor, din tabără, August nu uita pe Virgiliu și-i scria pentru a-i cere știri despre mersul lucrului. În 26, pe când se găsea în luptă cu Cantabrii din depărtata Spanie, unde îl atrăseseră renumitele lor mine de aur, împăratul scrie poetului, de pe câmpul de luptă, și-l roagă să-i trimită ceva din *Eneida*, la care tocmai lucra Virgiliu. Macrobius ne-a păstrat un fragment din scrisoarea de răspuns către împărat, și acest fragment de scrisoare e mai prețios, e mai vorbitor pentru istoria epocii, decât o carte întreagă. „Am primit toate scrisorile tale, scria Virgiliu. În ce privește *Eneida* mea, dacă aș avea gata, pe Hercule, vreun fragment vrednic de urechile tale, ți l-aș trimite cu dragă inimă ; dar lucrul e abia schițat ; câteodată mi se pare că n'am fost în toate mințile când m'am apucat de o operă uriașă ca aceasta...” E tonul intimității, al încrederii, al afecțiunii ; cu un cuvânt : al prieteniei.

Între acești doi oameni excepționali era însă și altceva decât prietenie. Aș zice, luând cuvântul în sensul lui cel bun, că între ei era o asociație ; că înfăptuiau împreună o operă de colaborare.

Ce voiau, ce reprezentau colaboratorii ?

Cel dintâi, împăratul, era cu siguranță un om care depășea măsura obișnuită a creațiunii ; unul din acei oameni care întrupează un întreg destin. Pentru contemporanii săi, el era, în primul rând, *pacificatorul*, cel ce pusese capăt războiului civil, acea tristă nebulie care făcuse că, timp de ani îndelungați, fratele risipise sângele fratelui. El era apoi, și în aceeași măsură, *restauratorul*. Tot ce dăramaseră, în câteva zeci de ani, luptele furioase dintre șefi și dintre clase, trebuia reclădit cu grije, cu iubire, cu prudență. El a îndeplinit mai întâi reforma socială, prin care voia să redea

unui popor de vechi muncitori de pământ gustul pentru agricultură, să readucă pe ogoarele părăsite o populație care năvălise la orașe, ispitită de un trai ușor, în slujba luptelor partizane. El a purces apoi să restaureze familia, înțeleasă ca elementul cel mai însemnat în viața unei națiuni, celula vitală în jurul căreia se organizează statul. Întărind familia, el urmărea o politică demografică de lungă durată, care trebuia să aibă, drept rezultat, creșterea numărului cetățenilor romani. Un astfel de rezultat s'ar fi putut atinge ușor și în alt chip. S'ar fi putut acorda dreptul de cetățenie provinciilor cucerite, sau s'ar fi putut favoriza „manumisiunile“, adică încetățenirile individuale. Acest lucru însă nu l-a făcut August. El voia să păstreze poporului roman puritatea lui, să stăvilească decăderea familiei fără să compromită o seminție curată și aleasă.

Alături de reforma socială și de cea morală, August a întreprins reforma religioasă. Pentru a da unitate reformelor amintite, trebuia să li se creeze o atmosferă, un climat sufletesc prielnic. El a luptat deci ca să reînvieze tradiția religioasă și populară, acea tradiție în care se regăseau spiritul latin și disciplina romană.

Infăptuirilor acestora pe planul moral, le trebuia în fine un cadru de legi și de instituții noi. August începuse, așa dar, prin a reforma întreaga structură constituțională a Statului, pentru a face din ea un instrument de reorganizare a societății.

Dar toate acestea nu erau încă deajuns. Mai trebuia să se facă acestui organism nou transfuzia unui conținut sufletesc real : noului trup trebuia să i se dea o inimă. Aici începe opera lui Virgiliu. August reclădise un imperiu, Virgiliu avea să reclădească poezia. Căci, ajuns în culmea puterii,

reunind în mâna lui toate firele vechilor autorități ale Republicii, de ordin politic și privat laolaltă : *imperator* al trupelor și *tribun* al poporului, *consul* în Senat și *proconsul* în provincii, *mare pontifice* și *censor* pe viață, — August știe să închidă gura retoricei, care atâtea veacuri domnise, ca o stăpână de nimeni tăgăduită, pe toate piețele romane. Genul republicii fusese elocința ; poezia avea să fie genul imperiului. Poezia trece acum pe planul întâi, înflorește cu strălucire și devine, în mâna genialului August, o adevărată putere în Stat.

Este încă unul din marile sale merite, acela de a fi știut să-și aleagă poetul. A fost un mare act de gust, de pricepere și de presimțire totdeodată. La început, contemporanii vor fi ridicat, poate, din umeri. Căci „alesul“ nu era decât un tânăr, cam de o vârstă cu împăratul, modest, timid, disprețuitor al gloriei, cântăreț al pădurii, al ogoarelor și al turmelor. Dar, geniu el însuși, August știuse să adulmece, să descopere geniul. Iar când poetul începe să scrie *Eneida*, contemporanii toți, fără excepție, chiar și confrății cei mai geloși, se înclină în fața geniului, care, în toate timpurile, impune. Propertiu anunță lumii creațiunea *Eneidei* în versurile vestite, care sunt un cântec de mândrie și de victorie :

*Cedite, Romani scriptores, cedite Grai :
Nescio quid manus nascitur Iliade.*

«Dați-vă la o parte, scriitori romani ; dați-vă la o parte, scriitori greci : se naște nu știu ce operă mai mare decât *Iliada*».

Iar când poetul apărea la teatru, plebea dificilă și cârtitoare a Romei se scula în picioare, ca un

singur om, și-l aplauda așa cum făcea numai pentru August. Instinctul, care nu se înșală, al poporului simțise în Virgiliu un alt împărat, acela al spiritului.

August, el, avea să fie pe deplin răsplătit pentru buna sa alegere. Cum observă foarte bine Sainte-Beuve, epoca hotărâtoare a acestei mari domnii „nu-și capătă tot sensul moral și nu-și descoperă toată mărețta ei tresărire, decât după ce am citit pe Virgiliu“. Căci poetul a pus tot genul lui în serviciul restaurării urmărite de împărat. *Eneida* este poemul Romei și al noului Imperiu. Niciun scriitor n'a servit, „cu mai mult zel și cu mai multă sinceritate“, planurile unui suveran. Răsădind în contemporanii săi opinile și sentimentele împăratului, poetul pune în serviciul suveranului său funcțiunea politică a poeziei.

Dar atunci nu este cumva opera lui Virgiliu o operă oficială, scrisă la poruncă și cu scopuri politice? Nu este, cumva, Virgiliu un scriitor partizan care, cu intenții pedagogice și polemice, a redactat un manifest?

Nici una, nici alta.

Virgiliu este, mai presus de toate, un artist; este, poate, între marii poeți ai lumii, cel dintâi dintre egali; ca poet, el trebuie poate să treacă înaintea lui Homer, cel mai întreg, cel mai variat, cel mai tainic dintre acești mari poeți. Artist deci, înainte de orice, sentimentele lui cele mai adânci se potriveau însă cu acelea ale împăratului. In sine însuși, în sufletul lui, găsea poetul germenul tuturor sentimentelor pe care reformele împăratului voiau să le dea, sau să le redea, țării sale. Cum să nu fi dorit restaurarea agriculturii și a țărinilor părăsite, blândul, liniștitul, romanticul Virgiliu, care copilărise prin păduri și poene, care trăise

la țară, lângă Napoli, cea mai mare parte a vieții? Cum să nu fi aplaudat reforma morală, piosul, timidul, feciorelnicul poet? Cum să nu se fi bucurat, din toată inima, de reforma religioasă, cel care simțea, ca puțini alții, lumea nelămurită a tainelor? Care trecuse cu mintea dincolo de hotarele vieții, coborînd în țara umbrelor și a grozavelor ispășiri? Prin vocea lui inspirată începuseră să cânte zeii și destinele.

Poetul, așa dar, a fost, alături de împărat, un creator. Colaborarea lor s'a desfășurat într'o înțelegere deplină și firească. Iar la urmă poetul a încoronat pe împărat, căci, în această tovărășie, cel care a câștigat mai mult a fost, oricât ar părea de curios, împăratul. El, care refuzase să primească o coroană de monarh, mulțumindu-se să aibă puterea efectivă a acestuia, și-a dorit totuși o coroană împletită din versurile lui Virgiliu. Genial, August a avut, odată mai mult, viziunea viitorului: coroana lui Virgiliu a fost mai trainică.

Opera lui August a fost și ea foarte trainică. Valoarea ei politică se poate vedea din faptul că sistemul, cu inevitabilele adaptări, desvoltări și deviații, a durat trei veacuri, până la Dioclețian. Intr'o vreme agitată, de prefaceri și de mari neliști, el nu putea dura mai mult.

Dacă însă Imperiul creiat de August s'a ruinat cu trecerea vremii; dacă și ruinele lui s'au risipit la rîndul lor, — cântecul lui Virgiliu a rămas. Iar cei doi buni tovarăși erau așa de strâns uniți, încât posteritatea nu i-a mai putut despărți. Împăratul continuă să trăiască și astăzi în versurile poetului.

VIEAȚA ȘI OPERA LUI VIRGILIU

Nu sunt multe informațiile pe care le avem despre viața „marelui mantuan“. Câteva succinte *Vitae Vergilianae*, transmise în fruntea comentariilor lui Probus, Donatus și Servius, dintre care una singură ceva mai amplă, a lui Donatus, provenind probabil dela Suetonius ; o scurtă notiță, fără importanță, găsită în manuscriptele Bernensis 167 și 172 ; o încercare de poveste versificată, neterminată, a gramaticului Focas ; câteva mărturii, incidentale și lapidare, ale câtorva scriitori contemporani și posteriori ; câteva vagi aluziuni la sine-însuși în *Bucolice*, — iată tot ce ne stă la îndemână pentru a reconstitui viața poetului. Lectura operei sale nu ne vine în ajutor cu nimic, sau cu aproape nimic. Pe când alți poeți, dintre lirici mai ales, — un Catul, un Horațiu — sunt plini de ei înșiși și vorbesc la fiecare pas de ce-i bucură, de ce-i îndurerează, de ce simt, de ce li se întâmplă, așa încât opera lor este un izvor prețios pentru a le cunoaște viața, — timidul, discretul, feciorelnicul Virgiliu parcă dinadins s'a ferit să ne vorbească despre dânsul. De altfel și genurile în care a scris el, cel didactic și cel epic, genuri în care autorul se obiectivează, nu erau potrivite confesiunilor și efuziunilor perso-

nale. Istoria literară este deci constrânsă să-și exercite imaginația între cele câteva izvoare amintite și să suplinească cu ipoteze și deducții lipsa de informație.

Data nașterii o cunoaștem însă cu precizie : 15 Octomvrie din anul 70 î. de Chr. Probabil că datorăm această precizie — este și părerea lui Sainte-Beuve — venerației ce aveau pentru Virgiliu entuziaștii săi admiratori. Ziua de naștere a poetului era, pentru ei, o adevărată zi de sărbătoare. La această dată, unii dintre ei se duceau, în fiecare an, în pelerinaj la mormântul scriitorului admirat. O scrisoare a lui Pliniu cel Tânăr este, în această privință, nu se poate mai caracteristică. Murise tocmai, în anul 101 d. Chr., în vârstă de 75 de ani, Silius Italicus, poetul epic cunoscut, autorul *Punicelor* și, în același timp, personaj bogat și important, fost consul sub Nero și proconsul sub Vespasian, intim al lui Vitellius. Pliniu scrie unui prieten pentru a-i comunica noutatea și pentru a face elogiul celui dispărut. El amintește — ca să arate ce independență de spirit și de acțiune îl caracterizau pe Silius — că, spre sfârșitul vieții, retras, din cauza bătrâneții, la țară, în Campania, omul nostru nu se deranjase să vie la Roma nici chiar atunci când noul împărat, Traian, se reîntorsese în capitala Imperiului. „Ceea ce, zice Pliniu, e spre cinstea împăratului sub care a fost posibilă o astfel de libertate și spre cinstea celui care a îndrăznit să și-o ia“. Dar Silius nu era numai un literat, ci și un fin om de gust, un *filókalos*, cum zice Pliniu. Avea mai multe vile, și în fiecare, numai cărți, numai statui, numai portrete, în special portretul lui Virgiliu, „a cărui zi de naștere o sărbătorea cu mai multă evlavie decât pe a sa proprie, mai ales

la Napoli, unde îi vizită mormântul ca pe un templu“. — Iată până unde ducea admirația pentru Virgiliu elita intelectuală a Romei și iată de ce ne-a fost păstrată data exactă a nașterii sale.

Cunoaștem tot atât de exact și locul unde s'a născut: în Gallia Cisalpină, în satul Andes de lângă Mantua, despre care spune undeva, în *Eneida*, că este „bogată în strămoși de diferite neamuri“, ceea ce ne îndreptățește să credem că era un centru destul de important și de cosmopolit. Satul Andes a fost identificat cu Pietole de astăzi, două-trei mii depărtare de Mantua. Dar Pietole cel pe care-l putem vizita noi astăzi nu este exact pe locul vechiului Andes. Acum osută de ani și mai bine, în timpul campaniei din Italia, Napoleon a trecut pe aici. (Ni s'a păstrat o scrisoare a tânărului general către Josephina, în care-i spune: „Am fost în satul lui Virgiliu, pe malul lacului, la lumina argintată a lunii“...) Poziția părăndu-i-se importantă din punct de vedere strategic, a dat ordin ca pe locul unde se găsea Pietole să se ridice o fortăreață, iar satul să fie mutat la vreo doi kilometri mai departe. Ca o compensație materială pentru pietolezi — și, poate, ca o satisfacție sentimentală dată, la 1900 de ani distanță, memoriei lui Virgiliu — a scutit pe locuitori de impozite. Fapt este că din vechiul Pietole, Andes-ul lui Virgiliu, care se ridica pe malul râului Mincius, pe o înălțime numită încă, în Evul-Mediu, *Mons Vergilii* (Muntele lui Virgiliu), n'a mai rămas azi nicio urmă. Ultimul care l-a văzut a fost Napoleon!

Gal cisalpin deci, ca și Catul, Helvius Cinna, Bibaculus, Varro din Atax, Valerius Cato, ca și bunul său prieten Gallus,—Virgiliu, spre deosebire de unii dintre aceștia, era dintr'o familie de jos,

mai ales din partea tatălui. Numele exact al familiei pare să fi fost *Vergilius* și nu *Virgilius*. În sprijinul grafiei *Vergilius* vin cele mai vechi și mai de autoritate manuscrise, în rândul întâi Mediceus ; vin apoi inscripțiile din timpul Republicii și dela începutul Imperiului, care atestă, în marea majoritate, numele *Vergilius* ; și, în fine, felul cum se transcria în grecește numele poetului roman : mai totdeauna, fie *Vergilios*, fie *Ouergilios*. Grafia *Virgilius* nu începe să se răspândească decât târziu, din sec. V înainte, și nu devine generală decât prin sec. XIV-XV, faptul datorându-se, poate, unei false etimologii, care făcea să derive *Virgilius* din *virgo*, fecioară, cu o aserțiune a lui Donatus ca sprijin.

Fie că era olar sau cărămidar, cum credeau unii, fie că era în serviciul unui funcționar din Mantua, cum credeau cei mai mulți, sigur este că tatăl poetului era de condiție inferioară. Dar tot atât de sigur este, pentru mine, că el nu putea fi țaran, cum vor unii cercetători, numai pentru a putea spune că Virgiliu era „agricoltore, figlio di agricoltori“ (Carducci), — așa cum sigur mi se pare, dacă primum ca bună relațiunea lui Suetonius-Donatus în ce privește pe Magius și pe Magia, că el nu putea fi un simplu servitor. Un țaran nu-și putea permite, atunci mai ales, luxul de a-și trimite copilul pentru studii, la Mantua, la Cremona și la Milano, iar o slugă n'ar fi putut lua în căsătorie pe „domnișoara“ stăpânului. Bătrânul Virgiliu era, fără îndoială, în serviciul lui Magius, *viator* din Mantua. Cuvântul *mercenarius* (simbriaș) nu ne spune însă ce fel de serviciu îndeplinea, ci numai că avea simbria (*merces*). După noi, slujba lui era aceea de administrator sau de vechil al moșiei lui Magius (tot așa cum Adam

Liszt, tatăl marelui Liszt, era administratorul unei moșii a lui Esterhazy). Donatus avea deci dreptate să spună că Virgiliu-tatăl își agonisise un mic avut îngrijind de albine : Magius va fi avut, la țară, și stupărie. Dar Magius mai avea și altceva : o fată, pe Magia Polla. Și, poate încântat de vrednicia slujbașului său, sau poate din alte motive, i-o dote de soție. Lucru care s'a văzut destul de des, ca proprietarul unei moșii, pentru a-și putea păstra proprietatea, să primească în familia lui pe administratorul sau arendașul vrednic și șiret. Din această unire, primul născut a fost Publius, poetul.

Venirea pe lume a micului Virgiliu a fost poetizată într'o legendă care... se non e vera, e ben trovata. Suetonius-Donatus povestește cum, în noaptea dinainte de naștere, Magia Polla a visat că dintr'însa născuse un ram de laur și că, a doua zi, micul Publius a fost născut pe câmp, în marginea șoselei. Despre această legendă, A. Bellesort notează cu dreptate : „Contemporanii nu admit visul Magiei și preferă să creadă că Virgiliu s'a născut într'un pat. Poate că au dreptate. Dar s'au văzut lucruri și mai extraordinare ; și ideea că Virgiliu a atins, chiar dela naștere, solul italian, este un simbol tot așa de grațios ca și tradiția care reprezenta pe doica lui Ronsard lăsându-l să-i cadă din brațe, din nebăgare de seamă, pe iarba și pe florile pământului din Vendôme“.

Ca și tatăl lui Horațiu, Virgiliu-tatăl ambiciona pentru fiul său o carieră strălucită. Și tot ca acela, el își trimise copilul să învețe carte în orașele mai importante ale regiunii. La vârsta de 12 ani, tânărul Publius își începu studiile la Cremona, pe lângă un *grammaticus*. Peste trei ani, în 55, la 17 Martie, ziua *Liberăliilor*, sărbătoarea lui

Bacchus, Virgiliu părăsește toga pretextă și îmbracă pe cea virilă (își ia, cu alte cuvinte, majoratul), — în vârstă de 15 ani, adică cu doi ani mai devreme decât se obișnuia. În acest an 55, erau consuli tot Pompei și Crassus, ca și în anul când poetul se născuse. Foarte sensibili la asemenea coincidențe, Romanii le notau cu interes și căutau să scoată diverse augurii, *omina*, din aceste apropieri întâmplătoare. Una, în adevăr interesantă, este aceea că Lucrețiu murea — zice-se — exact în acea zi de 17 Mart 55, în care Publius Vergilius Maro trecea în chip oficial din vârsta copilăriei în aceea a bărbăției. Gândind poate, ca și roman-cierul francez de mai târziu, că viața este o torță care aleargă dealungul generațiilor, Romanii și-au zis că, în ziua aceea, torța literaturii latine a trecut din mâna unui poet mare în mâna altui poet mare.

Odată cu luarea togei virile, părăsește Cremona pentru a merge la Milano și, după puțină vreme, la Roma. S'ar părea, după o informație din Vita Bernensis, că aci ar fi urmat cursurile retorului Epidius, profesor și al lui Antonius și al lui Octavian Augustul. Lucrul nu este sigur și chiar, după noi și după alții, puțin probabil, fiindcă Suetonius, care amintește de acești elevi celebri ai lui Epidius, n'ar fi scăpat din vedere să-l enumere și pe poetul cel puțin tot atât de celebru, ceea ce istoricul Caesarilor nu face. Mai sigur pare că l-a audiat pe filosoful Siron, căruia Cicero îi aduce elogii, numindu-l nu numai foarte bun, dar și foarte învățat. Și cum se dedica baroului, a făcut desigur practică la un avocat. De pldat, n'a pldat însă, ca și Corneille mai târziu, decât o singură dată. Aceasta, nu pentru că ar fi fost bâlbâit, cum au crezut unii cercetători, întemeindu-se pe interpretarea greșită a unei aser-

țiuni a lui Donatus. Când comentatorul ne spune că era *sermone tardissimus*, nu înseamnă că poetul vorbea cu greutate (dimpotrivă, avea un organ plăcut, *vox optima*, cum afirmă Servius), ci numai că nu putea improviza, că nu avea riposta ușoară și replica gata la orice moment. Realitatea este că înclinațiunile sale mergeau către literatură și nu către Drept. La această considerație, se mai adăoga, foarte probabil, și un alt motiv: sănătatea. Virgiliu era de o constituție șubredă, suferea de stomah, de gât și de dureri de cap; avusese chiar, la un moment dat, hemoptisii. De altfel, suntem în drept să presupunem că întreaga familie nu era sănătoasă. Cei doi frați veniți după el, Silo și Flaccus, muriseră amândoi, unul copil, celălalt adolescent. Magia, mama poetului, se stinsese și ea după moartea celui din urmă. Tatăl murise mai demult, orb, și Magia se recăsătorise, având încă un fiu, pe Valerius Proculus, singurul membru al familiei care va supraviețui poetului și-i va deveni moștenitor.

În cei 7 sau 8 ani cât Virgiliu a stat la Roma, în capitala de atunci a lumii se succedau cu repeziune evenimente palpitante. El a asistat astfel la toată fulgerătoarea carieră politică a lui Iulius Caesar; este la Roma când, în 49, senatorii înnebuniți de groază și vesteau unul altuia „trecerea Rubiconului”. Urmărește apoi cu emoție aprigul duel militar dintre Caesar și Pompei, care se încheie cu sdrobirea acestuia din urmă, la Pharsalus, în 48. Primește, împreună cu toată plebea Romei, mesagiul lapidar pe care-l trimite Caesar după victoria dela Zela: *veni, vidi, vici*. După Zela, vine Thapsus, vine Munda, — numai victorii! Intorcându-se la Roma, învingătorul aduce cu sine pe Cleopatra, frumoasa regină a Egiptului, și Vir-

giliu o va fi zărit, plimbându-se visătoare prin grădinile de pe marginea Tibrului, „în plină tinerete încă, neînchipuit de frumoasă și de fină, și, așa cum o va reprezenta mai târziu pe Didona lui, cu părul strâns de un pieptene de aur și cu o agrafă de aur prinzându-și mantia de purpură”. Poetul ia de sigur parte la numeroasele serbări publice pe care Caesar le dă la Roma, mai ales în 45, an în care este numit *dictator* pe viață, *imperator* și *praefectus morum*. Iar în anul imediat următor acestei investiții cu puterea „pe viață”, în 44, într-o bună dimineață, el află uluit, cu întreaga Romă, că dictatorul fusese asasinat pe Capitolu.

Ce făcea Virgiliu, în timp ce cursul istoriei se desfășura atât de tragic și precipitat? Combina dactili cu spondei, ritma, cu migală și răbdare, armonioase hexametre, se delecta cu savante onomatopee și prețioase armonii imitative. Nu publicase încă nimic, dar întâiele sale producții literare erau de pe acum cunoscute și apreciate de cercul acela de tineri literați din care Virgiliu făcea parte și care cuprindea numele și temperamentele cele mai diverse: Lucius Varius, unul din marile nume ale secolului lui August, tragic de mână întâia, a cărui tragedie *Thyeste*, pierdută pentru noi, era socotită de toți cei vechi ca o podoabă a teatrului latin (Quintilian ne spune că putea susține comparația cu orice tragedie elină); Plotius Tucca, despre care avem mai puține informații; Aemilius Macer, poet didactic și alexandrin, ale cărui poeme, toate pierdute astăzi, erau foarte citite în antichitate; Furius Bibaculus și Domitius Marsus, poeți epici amândoi, ca și Virgiliu; Asinius Pollio și Cornelius Gallus, prietenul cel mai intim al poetului, despre care vom vorbi mai departe; și, deasupra tuturor, prezidându-i, un

tânăr care se impunea prin sângele său nobil și distincția sa înăscută, rafinatul Maecena, arbitrul eleganței, viitorul ministru și consilier intim al lui Octavian Augustul. De această strălucită pleiadă de tineri, dintre care unii au rămas în istoria politică a Romei, Virgiliu se alipise cu o modestie care-i era firească și cu o timiditate explicabilă la un rural ca el, coborât din Gallia Cisalpină în luxoasa capitală a lumii. Suetonius-Donatus ne spune lămurit că poetul nostru avea o înfățișare rustică — *facie rusticana* — și o față, un „ten” închis — *aquilo colore* — adică înnegrit de soare, cum e al oricui locuiește la țară. Contribuia la această înfățișare rustică și proasta lui sănătate, la care se adăoga o stângăcie naturală, vizibilă în gesturi și chiar în îmbrăcăminte. În fine, o ultimă trăsătură completează acest portret: alături de simplitate și alături de stângăcie, o oarecare sălbăticie, — probabil caracteristica iubire de singurătate a celui obișnuit să trăiască față în față numai cu natura și cu gândul său. Tot Suetonius-Donatus ne spune că fugea de lume și, la Roma, când se întâmpla să fie recunoscut pe stradă, se ascundea de mulțime în prima casă ce-i ieșea în cale. Iar comentatorii sunt de acord că pe Virgiliu îl descrie Horațiu (în Satir I, 3, 29 și urm.) când zice: „e ușor să râzi de pletele lui țărănești, de toga-i prea lungă și de încălțăminte prost strânsă pe picior”. Dar tot Horațiu ne face și portretul sufletesc al poetului, arătându-ne ce se ascunde sub această înfățișare puținel ridiculă: „...este bun, cum nu găsești altul... și un suflet mare e închis în acest corp neîngrijit”. Iar în altă parte, Horațiu îl numește *anima candida*, suflet neprihănit.

Nu știm cu siguranță care sunt primele versuri pe care Virgiliu le citește în acest cerc de prieteni.

Biografia îi atribue câteva lucrări de tinerețe, în primul rând niște mici culegeri de epigrame (*Catalecta*, *Epigrammata*, *Priapea*), dintre care cele ce ne-au rămas sunt fără mare valoare literară. Apoi poemele *Dirae*, *Culex* (țânțarul), *Ciris* (bâtlanul), *Copa* (cârciumăreasa), *Aetna* și *Moretum* (*moretum* este un fel de mâncare făcută din brânză cu verdețuri, usturoi și vin). Mai de mult, toate aceste lucrări erau socotite neautentice. Acum, autenticitatea unora a început să găsească apărători printre savanți.

Poetul părăsește capitala probabil în zăpăceala și confuziunea generală care a urmat morții lui Caesar, eveniment prevestitor de vremuri turburi și de noi războaie civile. Pe când el se reîntorcea pe țărmul râului Mincius, la Roma, după o scurtă perioadă de șovăială, Antonius, colegul de consulat al lui Caesar, cu foarte tânărul Octavian, nepotul dictatorului, sosit în capitală după moartea unchiului ca să ia în primire moștenirea lui financiară și politică, și cu Lepidus, formează acea asociație politică denumită în istoria romană cu numele de al doilea triumvirat. Conducerea Galiei Cisalpine o primește, dela triumviri, Asinius Pollio, important personaj politic, prieten al lui Caesar, al lui Antonius, al lui Cicero, autor de tragedii pe care Horatius le numește „severe“, iar Virgiliu, „demne de Sofocle“. Și cum Virgiliu se găsea în acest timp la Andes, deci în provincia guvernată de Pollio, este firesc ca cei doi bărbați, pe care-i apropia și o aceeași pasiune pentru poezie și prietenii comune, să devină destul de repede intimi. Servius îl numește pe Pollio protectorul lui Virgiliu, iar Martial (VIII, 56) ni-l arată în aceeași situație de sprijinitor al poetului.

Lui Pollio îi citește Virgiliu cele dintâi *Buco-*

lce și acesta îl admiră și-l încurajează. Se pare chiar că îndemnul de a scrie *Bucolicele* pornește dela dânsul. Iar când „patronul“ are un fiu, Virgiliu se folosește de acest eveniment pentru a scrie o eglogă foarte frumoasă, a IV-a, cea a cărei explicare a dat și va mai da atât de mult de lucru latinistilor.

În tot acest timp, luptele intestinale continuau. Ultimii apărători ai vechei Republici, Brutus și Cassius, sunt învinși la Philippi, în 42, de către armatele lui Octavian și Antonius, și se sinucid. În 40, după pacea dela Brindisi, triumvirii își împart astfel conducerea statului: Octavian în Apusul; Antonius, Răsăritul; Lepidus, Africa. Acum se întâmplă un eveniment dureros pentru poet, cu urmări totuși destul de fericite, fiindcă-l va determina să vie la Roma, unde va fi posibilă desfășurarea carierei sale literare. Evenimentul este exproprierea, hotărâtă de Octavian, a pământurilor aparținând Cremonei, pentru a putea fi împroprietăriți soldații cu care câștigase victoriile sale. Din nefericire pentru Virgiliu, Asinius Pollio este înlocuit la conducerea Galiei Cisalpine cu un amic personal și om de încredere al lui Octavian, cu Alfenus Varus. Acest Varus, care avusese certuri cu nobilii din Mantua, expropriează nu numai teritoriile Cremonei, unde trebuiau să fie împroprietăriți veteranii, ci și pe ale Mantuei. „Mantua vae miserae nimium vicina Cremonae!“ se tânguie poetul (Buc. IX, 28). „Mantua, vai, prea apropiată de nefericita Cremonă“. În zadar încearcă poetul să câștige bunăvoința noului guvernator, în zadar îi făgăduiește :

*Vare, tuum nomen, superet modo Mantua nobis,
cantantes sublime ferent ad sidera cygni.*

„Vare, dacă vom rămâne stăpâni în Mantua, lebedele, cu cântecul lor, îți vor înălța numele până la stele“.

In zadar face din el favoritul lui Apollo : (Buc. VI, 11—12).

*nec Phoebō gratior ulla est
quam sibi quae Vari praescripsit pagina nomen*

„Nu este pagină mai plăcută lui Apollo decât aceea care începe cu numele lui Varus“.

In zadar îi spune cuvinte măgulitoare ca acestea (VI, 6—7) :

*namque, super tibi erunt, qui dicere laudes,
Vare, tuas cupiant.*

„Vor fi totdeauna destui poeți care să dorească, Varus, a te preamări“.

In zadar : Virgiliu este expropriat ca orice cetățean și iată-l acum depozat de scumpa lui „răzășie“ de lângă Mincius. Asupra acestei probleme a expulzării poetului de pe moștenirea părintească, istoricii literari nu sunt cu toții de acord, fiindcă și izvoarele se contrazic. Donatus și Probus susțin că Varus, Pollio și Gallus au făcut să i se restituie pământul ; Servius atribuie această restituire lui Pollio și Maecena. În *Vita Bernensis* ni se spune că ea se datorează lui Octavian însuși, din prietenie pentru fostul său conșcolar. Dar toate aceste referințe sunt contrazise de opera poetului : nicăieri, în versurile sale, Virgiliu, care se plânge pe toate tonurile de această spoliație,

nu-și arată și bucuria represiunii. Să lăsăm la o parte aceste discuții infructuoase și să ne mărginim a aminti numai ceea ce are toate aparențele de verosimilitate.

Deci, în anul 39 (fiindcă Varus trece la conducerea Cisalpinei în 40), Virgiliu ia din nou drumul Romei pentru a cere sprijinul prietenilor săi, oameni puternici acum. Maecena și Cornelius Gallus îl prezintă lui Octavian. Toți îi făgăduesc că va redeveni stăpânul moșiei părintești. Convins că făgăduiala triumvirului era sfântă, Virgiliu ia drumul înapoi, în Nord, la Andes. Dar noul proprietar, centurionul Arrius, nici nu vrea să audă de așa ceva, și când Virgiliu îl invită să iasă din propria sa casă, soldatul — ca orice soldat, *ut miles* — trage sabia. Poetul, pentru a scăpa cu viață, e nevoit să se arunce în Mincius, și să se depărteze înot. Și iarăși pornește la drum, și iată-l iarăși la Roma, resemnat de data aceasta. Aci îl așteaptă prietenii, toți prietenii, poetul Horațiu printre ei. Și îl mai așteaptă o nouă, o mare și neașteptată prietenă : gloria.

În adevăr, Virgiliu aducea cu sine, în traista lui de drumeț, *Bucolicele*, desăvârșite în timpul celor trei ani petrecuți la Andes, între 43 și 40. Lectura lor, în cercul lui Maecena, avu un extraordinar succes. Printre auditori era și Gallus, fratele său de cruce. Iar acesta avea o prietenă din lumea teatrului pe care, după moda poezilor lirici, o cânta sub numele de împrumut Lycoris. Pe numele ei adevărat, Lycoris se numea Volumnia, libertă a unui oarecare Volumnius, el însuși libert al lui Antonius. Iar la teatru, avea un al treilea nume: Cytheris.

Această Cytheris — ce nume bine ales ! — făcuse o strălucită carieră sentimentală. Fusesse, la

început, iubita lui Antonius care, — excentric în iubire, cum se va arăta și mai târziu cu Cleopatra — o plimbase prin mijlocul Romei, într'un car tras de lei. Dela Antonius, trecuse în brațele lui Brutus, omorătorul lui Caesar. Și cum frumoasa curtezana nu voia să cunoască decât figuri politice de întâiul ordin, dela Brutus trecuse la Gallus. Prietenul lui Virgiliu se bucura, în adevăr, de o situație excepțională. Intim al lui Octavian, primise dela acesta mai multe însărcinări importante, între care prinderea Cleopatrei. Mai târziu, numit guvernator în Egipt, va începe să-și piardă capul și să aibă fumuri regale, pentru ca la urmă — învinuit de conspirație — să fie silit să se sinucidă. Veșnic schimbătoare, Cytheris îl părăsește însă și pe Gallus, și fuge în Germania cu un ofițer. Când Cytheris fuge, Gallus cere lui Virgiliu să-i închine o eglogă consolatoare, nu atât fiindcă avea nevoie să fie mângâiat, cât pentru ca toată Italia să afle că fusese prietenul celei mai frumoase hetaire a vremii. Virgiliu consimte la acest serviciu prietenesc, și scrie *Bucolica* X-a.

Volumnia-Cytheris-Lycoris, care, — însuși Virgiliu, în *Bucolica* X-a, ne lasă s'o înțelegem — avea un fin gust literar, recitase în public, într'un teatru, la o dată care este în orice caz anterioară lui 43, *Bucolica* VI-a. Succesul fusese nemaipomenit. Tacit ne spune că publicul întreg — și într'un teatru încăpea multă lume! — se sculase în picioare și, în delir, aplaudase și ovaționase pe autor, așa cum o făcea numai pentru împărat. Cicero, care era printre auditori, exclamase, după ce actrița isprăvise de declamat: *Magnae spes altera Romae!* cuvinte pe care poetul le va introduce mai târziu în Eneida, aplicându-le lui Ascanius :

et iuxta Ascanius, magnae spes altera Romae, procedunt... (Aen. XII, 167—8).

De acum înainte, viața lui Virgiliu se va scurge liniștită, simplă, închinată numai poeziei. Ca o compensație pentru moșia pierdută, Maecena și Octavian îi dăruiesc, unul o casă pe Esquilin, altul o moșie în Campania, la Nola.

Ca toți Italienii născuți în Nord, Virgiliu avea nostalgia Sudului, a aceluia

aer dolce che dal sol s'allegria

de care vorbește Dante în „Divina Comedie“. El trăește deci mai mult la Napoli, câteodată coborînd la Tarent și până în Sicilia, o viață discretă, retrasă, curată, care a făcut pe Napolitani — mucați atunci ca și acum — să-l poreclească *Parthénos*, „fata mare“. Poetul își ocupă tot timpul scrund versuri, din acele versuri care „vor trăi mai mult decât cetățile“.

Rod al acestei vieți calme în mijlocul naturii, și al iubirii sale pentru viața la țară, unde își petrecuse și copilăria, s'au născut *Georgicele*, acel frumos poem în patru cânturi, care opune vieții de oraș maestoasa liniște a vieții câmpenești și rodnicia impresionantă a muncilor agricole. Scrise din îndemnul lui Maecena și închinat lui, *Georgicele* au luat șapte ani din viața poetului.

Căci scria încet, cu o fecundă încetineală, lăsând timpul, cu neînduplecata lui înțelepciune, să colaboreze la șlefuirea versurilor sale. Ca toți poeții cu adevărat mari, Virgiliu știa că timpul nu respectă ceea ce se face fără el. Suetonius-Donatus ne spune că în fiecare zi, dimineața, dicta un număr oarecare de versuri, iar în tot restul

zilei le recitea, le corecta, adăogând câteodată și mai adesea suprimând, așa cum mai târziu va recomanda Boileau, în *Arta sa poetică* :

*Hâtez-vous lentement et, sans perdre courage,
Vingt fois sur le métier remettez votre ouvrage,
Polissez-le sans cesse et le repolissez :
Ajoutez quelquefois et souvent effacez.*

Iar Aullus-Gellius raportează și el ceea ce prietenii și intimii lui Virgiliu povesteau despre felul de a scrie al poetului. Autorul *Eneidei* obișnuia întotdeauna să spună că lucrează ca o ursoaică — *môre atque ritu ursino*. După cum ursoaica, după ce a născut, linge, curăță și dă o formă micuților și informilor pui de urs, tot așa și el revedea, curăța, modela versurile nou născute, ca pe niște mici pui de urs spirituali.

Și, în anul 29, când Octavian se întorcea la Roma, după căderea Alexandriei și după moartea lui Antonius — în momentul în care, rămas singur pe scena istoriei, stăpân al lumii întregi, el era deja *Augustus*, divinul, căruia Pergamul și Nicomedia îi înălțau temple, iar la Roma poporul îl aștepta într'un adevărat delir, ca să-i dea toate onorurile și să-l investească cu toate puterile, — Virgiliu ieși înaintea împăratului la Atella, un orașel din Campania, și acesta — el mult așteptatul — stătu acolo patru zile, în vreme ce poetul îi citea cele patru cărți ale *Georgicelor*. Donatus ne dă și amănunte : lectura a fost făcută, cu rândul, de poet și de Maecena ; când primul obosea, începea cel de al doilea. Virgiliu citea cu o voce suavă și cu un farmec special, ceea ce făcea pe poetul Iulius Montanus să spună că și el ar putea ajunge pe Virgiliu, dacă ar avea

vocea, expresia și mimica acestuia : căci aceleași versuri, care sunau frumos când le citea Virgiliu, deveneau, în gura altuia, mute și neînsuflețite.

După *Georgice*, August roagă pe Virgiliu să atace subiectul cel mare, o grandioasă epopee națională, care să glorifice noul Imperiu roman și să dea un titlu de veșnică noblețe împăratului și familiei sale. Ca toți oamenii de Stat de mână întâia, August înțelesese că opera sa politică trebuia susținută nu numai cu armele ostașilor, dar și cu armele spiritului. Cu câtă dreptate scrie Patin : „Ca Richelieu, ca Ludovic al XIV-lea, ca Napoleon, ca toți cei care au guvernat oamenii prin legi absolute, August pricepuse că aceștia au nevoie să fie consolăți de pierderea libertății, și că singura despăgubire — dacă există vreuna — care le poate fi oferită, este gloria armelor și a artelor. A fost una din preocupările domniei sale, aceea de a nu-i lipsi nici de una, nici de alta...” Și în adevăr, puțini regi și puțini dictatori au fost mai ajutați în opera lor de acea forță irezistibilă care este geniul literar. Virgiliu și Horațiu, iată cele două genii covârșitoare — puternice ca două armate — care au militat, alături de legiuni, la desăvârșirea, la menținerea și la gloria Imperiului lui Octavian Augustul.

Ce este *Eneida* ? Cea mai bună, mai lapidară și mai cuprinzătoare, în același timp, definiție, nu se găsește în studiile savante, ci într'un manual, acela al lui Pichon. El zice : „Grecque par le cadre, romaine par l'esprit, moderne et presque chrétienne par le coeur, elle est l'oeuvre la plus complexe de l'antiquité latine”. Iată o definiție perfectă. *Eneida* este greacă prin ascendența ei, deci prin izvoare, prin toată osatura ei mitologică, — eroi, legende, episoade, — și în fine prin

tehnica epică. Este romană prin spirit — prin felul cum sunt concepute caracterele eroilor, și raporturile lor cu divinitatea — și mai ales prin conținut și prin intenții: epopeea vrea să stabilească lui Octavian o ascendență divină, necesară oricărui regim absolutist, și să dea o solidă legitimare Imperiului roman. Ea e povestea Romei și a lui August deopotrivă, — *Romae simul urbis et Augusti origo*, zice biograful. Este umană și aproape creștină, prin sentimentul profund omenesc cu care autorul privește bucuriile și necazurile lumii, prin caritatea, prin mila pentru cele omenesti, prin acea discretă melancolie și suavă tristețe care formează tonalitatea generală a epopeii și care a făcut ca, de-a-lungul vremilor, duios și virgilian să devină două adjective aproape sinonime. *Sunt lacrimae rerum*, versul de meritată celebritate, se aplică de minune lui Virgiliu însuși: poetul are lacrimi calde și versuri înduioșate, pentru nefericirile eroilor pe care îi cântă

Poetul consacră acestei opere unsprezece ani. O lucrează, după obiceiul său, metodic și cu răbdare, redactând mai întâi în proză — așa cum obișnuia și Racine cu tragediile sale — un plan amănunțit, carte cu carte — *particulatim*. După această organizare a planului, începe adevărata elaborare, în versuri. Deși opera nu va fi publicată, cum se va vedea mai jos, decât după moartea autorului, totuși ea începe să fie cunoscută în public încă de când Virgiliu scrisese primele cărți. Poetul citea desigur pasagi în cercul lui de prieteni literați, și faima acestei noi opere se lățește destul de repede. Propertiu o anunță lumii în versurile celebre: (II, 34. 65—6).

*Cedite Romani scriptores, cedite Grai
nescio quid manus nascitur Iliade.*

„La o parte, scriitori Romani, la o parte, scrutori Greci : se naște nu știu ce operă mai mare decât *Iliada* !”

August însuși — fiind departe de Roma, în războiul contra Cantabrilor — îl bombardează cu scrisori și cu amenințări amicale, rugându-l să-i trimită ceva din *Eneida*. Donatus ne-a păstrat un crâmpei din propria scrisoare a împăratului : „trimite-mi din *Eneida* — zice el — fie începutul poemului, fie oricare parte vrei”. Mai târziu, întors la Roma, August obține să-i fie citite trei cărți. La lectură asistă și sora lui, Octavia, împreună cu câțiva prieteni ai împăratului. Virgiliu citea cu o voce impresionantă — *voce optima*. Iar când, în cartea a VI-a, ajunse la pasagiul în care Anchise îi vorbește lui Aeneas, coborât în Infern, despre Marcellus, fiul Octaviei, aceasta izbucni în plâns, rugând pe poet să nu citească mai departe. Rugă inutilă : cartea VI-a se isprăvea cu acest pasagiul și Virgiliu tăcu.

Cu *Eneida*, Virgiliu devine adevăratul *vates* al Imperiului, poetul național prin excelență, profetul poporului roman. Atât de mare era prestigiul său, și intimitatea pe care i-o acorda împăratul, încât își putea permite chiar să anticipeze asupra istoriei și să înfățișeze, ca îndeplinite, fapte care existau numai în intenția lui August. Așa, în *Eneida* (VI, 792) poetul glorifică jocurile seculare ca pe un lucru existent, deși reînființarea lor, prin voința lui August, datează din anul 17, iar Virgiliu murise cu doi ani înainte, în 19. O asemenea anticipație asupra dorințelor împăratului și mai

ingăduise de altfel și în *Georgice*, când arătase pe Britani în situația de robi, de supuși ascultători : August făcuse în adevăr proiectul de a trece în Britania în 34 și în 27.

În ce privește moartea poetului, voi sublinia numai această trăsătură, cu adevărat emoționantă : este o moarte în slujba scrisului. Virgiliu plecase să vadă locurile descrise în *Eneida*, să adune materialul informativ pentru desăvârșirea epopeii. Capul său cade pentru totdeauna deasupra operei neterminate. În clipa din urmă — supremă modestie a acestui mare timid — el avea să roage pe prieteni să ardă rodul a unsprezece ani de muncă ! Iar în epitaful pe care și-l pregătise, spunea simplu numai atât :

*Mantua me genuit, Calabri rapuere, tenet nunc
Parthenope ; cecini pascua, rura, duces.*

„M'am născut la Mantua, am murit în Calabria, și acum odihnesc în Parthenope ; am cântat păstori, țarinile și viteji“.

Este în adevăr Virgiliu autorul epitafului de mai sus ? Fără nici o îndoială. Cine altcineva ar fi îndrăsnit vreodată să scrie despre Virgiliu atât de simplu, dacă nu poetul însuși ? Dar epitaful cel mai potrivit cu opera marelui mantuan, l-ar forma desigur tot cuvintele pe care le rostea Carducci, desvelind statuia poetului la Pietole : „de pe malurile râului Mincius, Virgiliu se sui pe Capitoliu, și de pe Capitoliu, — în Olimp“.

VIEAȚA ȘI OPERA LUI HORATIU

I

În anul 65 înainte de Cristos, pe când la Roma își împărțeau puterea consulară L. Manlius Torquatus și L. Aurelius Cotta, în Italia meridională, la hotarele dintre Lucania și Apulia, într'un sat jumătate italian și jumătate grec, se năștea copilul Quintus, poetul Horatius de mai târziu. Fiu de libert, adică de sclav liberat, Quintus era singurul nume care îi aparținea într'adevăr. Celălalt nume, Horatius, nu era numele familiei, ci al tribului, căci sclavii n'aveau familie, în afară de aceea a stăpânului. Pecetea originii umile nu era pusă numai pe numele, ci și pe pieptul copilului. Ca toți cei de condiția lui, purta la gât un *lorum*, sferă de piele, spre deosebire de copiii bogătașilor, oameni liberi, care purtau o *bull aurea*, sferă de aur.

Dar felul cum Horațiu și-a trecut primii ani ai copilăriei : cutreerând pădurile, bătând poenele, urcând munți, va fi făcut ca starea socială inferioară, a cărei umilitoare insignă o purta pe piept, să nu i se pară apăsătoare. Și dacă îi lipsea ceea ce face fericirea copilăriei : îngrijirea caldă a unei mame, în schimb era pururi deschis mare asupră-i

ochiul tatălui, om simplu, dar care, în simplitatea lui, era un om superior și căruia Horațiu îi datorează tot ceea ce va fi mai târziu. Poetul celebru care va fi Horațiu la epoca maturității nu se va rușina niciodată de modestul loc din care plecase. Dimpotrivă, se va mândri. Când publică I-a carte a „Scrisorilor“ sale, el se adresează astfel, în epilog, operei căreia îi dă drumul în lume : „Dacă o vreme prielnică va aduna lume multă în jurul tău, să-i spui că, fiu de libert și fără avere, mi-am întins aripi mari din cuib : cu cât o să-mi scobori origina, cu atât o să-mi mărești meritele“.

Departe de lume, împărțindu-și vremea între pădure și casa gospodărească a părintelui său, Horațiu a venit deci, la vârsta când impresiile se întipăresc mai puternic, în neîntrerupt și complet contact cu natura. Vieța copilului se împletea cu vieța codrului. Cât de la largul lui se simțea în brădetul de pe munți, ne-o arată o întâmplare din copilărie, pe care ne-o poveștește poetul și care are un sâmbure de adevăr : „Pe când eram copil, spune el, adormisem odată, obosit de joacă, pe muntele Voltur, ceva mai departe de Apulia natală. Ca în basme, două porumbițe m’au acoperit cu frunze verzi. Toți locuitorii Volturului prăpăstios, ai pădurilor din Bantia și ai mănoaselor ogoare din Tarent, au rămas uimiți că am putut, copil îndrăzneț și ocrotit de zei, să dorm nevătămat de vipere și urși, nefiind acoperit decât cu mirt și frunze de laur sfânt“. Prevestire a zeilor și ocrotire a muzelor, va zice mai târziu Horațiu. În realitate, nu e decât un lucru simplu și natural, întâmplat unui copilăș care-și pierde ziua în pădure, luându-se la întrecere cu veverițele.

Copilul creștea. Tatăl, libertul care nu putuse

face mai mult pentru sine însuși, își puse toată grija și toată ambiția în copil. Ceea ce el nu izbutise să ajungă, voia să facă din fiu: un domn mare, dela Roma. De aceea, școala dela Venusia, unde își trimeteau, totuși, copiii, toți bogătașii și dregătorii ținutului, nu i se păru îndestulătoare. Copilul trebuia să meargă la Roma, în capitala lumii, unde erau școli mari, cu retori vestiți, unde se vânturau ideile, unde înflorea literatura, unde se pregăteau carierele strălucite. Adolescentul nu trebuia însă să meargă singur, socotise bătrânul. Marea metropolă era plină de ispite și un tânăr putea să alunece repede. Erau acolo taverna pline de marinari și de femei, erau băi publice înflorind de lubricitate, erau lupanare cu faimă, erau jocuri de noroc până și la răspântii. Un zar rostogolit, câștiga sau pierdea o avere. Tatăl lui Horațiu își vându deci mica proprietate de pe malul Aufidului și-și întovărăși copilul la Roma. Gest rar, gest neprețuit, astăzi și cu atât mai mult atunci, ca un bătrân să se exileze din locul unde și-a petrecut viața întreagă, unde din munca lui și-a agonisit o stare, unde toate priveliștile îi sunt dragi și toate amintirile îl rețin, să se expatrieze acolo unde nici o rudă nu-l așteaptă, nici un prieten, unde nu va întâlni niciun chip cunoscut. A fost, în fapta omului acela simplu și dârz, atâta sacrificiu și atâta dragoste, că ne putem întreba cu drept cuvânt dacă poezia lui Horațiu n'o datorăm, în primul rând, părintelui său.

Și astfel, de mână cu tatăl lui, tânăr Horațiu a descins în forfota și în sgomotul asurzitor din Orașul Etern. Schimbarea de decor nu era desigur mică: de pe muntele Voltur pe străzile Romei! Din calmul naturii, turburat numai de foșnetul frunzelor, în volbura miilor de glasuri ale

capitalei. Va fi fost firește impresionat tânărul Horațiu de clădirile impunătoare, cu linii drepte și masive, ale Cetății, îl va fi uimit portul frumoaselor curtezane, purtate în lectică pe umeri de sclavi vânjoși, îl vor fi ispitit mărfurile scumpe și nemaivăzute, aduse de departe, din inima Orientului, îl va fi amețit valul gălăgios de oameni care mișuna în juru-i.

Lângă el, tatăl veghia. Ii supraveghia apucăturile și-i îndrepta pașii. Din scandalurile publice care circulau la Roma din gură în gură, el scotea totdeauna o lecție. „Nu vezi ce rău o duce băia-tul lui Albius? Cum a ajuns în sapă de lemn Baius? Va fi vai de tine dacă-ți risipești avutul“. Când femeile ușoare îl ademeneau, la colțuri de stradă, bătrânul avea pregătită altă pildă: „Vezi, să nu calci pe urmele lui Scetanus“. Iar când îl ispitea o femeie măritată, îi amintea: „Știi cum s'a făcut de râsul lumii Trebonius, când l-a prins unul la nevastă“. Horațiu va recunoaște mai târziu, într'o scrisoare către Mecena: „El mi-a păzit nevinovăția, întâia dintre virtuți, nu numai de fapte rușinoase, dar și de bănuiala că le-aș fi putut făptui“.

Cu noua viață, adolescentul, inteligent și sprinten la duh, s'a obișnuit repede. A început și el să colinde străzile, trăgând cu urechea în dreapta și în stânga, să întârzie sub porticele largi și răcoritoare și, când scăpa de sub mână părintească, să-și încerce norocul, la un colț de stradă, în jocul cu zarurile. Hoinărea în piață, printre vânzători de legume, asculta flecăreala filosofilor de ocazie, urmărirea mersul legănat al femeilor, se lăsa dus de voia picioarelor, tot așa cum altădată, copilandru, bătea pripoarele. Astfel, la Roma, a învățat mai mult prin experiență personală, prin contac-

tul zilnic cu o vieață amestecată și destul de pito-rească, decât la școală. Cu dascălii nu s'a prea împăcat Horațiu și niciodată, mai târziu, nu-și aduce aminte de dâșii. Unul singur, Orbilius, pomenit de câteva ori, este în mod constant numit *plagosus*, bătaușul. Bărbatul nu putuse uita nici-odată bătaile mâncate la școală de copil, deși, de sigur, copilul le meritase cu prisosință.

În orice caz, anii petrecuți la Roma sunt un moment însemnat în vieața poetului. În acești ani trebuie să fi luat întâiul contact mai susținut cu literatura. Acum trebuie să-l fi citit pe Lucilius ale cărui satire îl încântară atâta la început. Poate că de acum datează și întâiele lui încercări literare, probabil satire, după modelul lui Lucilius. Dacă însă în satire va persevera Horațiu mai târziu, admirația pentru Lucilius se va domoli mult, se va răci chiar, când va ajunge în atingere directă și intensă cu literatura elină.

Și aceasta nu va întârzia să vină. Ca tinerii care, nobili și dispunând de averi, se duceau să-și întregească studiile la Atena, destinându-se astfel vieții publice, a luat și Horațiu drumul Eladei. Înțelegând să nu cruțe nici-un sacrificiu pentru ca fiului să-i fie drumul bătătorit în vieață, bătrânul tată își trimise copilul, singur de data aceasta, în patria frumosului. Multe, multe jertfe vor fi costat desigur și această călătorie la Atena a fiului iubit. Când l-a suit pe corabie, sărutul pe care i-l va fi așternut pe frunte a fost cel din urmă fiindcă, la întoarcere, tatăl lui Horațiu murise. Bătrânul dispărea atunci când tânărul învățase să sboare cu propriile aripi.

Atena a fost pentru Horațiu marea revelație. Din patria liniei drepte, a coloanei masive, a cugetării liniare și sobre, în țara sveltei coloane

ionice și a mitului fabulos : o schimbare totală de mentalități și de suflete. Schimbarea aceasta îl transformă, îi lărgeste considerabil înțelegerea, îi dă alte orizonturi. Luând contact, la izvor, cu poezia elină, cu ritmurile grecești, variate și mlădioase, Horațiu nu mai vede acum în Lucilius pe maestrul de odinioară. Anul 45, data plecării la Atena, moment capital în formația spirituală a tânărului poet, înseamnă și imbarcarea către o nouă poezie. O poezie care va încetățeni la Roma ceea ce lipsea celei latine : mai multă mlădiere și melodice ritmuri noi. Urechea lui, devenită mai subtilă, mai rafinată, ascultă cu altă dispoziție versurile lui Lucilius. În murmurul indignării generale, el nu se sfiește să afirme că aceste versuri șchioapătă.

Dar viața plăcută dela Atena, în tovărășia tinerilor nobili, inteligenți și culti, fu întreruptă brusc. Evenimentele politice cunoscute îi grăbiră întoarcerea în patrie. Brutus ucide pe Caesar. Nevoit apoi să se refugieze la Atena, își organizează acolo o armată cu care să pornească împotriva triumviratului. Horațiu, distins de Brutus, este numit — ce cinste pentru el, fiul de sclav ! — tribun militar. Fostul purtător de *lorum* e acum în fruntea unei legiuni. Lupta se dă, în 42, la Philippi. Poetul-tribun, o mărturisește singur, nu s'a purtat ca un erou. Când a văzut că lupta e pierdută, a dat bir cu fugiți, lăsându-și scutul pe câmpul de luptă. Lașitate de care posteritatea se bucură, căci, fără ea, opera lui Horațiu n'ar fi luat, poate, ființă. Triumvirii au acordat apoi amnistia și poetul s'a putut reîntoarce la Roma

Vremuri grele trăește Horațiu după întoarcere. Tatăl murise. Averea se fărâmițase. Pământul, cât

mai avea lângă Aufid, este expropriat, pentru a fi împroprietăriți veteranii. Ca să poată trăi, se văzu silit să cumpere, din rămășițele avutului o mică funcție publică, funcția de scrib pe lângă un quaestor. Fostul hoinar al munților copilăriei, fostul pierde-vară de pe ulițele Romei, elegantul student dela Atena, închis acum în colivie, redus la ingrata meserie de scrib, un fel de grefier, adică de „conțopist“ contemporan.

Mizeria însă îl stimulează. „*Facit paupertas versus...*“ Alături de actele quaesturii, Horațiu începe să scrie cu râvnă. Pe aceeași masă se întâlnesc dosarele grefierului și tăblițele cu versuri ale poetului. Scrisul îl face cunoscut. Virgiliu și Varius, scriitori cu reputația stabilită, îi devin prieteni. În fine, anul 37, cinci ani după reîntoarcerea din Grecia, aduce evenimentul cel mai însemnat din viața lui Horațiu: este introdus la Maecena. Cei care îl prezintă sunt Virgiliu și Varius: mai bune auspicii nu putea găsi. Întrevederea a fost scurtă și glacială. Micul funcționar pus în fața celui dintâi, după împărat, om al Imperiului, abia a îngăimat câteva cuvinte. „Când am ajuns în fața ta, îi amintește mai târziu Horațiu lui Maecena, am îngăimat câteva vorbe cu respirația tăiată; emoția nu mă lăsa să vorbesc mai mult. Nu m'am lăudat că tatăl meu a fost un om vestit, nici că mă plimb pe moșule mele călare pe un cal satureian. Am spus numai ce sunt. Tu mi-ai răspuns, după cum îți e obiceiul, în puține cuvinte, și-am plecat“. Așa avea să înceapă una din cele mai trainice, mai desăvârșite și mai invadate prietenii. Pe patul de moarte, Maecena avea să spue lui August: „*Horati Flacci, ut mei, esto memor*“ — Ai grije de Horațiu ca de mine însumi“. Prietenia lui Maecena este al doilea mare

noroc al vieții lui Horațiu. Întâiul fusese acela de a fi avut tatăl ideal pe care l-a avut. Când acesta a dispărut, Maecena a intrat în viața poetului, cu aceeași grije, aproape părintească, și cu acelaș sprijin eficace. Existența lui Horațiu ar putea fi împărțită în două între aceste afecțiuni protectoare care au planat asupra-i : bătrânul Horațiu și Maecena. Cei câțiva ani care au trecut între dispariția bătrânului și prietenia cu Maecena sunt și singurii ani înnorați ai acestei vieți fericite.

Nouă luni după întâia prezentare, Maecena invită din nou pe Horațiu. De data aceasta ghiața e ruptă și, în curând, poetul devine unul din obișnuinții cercului de artiști din jurul ministrului înamorat de muze. Doi sau trei ani mai târziu publică întâia carte a *Satirelor*. Din aceeași epocă trebuie să dateze și darul pe care Maecena îl face prietenului : o proprietate rurală în Sabina, la Tibur, — Scriitor cunoscut acum, cu o stare refăcută și admis în intimitatea puternicilor zilei, viața lui Horațiu se înseninează iarăși. Vremurile grele trecuseră.

O casă și o proprietate, cât de mică, la țară. fusese visul lui Horațiu. *Hoc erat in votis*, aceasta era marea mea dorință, spune el. Dorință foarte măsurată : o palmă de pământ arabil, nu prea mare, o grădină și, lângă casă, un izvor cu ape limpezi. Dacă se poate, o pădurice alături. „Zei însă mi-au dat mai mult, lămurește Horațiu. Sunt mulțumit și nu mai cer nimic“. *Bene est — Nil amplius oro*. Proprietatea aceasta amintitoare de copilărie avea să fie locul de refugiu, de câte ori Roma îi va deveni de nesuferit, și prin sgomotul de oraș mare, și prin inoportunii care-l plectiseau toată ziua, și prin absența naturii iubite. De aci înainte, ca și Virgiliu, Horațiu va trăi mai mult

la țară. Vieața i se va scurge liniștită, în această locuință câmpenească, fără turburări, fără evenimente importante, împărțită între plăcerile și bucurile agreste și rarele vizite la Roma, la Maecena. — Aci la țară își va scrie, desigur, și opera. Cinci ani după apariția cărții I a *Satirelor*, în 30, urmară cartea II-a și *Epodele*. Apoi, pe îndelete, și în interval de 8 ani, scrie primele trei cărți de *Ode*, care apar în 23. A patra carte se situează între 17 și 13. În fine, *Scrisorile*, operă de maturitate ca și *Odele*, au fost scrise și ele începând dela 21 și până la sfârșitul vieții.

Dacă întâia jumătate a vieții lui Horațiu a fost plină de mișcare și cu destule peripeții, a doua jumătate, cei treizeci de ani aproape, scurși între cunoștința cu Maecena și moartea poetului, trece liniștită, egală, oțioasă, închinată poeziei și prieteniei. Nicio întâmplare, nicio schimbare nu turbură egalitatea acestor treizeci de ani. O mică parte din an o petrecea la Roma. Numai o mică parte, fiindcă vieața capitalei nu era sortită să placă lui Horațiu. Poet acoperit de glorie, intim al lui Maecena și chiar al Împăratului, clienții și tot felul de competitori se înghesuiau la ușa lui disdedimineată. „Când sunt la Roma, ne povestește el însuși, un prieten vine să mă roage să-l girez. „Hai, grăbește-te, să nu ia altul înainte“. Fie că e vânt de usucă pământul, fie că e iarnă, cu viscol și întunec, trebuie să mă duc. Și după ce am dat o garanție care ar putea să mă coste, mai trebuie să mă lupt și cu mulțimea, să ocărăsc pe cei ce nu se mișcă din loc. Unul, mâniaș, mă ține din scurt : „Ce vrei, nebunule, ce tot dai brânci ? Fiindcă te duci la Maecena și ți-e gândul numai la el, vrei să dăruiesc tot ce-ți iese în cale ?“ Vorbele, trebuie să o mărturisesc, îmi

merg la inimă. Abia am ajuns pe Esquilin¹⁾ și sute de treburi ale altora mă împresură din toate părțile : „Roscius te roagă să-l susții pe lângă pretor, mâine, la Puteal“. „Grefierii te roagă, Quintus, să nu uiți să treci mâine pe la ei, în interes obștesc“. „Vezi să iscălească Maecena petiția asta“. Dacă răspund : „O să încerc“, omul stăruie : „Dacă vrei, se face“. — De viața aceasta Horațiu fugea cât putea de repede. Vara, era văzut în localitățile termale cunoscute, la Baiae și aiurea, dus pentru a-și îngriji ochii și stomahul. Dar cea mai mare parte din an, Horațiu se exila la moșie.

Câtă diferență, între viața de aici și cea dela Roma ! La țară e liniște, fără petiționari, fără prieteni în căutarea unui girant, fără tribunale. Clima e dulce, pozițiile plăcute. Horațiu e încântat și își descrie astfel, unui prieten, moșioara : „E așezată într'o vale umbroasă, între coline. Când răsare soarele, o privește din dreapta. Când se culcă, apusul o încălzește din stânga. Ce să-ți mai laud clima, când înfloresc coarnele roșii, când prunele cresc printre măracinișuri, când stejarii dau din belșug ghindă turmei și umbră stăpânului. ai zice că s'a mutat aici Tarentul cu verdeța lui. Mai e și un izvor, destul de mare, mai rece și mai limpede decât Hebrul care udă Tracia. Apa lui e prielnică suferinzilor de cap și stomah“. — Hoinărind și visând, șlefuid versuri, îngrijindu-și plantațiile de măslini și de viță de vie, ca și turmele numeroase, poetul fermier regăsea la Tibur liniștea pierdută la Roma și sănătatea sdruncinată tot acolo. Poate și acestui fel de viață i se datorește faptul că, dintre poeții latini ai vremii,

1) Pe Esquilin era palatul lui Maecena

el singur a ajuns o vârstă mai înaintată : 57 de ani. Tibul murise de ftizie, la 35 de ani ; Propertiu la 32 ; Lygdamus la 20.

Amănunte asupra vieții lui intime nu cunoaștem. Ca toți poeții epocii — ca și Lucrețiu, Catul, Virgiliu, Tibul, Propertiu, — Horațiu n'a fost înșurat. Dintre toți acești poeți, unul singur n'a iubit celibatul : Ovidiu, cântărețul amorurilor nepermise, care s'a înșurat de trei ori și — ironie ! — a fost exilat la sfârșitul vieții, acuzat de imoralitate. Dar nici nu-l cunoaștem, lui Horațiu, o dragoste mare, o legătură durabilă, o pasiune cum avusese Catul pentru Lesbia, Tibul pentru Delia, Propertiu pentru Cynthia. Nici o femeie n'a trecut prin viața lui, altfel decât ca o simplă plăcere trecătoare. O legătură scurtă, un nume pomenit într'o odă, o amintire pentru mai târziu, aceasta au fost pentru Horațiu amantele ale căror nume sonore sunt risipite ici și colo în ode : Lydia, Chloe, Lalage, Tyndaris, Chloris și celelalte. Suetonius, istoriograful, ni-l arată totuși ca fiind *ad res venerias intemperantior*, pătimăș în ale iubirii, și practicând anumite subtilități de alcov rafinat, care dovedesc o fire sensuală. Excludé sensualismul sentimentalismul ? Cine știe. Fapt este că acela care își dăruise tot sufletul versurilor, cărților, acestor „amante de hârtie“, cum le numește un romancier francez, prefera să caute perfecțiunea în forma lapidară și veșnică a unui vers, și nu într'o trecătoare formă umană.

Horațiu a murit cu 8 ani înainte de Hristos, câteva luni numai după scumpul său Maecena. „Nu voi putea trăi mult după tine“ spunea el adeseori prietenului. Așa a fost. Același an 8 a luat pe amândoi tovarășii. Mormintele lor au fost așezate

alături, pe Esquilin. Chiparoșii, cum scrisese Horațiu, devin singurii însoțitori ai morților iluștri. În foșnetul ramurilor lor întretăiate, sufletele celor doi prieteni își vorbeau, desigur, de dincolo de viață.

II

Între cărțile asupra sensului cărora criticii n'au reușit niciodată să se pună de acord, este și opera lui Horațiu. Rar s'au emis, despre aceeași carte, păreri mai contradictorii. Și totuși puțini sunt autorii despre care să se fi scris mai mult. Sute, mii, multe mii de volume, în toate timpurile și în toate limbile. Așa de multe, că, dela o vreme înapoi, oricine îndrăznește să mai scrie despre Horațiu, începe prin a-și cere scuze ¹⁾).

Cu toată această enormă literatură critică și exegetică în marginea operei lui Horațiu, până azi tot nu suntem fixați ce a fost poetul latin, nici ca gând, nici ca geniu poetic. A fost un geniu satiric ? A fost un geniu liric ? A fost un spirit epicureic, hedonist, anacreontic ? Sau a fost stoic, etic, cum-pătat ? Fiecare ipoteză își are zeci de apărători, căci savanții l-au cultivat cu asiduitate.

Marea popularitate de care s'a bucurat Horațiu nu s'a mărginit însă numai la lumea cercetătorilor. Ea s'a extins și la aceea a cititorilor din toate vremurile. A cunoscut succesul dela început. A făcut deliciul contemporanilor, și încă al elitei

1) Courbaud, *Horace*, pag V ; Dupouy, *Horace*, pag 2, etc

contemporanilor. După aceea, studiat în școli, Horațiu a fost, cât a durat Imperiul, și alături de Virgiliu, poetul național. Evul Mediu călugăresc l-a copiat cu sânge, l-a blestemat și a trăit întocmai după preceptele cele epicureice ale lui Horațiu. Iar epoca splendidă a Renașterii, a umanismului, acest veac care este perla celor două milenii de după Hristos, l-a admirat prin reprezentanții săi cei mai iluștri. Studii numeroase și amănunțite ne documentează ce a însemnat Horațiu pentru epoca luminată a Renașterii. În ritmul odelor magistrului antic, aristocrația intelectuală a umanismului a cugetat și a creat. În fine, interesul pentru Horațiu n'a scăzut în vremea noastră. Bibliografiile ne-o atestă. Niciun poet antic nu s'a bucurat în vremea din urmă de atâtea comentarii și atâtea traduceri, dintre care cele mai multe în versuri. Este și autorul predilect al tineretului. Un profesor american, d-l Steinmetz, ne informează că din întreaga literatură latină, nimic nu place mai mult tinerilor americani, ca odele lui Horațiu¹⁾.

Cartea lui Horațiu a făcut deci, de-a-lungul vremii, cea mai glorioasă carieră posibilă. Ea a reușit să cucerească generațiile succedate timp de două mii de ani, dintre care unele atât de divergente. De când există literatură, scriitorii care au reușit să capteze sufragiile tuturor timpurilor sunt numai câțiva. Ei se numesc: Homer, Virgiliu, Dante, Shakespeare, Goethe. Și mai sunt încă trei sau patru. Totalul este infim, când ne gândim că scriitori au fost, în fiecare țară, cu fiecare generație, câteva sute. La noi, singur Eminescu se

1) C. P. Steinmetz: *The odes of Horace as freshman latin* (în *Classical Journal*, XVIII, 426—427).

bucură de acest rar și scump privilegiu al recunoașterii unanime și neîntrerupte.

Ce au comun membrii acestei superbe dinastii ? Au comun, întâi, să nu semene de loc între ei, prin formă. Să fie definitiv și iremediabil singularizați, în ce privește verbul. Citind pe unul din acești scriitori, recunoști imediat, fără să fii prevenit, cu cine ai a face. Forma fiecăruia este perfectă și este unică. Nu sunt exemplare de serie, ci creații închise într'un singur exemplar.

În aceste tipare diverse ei închid însă aceeași substanță. În Iliada, în Eneida, în Divina Comedie, în Hamlet, în Faust, fondul este identic. Este curba sufletului uman, cu iubirea și cu ura, cu mila și cu ferocitatea, cu iertarea și cu răzbu-narea, cu generozitatea și cu rapacitatea care-l agită. Este imaginea vie a vieții, tragică și ridicolă, frumoasă și hâdă, calmă și tumultuoasă totdeodată. Căci acesta este al doilea atribut al celor câțiva mari scriitori ai umanității : cu putere supraumană, ei reușesc să topească, în acelaș alia-giu, toate contradicțiile, toate aspectele totdeauna diverse și adesea antinomice ale sufletului nostru. În creații de formă particulară, ei închid *toată viața multiformă și nu numai o singură formă a vieții*. Homer, Virgiliu, Dante, Shakespeare, Goethe sunt, în ultimă analiză, quintesențe de viață.

Asupra lui Horațiu, într'o singură privință critica este de acord. Ea este unanimă în a-i recunoaște o artă desăvârșită, în a-l proclama poetul cel mai cizelat, cel mai laborios, cel mai „fini“ al antichității.

Dar Horațiu nu este numai un mare artist, creator al unei forme propriu. Este mai mult : e părin-tele liricii. Până la Horațiu, poezia nu-și desco-perise încă unele legi, care-i sunt totuși esențiale,

legile — așa de simple astăzi pentru oricine — ale acordului care trebuie să existe între fond și armonie. Pichon cel dintâi semnaleză acest fapt capital :

„Meșteșugar al cuvintelor, scrie el, Horațiu este și un meșteșugar al ritmurilor. El încetățește la Roma combinațiile strofice ale lui Alceu, ale lui Sappho, ale lui Anacreon, ale Alexandrinilor. Dar el le dă un caracter foarte roman, fixându-le cu mai multă precizie ; metrica greacă, puțin cam șovăitoare, la el se solidifică. Mai mult, *el dă fiecăruia dintre ritmurile principale o destinație particulară*. Incă din *Epode* se vede că versurile iambice sunt întrebuințate în bucățile de inspirație satirică, și versurile dactilo-iambice în bucățile anacreontice. În *Ode*, strofele asclepiade sunt rezervate cântecelor de dragoste sau bachicelor, biletelor intime, amintirilor personale. Metrul alcaic este întrebuințat în marile ode patriotice sau filosofice, în bucățile solemne și ocazionale : este cel mai viu, cel mai variat și, în același timp, cel mai potrivit elanului, perioadei, mișcării oratorice a gândirii. Metrul safic, mai monoton, mai calm, cu clausula care marchează o pauză, produce o impresie de gravitate și de pace : autorul se servește de el în bucățile religioase, în meditațiile morale, sau în odele de dragoste potolită. Această exactă corespondență ne arată pe artistul atent la valoarea mijloacelor artistice, pe Romanul punând pretutindeni ordine, *pe clasicul îngrijat de acordul între formă și fond*“. (Histoire dela litt latine, 1916, pag. 372—3).

Horațiu este deci întâiul care, apreciind valoarea capitală pentru poezie a armoniei, a înțeles că *ceea ce versul exprimă noțional trebuie să consune cu ceea ce exprimă muzical. Fondul și ritmul să*

aiubă aceeași respirație. Astăzi e simplu pentru toată lumea că nu se poate scrie poezie tristă în tempo de horă sau de bătută, cum nu se poate scrie poezie veselă în cadență de marș funebru. În antichitate, Horațiu este cel care a legiferat această axiomă.

Creator de armonie, Horațiu este și un mare șlefuitor al cuvântului. El nu se mulțumește să primească moștenirea lăsată de un Catul, de un Lucrețiu, de un Lucilius, ci o fructifică. Tiparele la care ajunsese limba latină atunci, el le modelează din nou, cu mână de maestru, și în vocabularul latin de mai târziu se va recunoaște urma lui Horațiu. Cuvintele curente le modifică. Întâlnește, de pildă, la Cicero, cuvântul *supervacaneus*, care-i supără urechea și prin lungime și prin rezonanță. El îl transformă în *supervacuus* și întrebuințează cel dintâi această formă limpezită și cu mult mai armonioasă. Altădată readuce în circulație cuvinte vechi, rare, lăsate în uitare, deși pline de poezie și prospețime. Pentru *Luna* spune undeva *Noctiluca*, cuvânt care se mai găsește numai de două ori în literatura latină: odată, înaintea lui Horațiu, la Varro, în *De lingua latina*, (V, 68) și a doua oară târziu după Horațiu, la un filolog din sec. al IV-lea, *Macrobius* (III, 83). În altă parte, imitând limba populară, creiază cuvinte noi. După modelul lui *contaminatus*, scrie *intaminatus*, deși un verb *taminare* nu se întâlnește, iar cuvântul se mai găsește numai într-o inscripție și, patru sute de ani mai târziu, la scriitorul bisericesc Sulpicius Severus. Inspirându-se tot din inscripții, el modifică în fine sintaxa poetică. Cum inscripțiile reproduc limba poporului și cum unele întorsături de frază ale lui Horațiu nu se mai găsesc decât în inscripții, aceasta ne arată că

poetul ştia să aprecieze părţile frumoase ale limbii populare, ale folklore-ului, cum am spune astăzi.

Deci, cioplinind cuvântul, cultivând metafora, îngrijind ritmul, Horaţiu va crea o odă nouă pe care Patin o pune astfel în opoziţie cu oda cea veche : „Există o odă în care, în primele timpuri, se exprimă prin cântec şi dans, cu un avânt îndrăzneţ, afecţiile publice şi sentimentele intime ale sufletului. Există o alta, venită mult mai târziu, ale cărei îndrăzneli, elanuri, reticenţe şi dezordini sunt un *efect al artei*. Astfel este oda lui Horaţiu, frumoasă cu o altă frumuseţe, fără îndoială, decât aceea a modelelor sale, Alceu, Sappho, Anacreon, Pindar“¹⁾.

Mai este însă un considerent care ne atestă spiritul de auto-critică al lui Horaţiu. În cinci ani, şi anume din anul 13, când ultima carte de ode era publicată, şi până în anul 8, când moare, el a scris cu totul trei epistole. Ele sunt, e drept, destul de lungi (toate trei însumează aproape o mie de versuri), dar oricum, pentru cinci ani şi pentru un scriitor laborios, nu e prea mult. Aceasta ne dovedeşte că simţul său critic îl oprea pe Horaţiu să facă ceea ce fac cea mai mare parte dintre scriitorii : pe măsură ce îmbătrânesc, ei produc din ce în ce mai mult, cu o uşurinţă crescândă, repetându-se, copiindu-se pe ei înşişi, reeditând acelaşi clişeu. E dovada unei clare conştiinţe artistice, să te opreşti când ai spus tot ce aveai de spus.

Albert Grenier, într-o carte în care încearcă să delimiteze frontierele geniului roman, defineşte astfel odele lui Horaţiu :

„In faţa elegiei, încătuşată de imitaţia elenistică

1) Patin. *Etudes sur la Poésie latine*, Paris, Hachette, 1883, pag 185.

și care nu îndrăznește să se ridice mai sus de meschine povești erotice, împotriva acestui lirism modelat de o convențională eleganță mondenă, înțepenit într'un manierism prea savant și cu un stil afectat, el crează o poezie perfectă ca formă și de inspirație voit naivă, populară și romană. *Odele sale sunt cu adevărat poezia secolului nou*¹⁾.

Nouă, deci, față de modelele elne, nouă față de producția latină anterioară și păstrându-și nouitatea pentru o posteritate care numără până în prezent două mii de ani : astfel ni se înfățișează arta lui Horațiu.

Este mult, este enorm, dar nu este totul. Este mult, fiindcă oricât de noi, oricât de sublime, oricât de adânc umane ar fi ideile unui scrutor, el nu ajunge niciodată, numai pentru aceasta, mare. Într-o condiție rămâne forma, trupul tânăr care trebuie să închidă bătrânul suflet uman. Nu este totul, fiindcă mai trebuie și acest suflet, care nu e nou, cu care nu se pot avea pretenții de originalitate, dar care imprimă formei suflarea vieții. A ști să încarcerezi acest vechi suflet în noul tipar, nu este un act mai puțin important pentru creator, admitând că ar fi unul distinct de actul creației.

Când s'a pus pentru Horațiu întrebarea : este etic sau vulgar epicureu ? este hedonist sau este stoic ? este pesimist sau este optimist ? au fost surprinși cercetătorii că se poate răspunde în atâtea chipuri diferite, că se pot clădi atâtea teze contrarii, fiecare având aparența adevărului. Căci s'a răspuns, cum spuneam, în toate sensurile. Toate au fost argumentate cu citate din opera lui Hora-

1) A. Gremer : *Le génie romain dans la religion, la poésie et l'art*, Paris, La Renaissance du Livre, 1925, p. 356.

țiu. Și toate citatele erau bine alese și concludente. Iar cei care le aduceau, erau latiniști rutinați și spirite distinse : un Boissier, un Patin, un Cartault, un Pluss, un Waltz, un Verrall, un Lejay, un Plessis, un Courbaud și atâția alții. Unii, în fine, recunoscând aspectele aparent contradictorii ale operei lui Horațiu, s'au mirat că pot să coexiste în aceeași operă ¹⁾.

Tocmai în această mirare stă cheia neînțelegerii. Fiindcă, în fond, toți au dreptate. Toate aceste aspecte există în adevăr în opera lui Horațiu. El cântă în bachicele sale vinul, petrecerea, uitarea zilei de mâine și a grijilor. Cântă, în alte ode, iubirea și pe trecătoarele sale iubite. Multe, multe versuri sunt închinat amantei cu nume armonioase : Lydia, blonda Chloe, Tyndaris, Asterié, Glycera, Chloris, Lalage „cea cu râsul dulce, cu vorba dulce“. Glorifică, în primele șase ode ale cărții a III-a și în atâtea altele, Roma și calitățile ei civice. Se indignază, în alte bucăți, împotriva luxului contemporan și amintește vremea austeră a bătrânului Cato. În altele, în fine, recomandă simplitatea și cumpătarea. Este, în același timp, Horațiu, sceptic și hedonist, stoic și „joueur“, vesel și trist, roman și uman. Este, opera lui, așa cum e viața însăși : multiplă, complexă, variată, ilogică și contradictorie. Prin toate acestea : umană. Și dacă n'a reușit să se închege într-o lucrare

1) Grenier, de pildă, pe care-l citam mai sus, adaogă : „Cette joie triomphante du calme et de l'ordre revenus après les angoisses de la guerre civile, ces hymnes à l'Italie sauvée du danger oriental et désormais assurée de ses conquêtes, ces aspirations à l'antique vertu, à la piété, à une vie d'idylle dans les campagnes devenues à nouveau fertiles, tout ce lyrisme étonne de la part de l'épicurien sceptique qu'était Horace“ (Op. cit., pag. 354).

unitară și de linie mare, într'un Faust, într'o Divina Commedia, într'o Iliadă, nu este pentru aceasta opera lui Horațiu, — acest buchet de pietre prețioase, strălucind fiecare în parte, strălucind cu atât mai mult când le privești împreună, — mai puțin impresionantă.

Și de aceea, fiindcă reprezintă viața în toată diversitatea ei antinomică, despre toți marii poeți — despre Shakespeare, despre Virgiliu, despre Goethe — s'au putut scrie atâtea și atâtea volume și au putut fi emise atâtea interpretări contradictorii, tot așa cum, din bucata de muzică a unui compozitor genial, muzicanții scot zeci de variații, cum o aceeași piesă actorii o interpretează în atâtea chipuri. De aceea a fost posibil ca Horațiu să placă unor epoci așa de deosebite, unor mentalități așa de divergente, unor preferințe așa de diverse, câte s'au succedat în istorie, timp de două mii de ani. Căci o putem defini, poezia lui Horațiu, cu o vorbă faustescă : ea este tot ceea ce cuprinde sufletul uman, și încă multe pe deasupra.

POEZIA VIEȚII ȘI A MORȚII

Felul în care scriitorii antichității sunt prezentați, de obicei, marelui public păcătuiește printr'un abuz de istorie și filologie în dauna literaturii. Cultivatorul frumosului clasic uită adeseori că ceea ce le e îngăduit acasă, în cabinetul de lucru, ori în sălile de curs, la Universitate, nu trebuie să se repete într'o carte sau într'un articol, când sunt destinate marelui public. Lucrul s'a întâmplat și cu poetul Horațiu. În numeroasele studii care i-au fost închinare în ultimii ani, cu prilejul bimirariului, se întâlnesc mai de grabă o mulțime de probleme laterale, pe când tocmai ceea ce ar trebui să constituie miezul unor astfel de prezentări, adică opera însăși, e lăsată în umbră.

Invățați voiesc să știe, de exemplu, data precisă la care poetul a scris fiecare poem al său. Dar câți dintre noi, cei în viață, ne mai aducem aminte cu precizie la ce dată s'au întâmplat evenimente, uneori foarte importante, din propria noastră existență? Horațiu însuși, de sigur, ar fi fost foarte încurcat dacă i s'ar fi cerut, către sfârșitul vieții, să răspundă precis când și-a scris fiecare din poeziile sale.

Invățați mai au ambiția să descopere dacă în opera poetului se află și versuri *interpolate*; dacă,

adică, printre cele originale, s'au strecurat și versuri de altă mână, din greșeala cine știe cărui copist. Ce semnificative ar trebui să fie, totuși, pentru aceștia, întâmplări ca a lui Lamartine care, ascultând odată, la bătrânețe, niște versuri foarte frumoase, a întrebat la urmă cine e autorul : uitase că erau ale lui. Sau pățania lui D'Annunzio însuși, scriitor cu o memorie excepțională, căruia secretarul său i-a dat, într'o bună zi, cu rugămintea să i-l corecteze, un sonet închinat unei frumoase, și în care „interpolase“, în glumă, vreo șase versuri de ale maestrului. Binevoitor, D'Annunzio l-a corectat îndată, schimbând și trei din propriile sale versuri, fără să bage de seamă festa ce i se jucase.

Învățați se încapățânează să afle cine au fost Lâlage, Glycera, Lydia, Myrtale, Cınara și toate celelalte nume frumos răsunătoare pe care le întâlnim în odele lui Horațiu. Ei uită că, dacă știm astăzi cine a fost Elvira lui Lamartine, nu cunoaștem încă pe Eva lui Vigny ; dar, pentru atâta lucru, opera marelui romantic nu e mai puțin citită și admirată. Ce însemnătate are că Lâlage, cea dulce la răs și la vorbă, a fost o ființă vie sau numai o fantomă, de vreme ce poetul i-a dat suflarea minunată a vieții ? De ce să căutăm cu orice preț realitatea : nu e visul unui poet mai real decât realitatea ?

Să mergem, mai bine, la substanța vechilor poeți, la ceea ce e etern în opera lor, și să lăsăm să doarmă mai departe ce a fost omenesc și pieritor, în trecerea lor prin viață. Cu cât mai folositor este, pentru gloria lui Horațiu, să prezentăm publicului iubitor de literatură, nu probleme privitoare la date sau la versuri interpolate, ci suflul, gândirea, „filosofia“ marelui poet.

„Filosofia poetului Horațiu ?“ Iată, de sigur, un subiect menit să surprindă. Poezie și filosofie par a fi, pentru noi, două noțiuni antinomice. Poezia presupune visare, fantezie, capriciu; filosofia, dimpotrivă : cugetare, logică, disciplină. Cum s'ar putea împăca două îndeletniciri așa de diferite ? Să ne înțelegem : Horațiu n'a produs, firește, un corp de doctrină, un sistem filosofic. Dacă numai cu acest înțeles admitem cuvântul filosofie (ca o cugetare încheată și sistematică), Horațiu n'a fost un poet filosof. Dacă însă prin filosofie înțelegem o noțiune ceva mai largă, adică meditație asupra lumii și a vieții, o atitudine în fața destinului omului pe pământ, atunci Horațiu e cu siguranță și un poet filosof.

Dar, mai presus de toate, Horațiu este și un filosof în sensul în care antichitatea înțelegea filosofia. Pe atunci, filosofia nu era, ca astăzi, preocuparea unor oameni iubind speculația abstractă și fără prea multă legătură cu viața de toate zilele. Filosofia era, în antichitate, o ocupație activă, care urmărea să dea omului un sprijin în clipele grele ale vieții. Ea semăna, atunci, cu ceea ce, astăzi, este pentru noi religia. Cei care au citit pe istoricii vremii nu pot uita momentul tulburător când Iulius Canus merge la supliciu, întovărașit de filosoful lui ; când Livia, la moartea lui Drusus, se adresează filosofului bărbatului ei, pentru ca acesta să găsească un leac durerii mari pe care o încercase; sau când, condamnat la moarte de Nero, senatorul Paetus Thrasea își deschide vinele și, fiindcă moartea venea încet, prelungind agonia, oprește lângă el pe stoicul Demetrios, ca să-l asiste în ultimele clipe. Iată deci că, la epoca aceea, filosofii îndeplineau aproape rolul preotului de astăzi; fiecare familie, fiecare personaj important,

își avea filosoful său, așa cum, astăzi, cei ce practică religia au duhovnicul lor. Așa dar, poetul iubea filosofia pentru ceea ce era activ și folositor în ea, ca pe un leac la durerea bieților oameni, morală și fizică totodată.

Încercând să-și lămurească prietenii asupra lui însuși, voind să le dea o definiție despre sine, Horațiu le spune : *Quid verum atque decens curo et rogo et omnis in hoc sum*. „Eu caut binele și adevărul ; caut și întreb ; în asta sunt eu întreg“. Poetul avea către filosofie o aplecare naturală. Filosofia cere, se știe, iubirea de meditație ; filosoful trebuie să fie un meditativ. În versurile lui Horațiu întâlnim adeseori confidențe ca acestea : „Astea vorbeam eu cu mine însumi și, tăcut, mi le tot frământam în gând“ ; sau : „astfel de lucruri desbăteam cu mine însumi, fără să mișc buzele“. Și de sigur nu fără intenție își începe el una dintre satire cu acel tablou în care se înfățișează pe sine plimbându-se pe Via Sacra, *sicut meus est mos, nescio quid meditans*, „după cum e obiceiul meu, meditănd la nu mai știu ce“

Poetul nostru mai credea în filosofie ca într'un medicament minunat, capabil să tămăduiască defectele morale. Într'o scrisoare către prietenul și ocrotitorul său Maecena, el spune ; „Impotriva lăcomiei, împotriva ambiției, există o rețetă salutară. Cunosce o cântăceală pe care, dacă o citești de trei ori, sufletul tău se purifică“. Pe un alt prieten îl sfătuiește ca, în mijlocul ocupațiilor, chiar și cele mai tumultuoase, să nu uite să citească. Să meargă până acolo încât, când e prea ocupat, să rupă o parte din timpul destinat somnului, pentru a-l consacra lecturii și meditației...

Dar, dacă pasiunea poetului pentru cugetare rămâne neîndoelnică, întrebarea este ce fel de filo-

sofie profesează, în ce punct se situează atitudinea sa în fața vieții, pe linia filosofiei antice ?

Spirit foarte independent, Horațiu nu aparține niciunei școli filosofice, nu vrea să fie adeptul niciunui maestru ; o spune într'un loc foarte important al operei sale, în epistola întâia din cartea întâia, acea epistolă care formează un fel de prefață a întregii culegeri. „Dacă vrei cumva să mă întrebi de care comandant ascult sau la ce vatră mă adăpostesc, atunci află că nu jur pe cuvântul niciunui șef de școală. Unde se întâmplă să mă prindă furtuna, acolo caut adăpost“. În fapt, Horațiu realizase un fel de compromis între doctrine opuse, care-l duseseră, ca rezultat, la ceea ce el denumește „mediocritatea de aur“, expresie deseori rău înțeleasă. *Aurea mediocritas* este un drum de mijloc care prețuiește cât aurul. Poetul cere ca omul să trăiască fericit cu ceea ce are ; să nu nutrească dorinți fără măsură ; să se mulțumească cu o viață modestă, cumpătată și calmă.

De aceea iubește poetul, mai presus de toate, liniștea căminului și tihna gospodăriei, mai ales când nu e la Roma. „Dacă iubești liniștea, dacă îți place să adormi înainte de miezul nopții, dacă praful, sgomotul roților și viața de han nu-ți priesc, crede-mă, du-te la țară. Nu numai bogații pot trăi bine și nu înseamnă că ai trăit rău, dacă te-ai născut și ai trăit necunoscut“. E așa de frumoasă, așa de bună viața la țară, observă poetul, încât nici orașul nu poate face altceva decât s'o imite. Orașul face să curgă prin țevile lui de plumb o apă mai puțin pură decât aceea care, repede și șopotitoare, aleargă în albiile izvoarelor. Orașul sădește copaci printre coloanele și pietrele sale : cu cât sunt mai plăcute, totuși, mireasma și înfățișarea unei poeni înflorite ! Horațiu iubește

vieața la țară, fiindcă acolo omul poate trăi pentru sine. Iată cheia înțelepciunii : „să trăiești pentru tine“. „La oraș, gândește poetul, se trăiește pentru aur“.

— „Cetățeni, ce trebuie să dorim, înainte de toate, este aurul. Virtutea, — după gologanu! Nevastă bine înzestrată, prieteni devotați, nume mare, frumusețe, Măria Sa Banul îți dă tot“. Așa gândește lumea. „Tot, afară de liniștea sufletului“. Așa gândește Horațiu. Omul înțelept, după norma poetului, trebuie să ocolească orice fel de agitație, chiar și agitația pentru a căuta fericirea, fiindcă și ea ne îndepărtează de fericire. Faimosul precept, deseori citat, „nil admirari“, reluat și de Eminescu, însemnează nu numai să nu te minunezi niciodată de nimic, dar mai ales să nu dorești niciodată nimic fără măsură. Este punctul central al gândirii lui Horațiu : lipsa de măsură strică în toate, în plăcere și chiar în virtute. Chiar în practica virtuții, e un hotar care nu trebuie trecut: omul câtă să fie moderat până și în eforturile lui către mai bine. „Când se împinge înțelepciunea și spiritul de justiție prea departe — citez din Horațiu — înțeleptul merită să fie socotit nebun și dreptul nedrept“.

*Ce n'est pas être sage
D'être plus sage qu'il ne faut*

vor repeta și mai târziu poeții.

Horațiu reușește să rămână pe aceeași linie mijlocie și în cea mai grea problemă pe care și-o pun oamenii, problema morții. De obicei, omul care iubește foarte mult vieața se teme de moarte, iar cel care n'are teamă de moarte nu prea iubește vieața. Poetul iubește vieața, fără să se teamă de moarte. Moartea, într'adevăr, e unul dintre moti-

vele care revin mai des în versurile sale. E o idee de care nu fuge, pe care n'o îndepărtează din spirit, ci o cheamă tocmai ca să obișnuiască pe om cu această idee. Prietenul său, poetul Tibul, se găsește la Pedum, orașel trist și decăzut, unde-și târăște zilele chinuite, căutând să-și recapete puterile sub brazii dătători de sănătate. Horațiu, acest mare medic de suflete, își zice că prietenul bolnav nu trebuie lăsat singur, cu grija și singurătatea. Și-i scrie, pentru a-l aduce aminte că are toate motivele să se considere fericit : Tibul e tânăr, e frumos, e bogat (și destul de priceput ca să știe să profite cu rafinament de bogăție), are talent, are, în fine — și aci Horațiu minte din caritate — sănătate. Dar prețioasă este în scrisoare mai ales încheierea, în care poetul nostru, întovărășind îndemnul la viață cu ideea morții, dă prietenului cea mai bună rețetă contra melancoliei : „Ascultă-mă pe mine : în fiecare dimineață când te scoli, să-ți zici că aceasta e ultima ta zi. Atunci fiecare ceas pe care-l vei trăi în plus îți va părea ca un dar al zeilor și ca un lucru minunat“.

Altădată, la sosirea primăverii, cheamă la o petrecere pe prietenul Virgiliu. Și ca să înduplece pe feciorelnicul său prieten, pe care nici temperamentul nici sănătatea nu-l îndemnau la desfătare, îi aduce aminte de moarte :

*Deci nu întârzia și lasă tot gândul de cămătărie,
De moarte mai ți-adu aminte și un grăunt de
nebune*

*Amestecă 'n înțelepciune. Căci uneori e-așa de
bine*

Să uiți cu totul, tu de tine.

Moartea, așa dar, formează un cadru, chiar și celor mai vesele dintre versurile sale. El asociază gândul morții la cele mai diferite și mai neașteptate situații. Nu o face nici pentru că vrea să ne îndemne să cugetăm la lumea de dincolo — nici nu este la el rafinamentul bolnăvicios al unui om care vrea, prin gândul morții, să dea plăcerii sale un mai mare grad de ascuțime. Horațiu iubește ideea morții fiindcă singură această idee poate să reducă la proporții egale toate întâmplările vieții, și plăcerea și durerea și tristețea și bucuria. Partizan al filosofiei active, poetul își dă seama că, dacă toate celelalte rele ale vieții sunt mai mult sau mai puțin îndoelnice și pot, într-o măsură sau alta, să fie lecuite, unul singur e sigur și de nelecuit, unul singur e răul pentru care omul trebuie să se întărească : sfârșitul vieții.

Spectrul de fiecare clipă al morții devine astfel o lecție a resemnării. Dacă e adevărat ce spunea odată Montaigne, că „a filosofa înseamnă să înveți a muri“ (philosopher, c'est apprendre à mourir) ; dacă e adevărat ce spusese mai înainte Cicero în *Tusculane*, una dintre cele mai frumoase cărți închinată problemei morții, că „filosofia este un medicament“, — atunci cu siguranță Horațiu este filosof și din acest punct de vedere.

Câtă dreptate avea Voltaire, în acel magistral elogiu pe care-l făcea, în versuri, confratelui său latin, când spunea că în opera lui Horațiu el învățase „à mépriser la mort en savourant la vie“, să disprețuiască moartea gustând viața. Căci aceasta e cea mai bună definiție a operei lui Horațiu : o poezie a vieții și a morții.

Dar n'am definit oare, astfel, substanța oricărei poezii, a poeziei pur și simplu ?

ETERNA COLOARE A VIETII

Amatorul de literatură se întreabă deseori care să fie taina farmecului veșnic exercitat de arta poezilor de demult asupra tuturor celor ce unesc gustul cu priceperea. Să nu fie cumva simpla curiozitate a unor oameni trăind din cultul trecutului ? Să nu fie și aceasta încă o modă, încă o formă de afecție, de snobism, — „moda anticului“ ?

Trăinicia marilor scriitori ai antichității are, în realitate, o cauză mult mai firească : este legătura dintre opera lor și viața de toate zilele, viața aceea simplă, umilă, banală, care formează existența de totdeauna a omului din mulțime. Dintele timpului poate măcina opere cât de mari care aparțin vremilor apuse, dar nu se poate atinge de acelea care au închis, în substanța lor, ceea ce aparține tuturor vremurilor, fără deosebire

Iată, de pildă, Horațiu.

Printre poeții lumii vechi, puținii par să fie mai moderni, mai aproape de inima și de mentalitatea noastră. Poet antic, el este, totuși, nou, pentru a fi știut să surprindă, din viață, câteva din linile ei neschimbătoare. Undeva, în cinci cuvinte, poetul face această revelatoare mărturisire : „*Quisquis erit vitae scribam color*“. El vrea, așa dar, să pună, în versurile sale, viața adevă-

rată, oricum ar fi ea. „*Color vitae*“, culoarea vieții, ne apare ca o calitate esențială a poeziei horatiene. Ea trădează și gustul pentru concret, această trăsătură generală a psihologiei romane, cum ne arată și un neasemănat „dar de a vedea“, trăsătură caracteristică a geniului horatian, pe care cultivatorul poetului o pun tot mai mult în lumină

Horățiu privește împrejur și nimic nu scapă ochiului său de mare meșter. În primul rând, se înțelege, privește. În versurile lui defilează privești de primăvară, cu isvoare alergând deasupra pietrelor acoperite de mușchi; privești de vară, inundate de soare, sub care strălucește marmura caldă a staturilor, privești de iarnă, cu arborii striviți sub povara zăpezii.

Dar preferințele lui Horățiu merg nu atâta către observarea naturii neînsuflețite, cât mai ales către tipul uman, mai exact: către tipul viu, însuflețit, căci animalele ocupă și ele atenția poetului. Cine a citit pe Horățiu nu mai uită, de exemplu, profilul de măgăruș, obidit și resemnat, cu urechile pleoștite și spinarea încovoiată de povara prea grea; sau pe savurosul câine de vânătoare, care face exerciții cu o veche piele de cerb, lăsată înadins pentru el în curtea fermei

Trecând la tipul uman, cât de viu, cât de *văzut* este portretul copiilor de centurioni mergând la școala din Venusia, cu tăblițele și mașina de numărare, agățate de brațul stâng; portretul lui Volanierius, acel bolnav paralizat de gută care, pățimăș după jocurile de noroc, a tocmit un servitor care să arunce zarul în locul lui; portretul lui Tigellius, aci îmbrăcat ca un rege și poftit la masă numai de oameni mari, aci mulțumindu-se

cu o togă răpănoasă, cu o masă rustică și o singură solniță, îmbrăcăminte și mobilier de om nevoiaș.

Portretul este însă numai un detaliu desprins din tabloul larg al vieții. Mai multe portrete, reunite într'un cadru și puse în mișcare, reconstituiesc tabloul în întregul lui.

Iată, la țară, sosirea pe neașteptate a vecinului care, pe o zi cu ploaie, ne mai știind cum să-și omoare timpul, vine și se invită la dejun, gazda trebuind să improvizeze repede un desert compus din nuci, smochine și struguri uscați.

Iată, la el acasă, pe jurisconsultul celebru care, ca medicin la modă din zilele noastre, iese pe ușa din dos, în vreme ce clienții continuă să șadă răbdători în sala de așteptare, socotind că în biroul său maestrul e cufundat în lucru.

Iată și pe curtezana care nu se mulțumește să-și lase adoratorul să aștepte la ușă, ci, pe fereastră, îi mai aruncă în cap o găleată cu apă rece.

Iată, în fine, pe vânătorii de testamente ; poetul îi compară, într'o viziune caricaturală, cu niște pescari care, la capătul undiței, în loc de râme au agățat prăjituri și fructe, pentru a prinde astfel văduve și moșnegi zaharișiți ; aceștia vor fi apoi puși la păstrare într'un acvariu.

Vieața, în toate aspectele ei și cu toate tipurile ei, hrănește astfel din belșug imaginația lui Horațiu. Poetul nu scapă niciun moment de sub obsesia realului și, întocmai ca Goethe mai târziu, orice gândire abstractă, orice considerație filosofică sau morală, ia în muntea lui forma realităților pe care le are sub ochi.

Acı se găsește, mı se pare, cheia cu care se desleagă misterul dănuirii lui Horațiu, de-a-lun-

gul veacurilor. A lui Horațiu, ca și a tuturor marilor creatori. Este coloarea vieții care trăește în opera lor ca pe un obraz ; este fidela viziune a vieții care nu se schimbă, care e eternă ca și sentimentele cele mai simple ale oamenilor.

CUM SE CINSTEȘTE UN POET

Două milenii dela nașterea unui mare poet nu e o întâmplare de fiecare zi. Gândul că timp de două mii de ani versurile unui om au încântat mințile, au încălzit sufletele și au îndulcit multe amărăciuni, nu poate să nu trezească entuziasmul, chiar și în spiritele cele mai reci. E firească, de aceea, prăsnuirea neobișnuit de caldă care, dela un capăt la celălalt al lumii — din bătrâna noastră Europă până în tânăra Americă, — s'a făcut poetului Horațiu, când s'au împlinit, nu de mult, două mii de ani dela nașterea lui.

În fruntea țărilor care au sărbătorit pe poet a stat, se înțelege, Italia. Acolo, la Potenza, într'un târg risipit între dealuri cu măslini, pe locurile unde, acum două mii de ani, poetul văzuse lumina zilei, guvernul Italiei a organizat, cu deosebită solemnitate, festivități în cinstea „venusinului“. Iar *Institutului de Studii Romane* i se datorează înființarea, tot la Potenza, a unei catedre horațiene. Așa cum există catedre pentru Virgiliu sau pentru Dante, pentru Victor Hugo sau pentru Goethe (cum n'ar strica, poate, să existe o catedră Eminescu în România), o catedră pentru Horațiu a luat ființă cu scopul ca, prin glasul autorizat al savanților care vor ilustra-o, să se păstreze pururi

vie, în locul de origină al poetului, amintirea și admirația poeziei sale. Catedra a fost inaugurată la 2 Iunie 1935, printr'o lecție ținută de ilustrul arheolog și istoric italian, a cărui faimă este, pe drept cuvânt, mondială, și căruia noi Românii îi suntem datori, în chip special, cu sentimente de recunoștință, pentru monumentală operă consacrată împăratului Traian — *Optimus Princeps* —, academicianul Roberto Paribeni.

Alte tot așa de frumoase inițiative s'au desfășurat de acelaș admirabil instrument de studiu științific și de propagandă umanistă totdeodată, — care poartă numele de *Istituto di Studi Romani*, (Institutul de Studii Romane), cea mai importantă asociație italiană pentru cultivarea antichității. Patronul ei este chiar Regele Italiei, iar președintele de onoare este Benito Mussolini, șeful guvernului italian. Socotind ca o datorie de onoare să comemoreze cu demnitate al doilea mileniu dela nașterea lui Horațiu, *Institutul* a dezvoltat un amplu program de activitate. El a urmărit, și a reușit, să scoată în evidență, organic și metodic, viața, opera și figura marelui liric roman, ambianța istorică în care a trăit și a scris și, mai cu seamă, ecoul vast, multiseclar, pe care poezia lui l-a trezit în literatura tuturor popoarelor civilizate. Din Ianuarie până în Mai 1935 s'au ținut la Roma, de pe catedra din impresionantul oratoriu Borromini, 23 de lecțiuni despre opera și influența lui Horațiu. Zece dintre cei mai cunoscuți profesori italieni au vorbit despre om și despre versurile sale. Iar treisprezece profesori străini au ținut câte o lecție despre influența lui Horațiu în literatura patriei lor. Alături de America, Anglia, Austria, Danemarca, Franța, Germania, Italia, Olanda, Polonia, Spania, Suedia și Ungaria, — România a avut și ea lecția ei.

Invitat de președintele Institutului, cel care scrie aceste rânduri a explicat influența lui Horațiu în literatura românească. Toate aceste prelegeri au fost apoi publicate de către Institutul de Studii Romane, în două mari și elegante volume de *Studii Horațiene* (Roma, 1936).

Dar Institutul de Studii Romane a realizat și mai mult. La 26 Mai 1935, un numeros grup de auditori ai cursurilor a făcut o vizită la ruinele vilei pe care Maecena o dăruise lui Horațiu, în valea Licenzei (două ore depărtare de Roma, cu mijloacele de astăzi). Vila, într-o așezare plină de pitoresc, a fost cântată de poet în versurile sale, ca locul preferat de refugiu și de liniște în mijlocul naturii. Vizitatorii au mers mai întâi la micul muzeu horațian, care se află sus, în poeticul cătun al Licenzei, făcut din piatră și din soare; iar de acolo, din Licenza agățată pe piscul unui deal, au coborât la locul unde se află ruinele și unde profesorul Giuseppe Lugli (acela căruia i se datorează rezolvarea definitivă a problemelor privitoare la vila lui Horațiu), a ținut o conferință explicativă, pe teren.

Alături de Italia, Franța a luat și ea parte la această mare prăsnuire spirituală. În același an 1935, Horațiu a fost comemorat la al doilea congres al însemnatei asociații de clasicism *Guillaume Budé*, care a avut loc la sfârșitul lui Aprilie, în sudul Franței, la Nissa. A fost consacrată poetului o ședință a congresului, în care savanți renumiți, ca profesorul francez Villeneuve, ca profesorul polonez Zielinski, și alții, au adus omagiul lor, sub forma unor contribuții științifice. România n'a fost absentă nici dela această savantă reunire.

În sărbătorirea aceasta, atât de variată, o semnificare deosebită are faptul că nu numai țările

latine au preamărit pe poet. Importanta ligă de clasicism a Americii, numită *American Classical League*, a luat inițiativa de a organiza concursuri pentru cât mai frumoase traduceri din lirica lui Horațiu și de a oferi ca premii, învingătorilor la concurs, coronițe împletite din iedera ce continuă să înfrunzească, și azi ca și acum două mii de ani, pe pietrele casei lui Horațiu.

Cine nu-și poate închipui emoția resimțită de admiratorii și cultivatorii poetului, adunați la ceremonie, simplă și sugestivă, a culegerii frunzelor de iedera de pe pietrele venerate !... Invățați respectabili, din toate colțurile lumii, încărcăți de știință și de ani, alături de tineri învățăcei plini de entuziasm, și de tinere oglindind în ochii lor cerul fără seamăn al Italiei, s'au întâlnit în valea Licenței ca pentru un sacru ritual, mănăți acolo de aceeași iubire față de poezie, care este eternă și care n'are vârstă. Odată culesul terminat și recolta de iedera făcută, un vorbitor a arătat, în scurte cuvinte, valoarea simbolică a inițiativei, dovedind interesul viu pe care tânăra națiune americană îl poartă lumii clasice și realizărilor sale de artă și civilizație.

Asemenea semne de adorație și de credință, pe care oameni de toate neamurile, de toate vârstele și de toate condițiile, au ținut să le dea amintirii unui om de acum două mii de ani, nu pot să nu aducă, în mintea noastră, întrebarea stăruitoare : *De ce ?*

Fiindcă omul acela a avut darul să cante, în versuri care s'au dovedit mai trainice decât bronzul monumentelor și decât marmora templelor, ceva din visurile, din înfrigurările, din speranțele de totdeauna ale bieteii omeniri...

Quia poeta fuit.

NON OMNIS MORIAR

sau

Soarta lui Horațiu în literatura românească

În literatura noastră, urmele lui Horațiu s'au arătat destul de târziu. Dar nu numai urmele lui Horațiu ; poetul venusin nu constituie, în această privință, o excepție : toată cultura clasică — ideea însăși a romanității sale — n'a fost, pentru cultura și literatura românească, decât o cucerire târzie și câștigată cu trudă. Faptul acesta ar mira de sigur, dacă l-ar cunoaște, publicul din Occident : în marile și fericitele țări ale Apusului, tradiția umanismului și a scrutorilor clasici s'a perpetuat în chip strălucit și fără întrerupere. Dacă, la noi, situația a fost alta, aceasta se datorează condițiilor speciale în care a trăit și s'a dezvoltat poporul românesc. De aceea, pentru ca viața de după moarte a lui Horațiu în România să poată apărea în adevărata ei lumină, trebuie să începem prin a aminti, în câteva linii generale, împrejurările locale care au condiționat evoluția literaturii românești. E cadrul necesar în care vom așeza istoria influenței lui Horațiu în literatura noastră

*

Literatura românească a avut un curios destin. Mai întâi, s'a născut foarte târziu. Istoria ei nu cu-

noaște, ca literaturile occidentale, nici o perioadă a Evului Mediu și nici o perioadă a Renașterii. În vremea când în Italia scria Dante, principatele românești nu ieșiseră încă din negura, din frigurile anonimatului și, poate, conducătorii micilor așezări românești abia puteau pune, pe scrisorile lor, o iscălitură tremurată. Noi n'am avut nici măcar o literatură de „curte“, pentru simplul motiv că, în vremea când o asemenea literatură înflorea în Apus, curțile voievozilor români nu existau încă.

Literatura românească, deci, a început mai târziu, mult mai târziu decât literaturile apusene. Dar iată un al doilea fapt caracteristic : deși aparținând prin limbă literaturilor romanice, ea s'a dezvoltat totuși, dela început, sub influența literaturilor orientale. Despărțiți de frații lor latini de către populațiile slave stabilite între Dunăre și Adriatică, Românii au trăit, îndelungată vreme, departe de lumea latină occidentală. Mai mult decât atât, — exclusiv bisericească la început, literatura românească nu se exprima nici în limba latină și nici măcar în limba națională, ci într'o limbă străină, cea slavonă. Chiar după ce se va scrie în românește, limba națională nu va fi folosită decât paralel — și ocupând locul al doilea — cu două limbi orientale : cea slavonă și cea neogreacă. Așa încât, dela originile ei, care pot fi așezate abia în secolul al XVI-lea, și până la începutul secolului al XIX-lea, când intră în orbita Apusului, literatura românească se dezvoltă sub influența orientală, mai întâi slavo-bizantină, până către jumătatea secolului al XVII-lea, și apoi neogreacă, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și tot secolul al XVIII-lea. Conștiința latinității este atât de slabă în primele timpuri ale literaturii românești, încât întâiul cronicar român, în secolul al

XVI-lea, abia își aduce aminte, în chip destul de vag, de originea romană a poporului său. Consecințele dureroase ale acestei stări de lucruri se resimt până azi. Dar nu asupra lor e locul să întârziem acum.

Orice contact cu Occidentul nu a fost totuși rupt, în decursul vremii. Punți de trecere au existat, și încă din timpuri destul de vechi. Primele traduceri în limba română ale cărților bisericești se datoresc unui curent de idei occidentale, anume propagandei hussite în favoarea celebrării serviciului divin în limbile naționale, propagandă care prin intermediul colonilor saxoni a pătruns în Transilvania. Și chiar mai înainte, influența Occidentului ajungea până la Români prin mijlocirea celei bizantine. Bizantinii — pe care N. Iorga îi definește, cu una din acele formule al căror secret îl avea, „de tradiție romană, de limbă greacă și de colorit oriental” — făceau oficiul de reflecție a luminii pe care ei înșiși o primeau din Apus. De-a-lungul secolelor XVI și XVII, Jesuiții încearcă, în repetate rânduri, să înființeze în Moldova școli latinești; vremile turburi și nesiguranța politică nu îngăduiau însă unor astfel de încercări să reușească.

Dar influența occidentală cea mai puternică și — îndrăznesc să spun — cea mai veche, exercitată în principatele românești, este influența italiană. Eu unul cred că despre importanța influenței italiene în România se poate afirma chiar mai mult decât a făcut d-l Ramiro Ortiz în cunoscuta sa lucrare „Per la storia della cultura italiana in Romania”. Iar influența culturii clasice s'a împletit întotdeauna la Români cu influența italiană, fiind promovată de aceasta. E un fapt.

Raporturile politice și economice între princi-

pate și cetățile maritime italiene sunt dese și importante încă din Evul-Mediu. În secolul al XIII-lea și al XIV-lea, negustorii italieni, genovezi și venețieni, făceau comerț în Marea Neagră, înființând comptuare comerciale la gurile Dunării și pe întreg litoralul. În secolul al XV-lea, influența italiană, care se exercitase înainte și indirect, prin cea bizantină, devine directă și imediată; cetățile italiene trimit, la curtea lui Ștefan cel Mare, medici, ofițeri și ingineri.

Mai târziu, și anume cu începere din secolul al XVII-lea, cultura clasică ajunge până la Români pe trei căi mai importante: prin Polonia, prin Italia și prin Bizanț. Aceste trei căi corespund cu cele trei momente principale ale dezvoltării literaturii și culturii românești, momente care au fost posibile numai datorită contactului cu cultura clasică și cu Occidentul clasicizant. Ele sunt, în ordine cronologică:

1. În secolul al XVII-lea, *cronicarii moldoveni*, rezultat al contactului cu cultura polonă.

2. În secolul al XVIII-lea, *școala latinistă* din Transilvania, rezultat al contactului cu Roma și cu instituțiile catolice din Viena.

3. În același secol, *curentul neogrec* din principate, rezultat al influenței greco-bizantine.

Situația se schimbă cu totul în secolul al XIX-lea. Literatura română iese de sub influența orientală și intră în sfera de influență a Apusului, cultivând cu deosebire literatura franceză și italiană, aceasta din urmă trezind chiar un curent special, curentul italianizant.

Voi trece pe rând în revistă aceste momente, pentru a arăta cum, deși vitregia soartei l-a rupt din trupul comun al mării unități latine, poporul românesc a putut totuși păstra un contact, când

mai slab și când mai puternic, cu cultura latină occidentală ; cum nici amintirea lui Horațiu și nici farmecul de neînfrânt al operei sale nu se putea stinge cu totul din sufletul scriitorilor noștri, căci și noi suntem — cum scria Carducci — „progenie italica“, și pentru noi

*Ridon gli dei del Lazio
La madre degli Eneadi
E l'armonia di Orazio.*

*

Cel mai vechi ecou al unei influențe clasice în literatura românească este tocmai un ecou din Horațiu La 1570, la Brașov, diacul Oprea, cleric și ginere al unui cleric, transcria în românește o carte bisericească, un octoih. În epilogul pe care se simțise obligat să-l adauge cărții, diacul Oprea amintește, cu cuvinte de laudă, de tovarășii săi de cult și de muncă, preoții, dascălii, diecii (care sunt adevărații și singurii cărturari ai epocii), de vechea școală bisericească din Brașov și, mai ales, de acei oameni cu înțelegere și cu dare de mână care ajută, cu banii lor, tipărirea sau transcrierea cărților bisericești. Acestora Oprea ține să le aducă cuvânt de mulțumire. Și iată cum laudă pe sprijinitorii cărții bisericești diacul nostru, trăit în atmosfera umanistă a Brașovului saxon :

„Celora milostivi amu tremete-va făptoriul și învățătoriul lumii, Hristos domnulu nostru harulu celu dulcele, că cine învățaturiei sălașiu ridică, sieși ridică sălașiu în cerure, prea luminat, și întru oameni pomeană mai delungată și mai tare de fierulu și de aramea, care furulu nu va fura, nice vântulu va strica, nice apa va neca“.

Figura poetică dela sfârșitul pasagiului citat, cu care diacul răsplătește pe încurajatorul său, co-boară din oda III, 30 a lui Horațiu :

*Am înălțat un templu care mai trainic e decât
de-aramă
Și-atât de 'nalt cum nu-s înalte nici piramidele
regești ;
Pe el nici ploaia rozătoare, nici vânt năprasnic
nu-l dăramă
Și nu îl vor clinti nici anu ce nu poți să îi
socotești
Cum trec în șiruri nesfârșite — cu clipele ce
fug mereu.*

*

Dar, pentru a întâlni o influență horațiană altfel decât ca un ecou fugitiv, trebuie să mai facem, în istoria literaturii noastre, încă un pas — un pas de aproape un secol — până la mari cronicari din secolul al XVII-lea. Cronicarii din acest secol sunt o etapă nu numai pentru literatura și cultura românească, dar și pentru întreaga dezvoltare spirituală a românismului. Intr'adevăr, ei au cucerit și propagat două mari idei. În istoriile lor, cronicarii își dau seama, mai întâi, că poporul românesc se trage din colonii romane veniți în Dacia ; în al doilea rând, ei consideră pe toți Românii la un loc, fiindcă știu anume că, deși împărțiți în principate diferite, deși unii se numesc Moldoveni, alții Valahi și alții Transilvani, ei formează unul și același popor, o aceeași ființă etnică.

Progresul atât de decisiv al ideii latinității la Români — care-și găsește cea mai bună expresie în afirmația categorică și lapidară a cronicarului

Miron Costin . „Dela Râm ne tragem și cu a lor cuvinte ni-i amestecat graul“ — se datorează puternicei influențe exercitate, la această epocă, de cultura polonă. Legăturile cu Polonia se strâng mulțumită faptului că tinerii fu de boieri români sunt trimiși să învețe carte la școlile polone, cât și misiunilor iezuite trimise în Moldova, misiuni compuse din călugări poloni, foarte culți, mult mai culți decât cei unguri. La aceasta se adaugă relațiunile de prietenie, și chiar de familie, care se stabilesc între aristocrația polonă și cea moldoveană.

Dar și aici trebuie amintit că influența polonă nu este, în ultimă analiză, decât o influență italiană, venită pe drum de ocol. Umanismul se confunda, în Polonia vremii, cu cultura italiană, renașterea clasicismului, cu renașterea italiană, iar școlile italiene erau cel mai căutat isvor de învățătură al tinerilor poloni. Datorită acestei împrejurări, cel mai mare cronicar moldovean, Miron Costin, vorbește de Italiieni, ca și de pământul Italiei, în cuvinte pline de admirație și de iubire, deși nu fusese niciodată în Italia.

Format la școala umanismului polon, Miron Costin s'a familiarizat, în cursul anilor săi de studii, cu scriitorii clasici. Despre cronicarul moldovean, s'a putut scrie cu drept cuvânt că „darul cel mai de preț pe care-l capătă Miron Costin din cultura polonă este fără îndoială umanismul : dragostea și cunoașterea culturii antice“. El însuși vorbește într'un discurs despre : „Antichitatea cea plină de spirit și foarte înțeleaptă în scrierile sale“.

Acest istoric, care e și poet, întrebuințează, după modelul poezilor și retorilor polonezi, reminiscențe mitologice și literare ca ornamente ale ver-

surilor sale. Intr'o operă poetică a cronicarului, — care de altfel imitase în românește și versuri din Ovidiu — intitulată „Viața lumii“, întâlnim reminiscențe și câteodată aproape traduceri din Horațiu. Meditând și el la trecerea inevitabilă a timpului, la scurtimea vieții și la puțina ei valoare, Miron Costin scrie versuri ca acestea :

*Trec zile, trec ca umbre de vară,
Fug vremile ușoare, fug și nici o poartă
A le opri nu poate,*

în care recunoaștem faimoasa exclamație a lui Horațiu (Ode, II, 14) :

*Hei, Pòstume, Pòstume, 'n aprigă fugă
Se spulberă anii și 'n van e-orice rugă*

Poetul moldovean constată cu amărăciune că :

Fum și umbră sunt toate

— Horațiu spusese :

Pulvis et umbra sumus
(Țărână și umbră suntem) —

și că toți vom isprăvi prin a merge acolo, unde s'au dus toți puternicii pământului :

*Unde-s ai lumii împărați, unde este Xerxes,
Alexandru Machidon, unde-ı Artaxerxes,*

ceea ce constituie un clișeu poetic, cultivat de poeții antichității și folosit de Horațiu în oda IV, 7.

*

Poate nu e fără interes să amintim în treacăt că, în acelaș secol al XVII-lea, în Valahia, un alt cronicar se hrănea și el cu cultura clasică și cu lectura lui Horațiu. E un fiu de boier care merge pentru învățătură la Padova, la acea Padovă pe care Miron Costin o asemuia, în aceeași vreme, cu Atena antică. Cronicarul Constantin Cantacuzino ne-a lăsat un caiet cu însemnări care sunt de fapt un fel de ziar de călătorie. Sub data de 1 Iulie 1667, la Padova, tânărul student înseamnă : „Aci fac catalog de cărțile ce cumpăr, câte și câte cât, până într'una, măcar cea mai mică“. Printre cărțile cumpărate, cele mai multe sunt autori clasici : Homer, Titu Laviu, Virgiliu, Marțial, Terențiu, Lucian, Aristotel, și câți alții. Dintre ei, nu lipsește Horațiu.

*

Al doilea moment important din viața culturală a Românilor, după cronicarii din secolul al XVII-lea, este curentul denumit „școala latinistă“, din secolul al XVIII-lea. Apariția scriitorilor care constituie acest curent, istorici, filologi și literați, se datorează politicei și influenței papale. Chiar în primul an al secolului se desăvârșise trecerea la catolicism a unei părți din Românii din Transilvania, supuși ai Austriei. Tinerii uniți care aspirau la ministerul eclesiastic sunt trimiși acum să învețe dogmele noii lor credințe în institutele catolice dela Viena sau dela Roma. La *De propaganda Fide*, tinerii Români trimiși la Roma au revelația latinității neamului lor. Ei învață acolo istorie și pricip conștințele îndepărtate ale războaielor lui Traian ; ei învață limba și literatura latină și sunt izbiți de asemănarea dintre propriul lor grai și cel

latin Când se întorc acasă, acești tineri teologi și umaniști se apucă să scrie istoria poporului lor și să reformeze limba, pentru a da astfel viață ideilor pe care le cuceriseră la Roma și care le deveniseră scumpe.

Școala latinistă a însemnat, cum era firesc, în întreaga Transilvanie, trezirea gustului pentru literaturile clasice „Bibliotecile din Transilvania sunt pline de traduceri și imitațiuni după autorii latini și greci, la care au lucrat o viață întreagă unii scriitori“. Din nefericire nu s'a făcut încă până astăzi un catalog al manuscriselor și cărților risipite și uitate în toate orașele Transilvaniei, așa că nu ne putem da bine seama nici de adevărata însemnătate a acestei renașteri clasice din provincia de peste munți, nici în ce direcție se vor fi îndreptat preferințele epocii. Influența școlii latiniste din punct de vedere al propagării clasicismului a fost, în orice caz, foarte mare, atât la Românii făcând parte din Imperiul Austriac, cât și la cei din Principate.

Între scriitorii transilvăni ai secolului XVIII, trebuie negreșit amintit autorul epic Ion Budai Deleanu. Inspirându-se din exemplul ilustru al Batrahomiomahiei lui Homer, a cărui autoritate o și invoacă în primele două versuri, Budai Deleanu scrie o poemă eroi-comică intitulată *Țiganiada*, în care povestește aventurile unei tabere de țigani, strânsă de Vlad Țepeș în vremea luptelor sale cu Turcii. Adânc cunoscător al literaturilor clasice, Budai a imitat și s'a inspirat din scriitori epici ai antichității, în special din Homer și Virgiliu, ca și din epici italieni și francezi, Ariosto, Tasso și Voltaire. Lucrul nu e de mirat la un scriitor a cărui cultură și generală și clasică este incontestabilă. Mai neașteptat pare însă să întâlnim la acest epic

urma liricului Horațiu Această urmă există în părțile lirice ale poemei.

În cântul al III-lea, țiganul Parpanghel, pe care poetul îl numește „cântăreț maestru“, cântă, după un ospăț, un „cântec de libovie“, ca să desfete pe comeseni. Câteva din versurile acestui cânt sunt, de fapt, o „odă a iubirii“, în care reminiscențele din Horațiu nu lipsesc.

„Iubiți!“ îndeamnă poetul, și sub pana sa vin îndată câteva din motivele predilecte ale lui Horațiu: tinerețea care trece, bătrânețea neputincioasă care se apropie, timpul care fuge iremediabil

*Iubiți-vă împreună
Până sunteți în vârstă și stare,*

cântă Budai-Deleanu, iar Horațiu zisese (II, 3, 15):

Cât vârsta-ți mai dă voie și tot îți merge 'n plin

Budai continuă :

Să iubim... vremea zboară...

iar Horațiu scrisese (I, 7—8) :

*Cât stăm de vorbă, vremea 'n sbor
Aleargă: ziua de-azi trăiește-o și nu te 'ncrede 'n
viitor.*

Budai încheie

*Să iubim!
Să nu ne-apuce vârsta bătrână
Cu mădulări neputincioase,*

căci și Horațiu recomandase (*Epod. XIII, 4*) :

*Prieteni, prileju-i cât încă departe-ı de noi
cărunția
Și nu ı se 'ndoaie genunchi, ca noi s'alungăm
întristarea...*

După ce Parpanghel isprăvește de cântat, comenseni sunt atât de încântați de cântecul iubirii, încât aplaudă cu putere, cerând ca rapsodul să mai cante. Cântărețul se execută și, după ce cântase iubirea, cântă acum vinul. Avem deci (v. 121—150) o odă a vinului, în care întâlnim ca și în *Oda către Amforă* a lui Horațiu (III, 21), o enumerare a binefacerilor pe care vinul le aduce oamenilor :

*La toate nevoi tu ne ajuți și dai
Putere la slabi, bolnavilor leac,
Hrană la slabi, iar când în cap sai
Voe bună faci și celui sărac.*

Iată cum făcea și Horațiu, în *Oda către Amforă*, elogiul vinului :

*Cu dulce silnicie tu poți să înmlădi
Pe cea mai aspră fire și lesne dovedești
Că poartă și 'nțelepți, în piept, griji omenesti !...
Gândul ascuns, prin vinul șagalnic, tu îl știi...*

*Aduci din nou nădejde în sufletu 'ncercat
Și bărbăție celui sărac, când bea, ı dai :
Nu-l mai înfricoșează nici regele 'ncruntat,
Nu se mai teme nici de soldat și sabia-ı.*

De altfel reminiscențe din această odă se pot recunoaște și în altă parte a *Țiganiadei*, în care Budai, dezvoltând tema oamenilor mari și virtuoși care totuși nu disprețuesc vinul, folosește un clișeu cuprins în următoarea strofă a lui Horațiu :

*Deși înțelepciunea lui Sòcrate-a 'nvățat-o,
Să nu gândești că, aspru, el nu te bagă 'n seamă.
Se spune că bătrânul și virtuosul Cato
Se încălzea adesea și el la câte-o cramă.*

Iată ce devine această strofă la Budai :

*Omîr Iliada minunată
N'o află prin codri, nice în munte,
Ci vesel fundu-și câteodată,
Cântând la ospețe și la nunte.
Iar de vin când bea câte-un pahar
Se împlea îndată de al muzelor dar.
Dumnezeiescul Platon și el
Bea, mânca cum se cade, domnește,
Nici iscusitul Aristotel
Trăia fără vin, etc.*

În altă parte, în cântul XI, într'un fel de preambul filosofic în care vorbește de zădărnicia dorințelor și aspirațiilor nutrite de oameni, Budai dezvoltă o enumerare care amintește acel tablou al zadarnicului sbucium omenesc din *Oda I, 1*, a lui Horațiu.

S'ar putea crede că aceste întâlniri sunt întâmplătoare, dacă nu s'ar fi făcut de curând dovada peremptorie că Budai cunoștea pe Horațiu și-l avea în bibliotecă. În inventariul lucrurilor rămase dela dânsul, publicat nu de mult, este, pe lângă mobilă și haine, și o listă de cărți în care, alături de un

juvenal, de traducerea *Eneidei* a lui Anibal Caro (Verona 1728), întâlnim și un Horațiu tipărit la Roma în 1777.

*

În acelaș secol al XVIII-lea, paralel cu curentul latinist din Transilvania, în Principate se desvoltă, provocat și protegit de domniile Grecilor din Fanar, un curent neogrecesc. Acest curent neogrec a împământenit la Români valul anacreontic care trecuse asupra literaturii grecești. Poetul valah Iancu Văcărescu a imitat deci anacreontica neogreacă și, dimpreună cu el, alți poeți. Dar cum în motivele anacreontice se găsește asociată înțelepciunea horațiană despre viață, — atmosfera, influența lui Horațiu nu poate fi absentă în poeziile anacreonticilor români.

*

Altfel importantă însă decât moda anacreontică este direcția filologică și literară care se manifestă cu putere în secolul al XIX-lea în ambele Principate românești, atât în Valahia cât și în Moldova, direcție numită italianizantă, și care înseamnă desvoltarea, dincoace de Carpați, a unui germene cuprins în școala latinistă. Curentul italianizant, din secolul al XIX-lea cuprinde două verigi principale : Ion Eliade Rădulescu și Gheorghe Asachi.

Om de cultură enciclopedică, și în special de o întinsă cultură literară, Ion Eliade Rădulescu, întâiul mare poet român, cunoștea bine literatura clasică. Toată formația sa literară, atât la școlile românești, cât și la cele grecești, trebuise să aibe ca rezultat o puternică admirație pentru clasicism.

Cunoștea tot ce e mai important din literaturile greacă și latină, fie că citise în original, fie că citise în traducere. Neobosit traducător, fiindcă unul dintre obiectivele urmărite de el, în numeroasele sale reviste și publicații, a fost și acela de a îmbogăți tânăra literatură română cu traducerea celor mai importante opere ale literaturii universale, el a tradus câte ceva și din clasicii antici. Între aceștia, găsim, în volumul intitulat „*Culegere din scrierile lui I. Eliade*“, Buc. 1836 (pp. 131—137), un fragment din epistola către Pisoni, cu subtitlul *Povetzuiri asupra poeziei*. Horațiu nu era pentru Eliade un necunoscut. Ceea ce l-a atras însă în opera poetului n'a fost lirica, ci satirica. În culegerea sa intitulată *Equilibrul între antithesi*, tipărită între 1859—1869 (p. 189), el a publicat și un articol asupra satirei, în care, voind să definească satira romană în opoziție cu cea greacă, o analizează și o explică prin Horațiu și Juvenal.

Dealtminteri, autor de satire el însuși, în opera sa satirică originală inspirația horațiană este neîndoelnică

*

Ceea ce Eliade Rădulescu făcuse pentru Muntenia, va realiza în Moldova, cu mai puțin talent, dar cu tot atâta aplicație, contemporanul său G. Asachi. Figură importantă, acela despre care M. Kogălniceanu spunea că „pentru literatura Moldovii au făcut mai mult decât toți Moldovenii împreună“, era, ca și Eliade, om de mare și felurită cultură. Doctor în filosofie de la Lemberg, unde școlile de iesuiți formau o puternică tradiție umanistă, Asachi trecuse un an pe la Viena și stătuse în Italia patru ani, între 1808—1812. Din Italia el

se întoarce cu două mari pasiuni : Bianca Milesi, și limba italiană. Acest fervent adept al curentului italianizant, care, fundcă făcuse parte la Roma dintr'o societate literară, s'a iscălit toată viața cu titlatura „mădulariu Academiei din Roma“, scrie răspicat, în prefața poeziilor sale, ediția dela 1836, că literatura română trebuie să ajungă „a se arăta vrednică de a ei strălucită spiță cu cea italiană“.

Că Asachi avea o serioasă cultură clasică și ne-întrerupte preocupări în această direcție, ne-o arată, între altele, și un prețios manuscris, păstrat la Academia Română, un caiet al poetului, cuprinzând: însemnări literare, rezumate din operele citite și încercări de traduceri. Caietul a fost început la Roma, în 1809, și continuat în țară, la Iași, până la 1867. Ce nu se întâlnește în caiet, din vastul câmp al literaturii antice ? Versuri izolate din Homer, rezumate și fragmente din Eshil, pasagii din Sofocle, din Plato și din Plutarh, din Cicero și din Pliniu, din liricii Catul, Tibul și Propertiu.

Dar influența cea mai mare asupra lui Asachi a avut-o Horațiu : Asachi este cel dintâi și cel mai important horațianizant român. O statistică sumară ne arată că mai bine de un sfert din bucățile lirice care compun prima ediție a poeziilor sale, cea dela 1836, sunt reminiscențe, imitații sau chiar traduceri din Horațiu. Această primă ediție se deschide cu un prolog intitulat *Către Patrie*, prolog care, cuprinzând crezul poetic al lui Asachi, a fost păstrat și în fruntea edițiilor următoare. Poetul credea cu tărie în rolul social al poeziei și în datoria artei de a uni plăcutul cu folositorul. Iată ce scrie el în această privință :

*Armonia a strâns pe oameni în plăcuta societate,
Adunând pe ei din codruri în statornica cetate ;
De cântarea lui Orfeos munții Traciei s'umpleau,
Și de sunetul cel dulce crude fiare se'mblânzeau,
Însăși ruga de evlavie unei mimi credincioase,
Către Domnul se înalță pe aripi armonioase,
Ș'o simțire legănată prin al Muzelor organ,
Mângâiată cursul trece pe al vieții Ocean,
Spre virtute versu 'mbie, despre rele face ură,
Fermecându-ne, adapă d'o înalt' învățătură.*

Dar Horațiu nu spusese și el că poezia întemeiea orașe și dăduse legi ? Și nu arătase și el rolul binefăcător al lui Orpheu ?

Cu aceleași elemente deci, cărora le schimbă doar ordinea, scriitorul moldovean pune în lumină crezul său clasic. Horațiu vorbise de oameni sălbatici, abătuți prin artă dela hidiosul lor trai și aduși să întemeieze, prin blânda influență a cântecului, orașe și legi ; Asachi vorbește de armonia care a adunat pe oameni, din codru, în statornica cetate. Horațiu amintise de Orpheu, care îmblânzea tigri și lei ; Asachi vorbește de același Orpheu, care, prin sunetul dulce al lirii, îmblânzea fiarele. Horațiu spusese că prin versuri se arată calea cea bună a vieții ; Asachi accentuează că versul îmbie spre virtute (D. Caracostea). Și definiția însăși a poeziei, cu care Asachi încheie pasagiul citat :

Fermecându-ne, adapă d'o înalt' învățătură,

nu este ea aceeași cu cea cuprinsă în versul lui Horațiu (*Ars poetica*, 344—3) :

*Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci,
Lectorem delectando pariterque monendo ?*

Influența lui Horațiu își menține primatul de-a-lungul întregii opere a lui Asachi. Iar ultima ediție a poeziilor sale se încheie cu un epilog, care face „pendant” prologului amintit și care este o imitație după Horațiu :

*Inălțat-am Monumentul încă 'n junea Românie,
Decât bronzul, fierul, piatra mult mai trainic
am durat,
Pre el a timpului furtună în turbata lor mână
N'ar putea ca să-l doboare pe cursul îndelungat.
Nu, de tot nu mor, că partea nobilă a ființei
mele
La cel care a creiat-o va întinde al ei sbor.*

Este tot motivul din oda citată a lui Horațiu :

*Am înălțat un templu care mai trainic e decât
de-aramă
Și-atât de 'nalt cum nu-s înalte nici piramidele
regești...*

Incadrându-și astfel opera, la o distanță de aproape 30 de ani, câți au trecut dela prima până la ultima ediție a poeziilor sale, între un prolog și un epilog horațian, Asachi traduce, imită sau adaptează, rând pe rând, o mulțime de teme horațiene

*

Dela Asachi, Horațiu trece la alt poet moldovean din același secol, la Vasile Alecsandri, mare poet acesta, spre deosebire de Asachi, care nu era decât unul laborios. Cântăreț al gîntei latine, — care, la concursul dela Montpellier, din 1878, fusese

premiat întâiul de unanimitatea unui juriu cuprinzând pe reprezentanții tuturor țărilor latine, pentru acel imn al latinității începând cu nobila semeție :

*Latina gîntă e regină
Intr'ale lumu gînte mari...*

— Vasile Alecsandri era unul dintre acei scriitori de rasă pentru care clasicismul însemna o necesitate intelectuală. Forma de manifestare a influenței lui Horațiu la Alecsandri ia o înfățișare mai specială decât la predecesorii săi. Pe bardul dela Mircești, care era și autor dramatic, figura poetului latin l-a ispitit pentru o piesă de teatru. Și într'adevăr, una din piesele sale în versuri, *Fântâna Blanduziei*, are pe Horațiu ca subiect și ca personagiu principal.

Alecsandri imaginează pe Horațiu, poet răsăfat de glorie și de frumoasele curtezane, îndrăgostindu-se de Getta, o tânără sclavă adusă la Roma din îndepărtatele ținuturi ale Daciei. Dar Getta este ea însăși îndrăgostită de un sclav, de Gallus, și pentru Horațiu nu simte decât atât : o mare admirație și un mare devotament. Poetul care are, în piesă, 57 de ani, înțelege că iubirea venise prea târziu, se resemnează și liberează atât pe Getta, cât și pe Gallus, pentru ca aceștia să se poată căsători. Iată, numai în două vorbe, subiectul. Dar piesa e scaldată toată în atmosfera poeziei horațiene și reminiscențele ei se întâlnesc la fiecare pas. Personajele lui Alecsandri, printre care Lydia și Neera, vorbesc de amfore sabine, de fast persienesc, de verbină și de mirt, de grațiile fără cingători, de vinul de Massic, din care se vor face trei libații „în modul cel antic“, de vrăjile Canidiei, de Gly-

cera și de Calais. Piesa cuprinde și o frumoasă, o poetică traducere a unei strofe din Oda lui Horațiu, închinată fântânei Blanduzia. Iar ultimul vers al piesei este următorul :

O, glorie, Horațiu nu va pieri întreg !

În versul cu care Alecsandri își încheie drama, se recunoaște versul 6 din Oda III, 30 (Epilog) a lui Horațiu :

*Non omnis moriar, multaque pars mei
Vitat Libitinam.*

„Nu voi muri întreg : din mine o parte, partea
cea mai mare
Va 'nfrânge moartea...”

Motivul acesta, al lui *non omnis moriar*, (nu voi muri întreg) a fost, în poezia română, cel mai norocos dintre toate motivele horațiene. Îl folosisese, la început de tot, în secolul XVI, diacul Oprea din Brașov. L-a tradus Asachi. Alecsandri și-a încheiat cu el Fântâna Blanduziei. Iar Eminescu va fi și el ispășit să-l traducă în românește

*

Trecem deci, acum, la acela care este gloria poeziei românești, la Mihail Eminescu. Influența lui Horațiu asupra inspirației sale are o însemnătate și o semnificație specială.

Că, în formația spirituală a lui Eminescu, cultura clasică a jucat un rol important, este un adevăr întrezărit de cei dintâi critici și comentatori ai poetului — în primul rând Titu Maiorescu —

și pe care noi cercetări îl scot tot mai mult în evidență. Acest poet, căruia propriul său temperament neliniștit și neastâmpărat, cum și împrejurările unei vieți chinuite, nu i-au îngăduit să urmeze studii regulate și să capete diplome ; acest mare autodidact care, după ce a fost obligat să-și întrerupă studiile liceale, a ascultat, ca student extra-ordinar, ca auditor, la universitățile din Viena și Berlin, cursurile câtorva profesori, după simplele sale inspirații și preferințe, s'a constrâns totuși de timpuriu, nu numai să citească pe marii scriitori ai antichității, dar și să învețe limbile clasice, greaca și latina. Acest studiu, ales de înalta, de rafinata sa conștiință artistică, l-a întreprins cu pasiune. E un fapt pe care îl atestă mărturiile celor care l-au cunoscut la acea epocă, colegii săi de Universitate în special, și căruia îi dau o irevocabilă confirmare manuscrisele și caietele poetului, păstrate la Academia Română. Este acolo dovada impresionantă a muncii migăloase întreprinse de acest școlar trecut de mult de vârsta când se „tocește“ declinarea și conjugarea și când se copiază cuvinte din dicționar. Și tot acolo găsim revelația preferințelor poetului care, printre toți scriitorii clasici, se îndrepta în special către doi : Homer și Horațiu

În ce privește pe acesta din urmă, exerciții de metrice, traduceri și poezii originale, inspirate din opera poetului antic, ne arată ambiția lui Eminescu de a transpune, în propria sa poezie, ceva din perfecțiunea formei și din atmosfera poeziei horatiane. Preferința pentru Horațiu este, dealtminteri, la Eminescu, foarte timpurie. Încă la începutul activității sale, în 1866, cu câțiva ani mai înainte de a pleca la Viena, Eminescu intitula una dintre primele sale încercări poetice, cu un frag-

ment de vers horațian *Os magna sonaturum*, glasul care va cânta lucruri mărețe.

Din Horațiu, Eminescu a tradus două ode, amândouă în metru original și amândouă constituind o versiune exactă și poetică a textelor latine. Iată, ca o pildă, ultima strofă din *Oda III*, 11 :

*Fugi oriunde pași te duc ori vântul,
Până-î noapte, până veghează Venus,
Mergi cu bine. Drept amintire, sapă-un
Vers pe mormântu-mi*

Tot în metru original a mai încercat o traducere a *Odei III* 30 — faimosul epilog — rămasă însă la primele versuri, și în fine a uneia din *Epistole*, în hexametru. Faptul că poetul român s'a încumetat și a reușit să traducă în metru original, este elocvent. De obicei cititorii moderni — obișnuiți cu metrica poezilor moderni — nu pot înțelege și aprecia metrica antică. De aceea, în toate țările, oameni de talent s'au ostenit să traducă pe poeții antici în metru modern și cu rimă. Numai cei care s'au familiarizat într-o oarecare măsură cu limbile vechi și cu metrica unui poet pot ajunge să guste farmecul ei.

Pe Eminescu l-a ispitit în special armonia strofei safice, și cel care i-a revelat farmecul acestei strofe a fost Horațiu ; așa că poetul român ar fi putut spune cu drept cuvânt, și la propriu, că strofa aceasta constituie :

*..... i lirici metri che apprese
A me la duplice musa di Flacco,*

asa cum spusese Carducci. Pe versurile lui Horațiu a învățat-o Eminescu, și în manuscrisele de care

am vorbit se găsesc copiate multe strofe din poetul latin, disecate din punctul de vedere metric. Cu răbdare și sânguință copia școlarul-poet pe caetele sale .

Grandinis misit pater et rubente

Vidimus flavum Tiberim retortis

sau

Mercuri, facunde nepos Atlantis

sau

Cantaber sera domitus catena

sau în fine

Mercuri, nam te docilis magistro

dedesubtul versurilor însemnând schema grafică.

După ce răpise astfel, lui Horațiu, secretul melodios al strofei safice, și după ce se exersase în acest metru, traducând două ode safice horațiene, Eminescu scrie el însuși o poezie originală în acest metru. Căci totul nu fusese decât o laborioasă pregătire artistică pentru acest scop, și pregătirea nu fusese zadarnică. Oda în metru safic a lui Eminescu este cu siguranță una dintre cele mai frumoase poezii ale sale și una dintre cele mai reușite ale poeziei românești.

Până să ajungă la forma ei definitivă, aceea în care a publicat-o, poetul a trecut prin mai multe variante care ne-au fost păstrate în manuscrise. Intr'una din aceste variante, Eminescu începea

mărturisind ucenicia pe care o făcuse la școala lui Horațiu și ambiția de a-l imita :

*Cum pe dulcea-i liră Horaț cântat-au
Astfel eu cercai să te cânt pe tine
Incrustând un vers tânguios în graiul
traco-romanic*

În aceste strofe, se întâlnește, de altfel, și ideologic, urma lui Horațiu :

*Și de nimic nu mă mirai în viață
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
N'admiram nimic*

scrie Eminescu, — glosând pe Nil admirari din Horațiu, — iar dorința lui de a fi recunoscut poet liric, o exprimă după moda antică :

*Mă doream doar încununat de laurul
Pururea verde.*

Iată ce rezultate a dat, pentru limba și poezia românească, întâlnirea lui Eminescu cu Horațiu.

•

Dar trebuie să spunem un cuvânt și despre opera traducătorilor. Către sfârșitul secolului al XIX-lea, în vreme ce Eminescu scria versurile lui nepieritoare, în revista „Convorbiri literare“. D. Ollănescu-Ascanio, succesorul lui Vasile Alecsandri la Academia Română, dădea o traducere completă și în metrică modernă a *Odelor* și *Epodelor* lui Horațiu. Dintre traduceri aceuiași secol merită să nu fie uitată aceea în versuri a *Artei poetice*,

datorită cunoscutului profesor, filolog și literat, care a fost Aron Densușianu, cum și încercările destul de reușite, dar, din păcate, foarte parțiale, ale fostului profesor la Universitatea din București, Alexandru Odobescu.

Odată cu începutul secolului nostru, traducерile se înmulțesc. Un profesor transilvănean dela Blaj, Gavril Pop, a tradus iarăși *Odele*, însă în proză de data aceasta. Din *Satire* au tălmăcit în colaborare doi tineri, pe atunci, scriitori, Titu Dinu și Pompiliu Păltânea. Mai de curând, acum zece ani, cel care scrie aceste pagini a încercat și el o traducere antologică, în metrică modernă, a *Odelor* și *Epodelor*. Fără să mai amintesc de o sumedenie de traduceri risipite în toate publicațiile și revistele, datorite scriitorilor sau tinerilor studenți mai înzestrați.

Astăzi, Horațiu se traduce în școlile românești, și, după 2000 de ani, profesorii inițiază, în orele de curs, pe tinerii urmași ai colonilor lui Traian, în tainele armoniei horațiene. Da, poeții sunt câteodată și profeți. Poetul Horațiu prevăzuse în profeticele sale versuri :

*Nu voi muri întreg : din mine o parte, partea
cea mai mare,
Va 'nfrânge moartea, și prin slava ce 'mi vor
'nălța urmași, eu,
In orice veac la fel de tânăr, voi crește fără
încetare,
Cât timp Pontiful și Vestala pe Capitoliu s'or
sui.*

De multă vreme pontiful și vestala nu se mai urcă pe Capitoliu. Și totuși versurile lui Horațiu trăiesc, într'o eternă tinerețe, chiar și aici la noi, la capătul Imperiului, pe malurile îndepărtate ale Istrului ; aici, unde mai târziu avea să vie, pentru a suferi și a muri, nefericitul său confrate, Ovidiu.

Aprilie 1935.

ELEGIA LATINĂ

Poezia care exprimă o individualitate, viața lăuntrică a unui om, se numește poezie lirică. După o formulă devenită tradițională, poezia lirică se poate defini : „l'expression du moi“ — „expresiunea eului“. Ea reprezintă deci o formă *subiectivă* a poeziei, în opoziție cu formele ei *obiective*, cum sunt epopeea sau drama.

Elegia este o varietate a poeziei lirice în care poetul cântă — ca în orice poezie lirică — sentimentele sale proprii, dar sub aspectul lor trist. Este, așa dar, un gen de lirism în care predomină melancolia, tristețea și lacrimile. Boileau definește astfel elegia modernă, în versurile cunoscute din *Artă poetică* :

*La plaintive élegie, en longs habits de deuil,
Sait, les cheveux épars, pleurer sur un cercueil.
Elle peint des amants la joie et les tristesses...*

„Jalnică elegie, în haine lungi de doliu, cu părul despletit, știe să plângă deasupra unui sicriu. Ea zăgrăvește bucuria și mahnirile îndrăgostiților“.

Astfel cum o concepe Boileau, elegia este o creațiune a poetilor latini. Grecii, făurarii miracu-

loși ai tuturor marilor genuri literare, nu inventaseră totuși această specie de poezie. În această privință, criticul latin Quintilian avea dreptate să declare, cu legitimă semeție, într'o propozițiune deseori citată : „în ce privește elegia, ne luăm la întrecere cu Grecii“ (*Elegia Graecos provocamus*).

În literatura greacă, într'adevăr, elegia nu avea nimic comun cu ceea ce am văzut că noi modernii înțelegem prin elegie. Vechii autori greci de elegii au scris în realitate fie poezie patriotică, fie poezie satirică, fie poezie gnostică, de caracter moral. Mai târziu, ei încep, ce e drept, să adopte și temele care vor deveni apoi proprii elegiei, adică bucuria iubirii, scurta ei durată, amărăciunea despărțirii, desnădejdea bătrâneții, fatalitatea implacabilă a morții. Dar această nouă înfățișare a genului, devenit astfel erotic și pasional, se înneacă dela început în largul fluviu epic grecesc, căci glorioasa tradiție a epopeii, cu nesfârșita ei bogăție de mituri și de basme, a domnit neturburată, ca o adevărată stăpână, de-a-lungul întregii literaturi a Hellenilor. Poeții greci din epoca alexandrină scriu deci poeme elegiace cu subiecte mitologice, care seamănă mai mult cu genul epic decât cu cel liric.

Elegia latină va strămuta acest gen de poezie, din lumea fabulei și a legendei, pe tărâmul sentimentelor și pasiunilor proprii. Ea trece din trecut în prezent. Pe când poeții elegiaci greci povesteau ce s'a întâmplat, altădată, altora, — poeții elegiaci latini împărtășesc ce li se întâmplă lor acum, ce simt ei, în clipa de față. Cu alte cuvinte, elegia greacă era obiectivă și exterioară, cea latină devine subiectivă și interioară. Ca firească urmare, sentimentul cel mai important care, în elegie ca și în viață, pare să fie iubirea, se transformă și

își schimbă și el caracterul. Grecii erau oameni veseli, glumeți și sceptici, care nu prea luau nimic în serios. În elegia greacă, iubirea apare ca un lucru convențional, ușurel, factice. La antipodul temperamentului grec, Romanii erau oameni gravi, care luau totul în serios, chiar și iubirea. Romanul mai era și un spirit raționalist, condus de ordine, de logică și de bun simț. Și atunci, între pasiunea dezordonată și între rațiunea calculată, va exista totdeauna, în sufletul său, un antagonism, o luptă între mintea care judecă și inima care simte. Iubirea va fi de aceea, pentru el, un sentiment ceva mai complex, mai subtil, mai aproape de cel modern.

Elegia latină avea astfel un fond de idei și de sentimente, o căldură specială și, pe deasupra, o puritate de formă, pe care nu le cunoscuse elegia greacă. Lucrul nu e de mirare. Să ne gândim că elegia alexandrină apare către sfârșitul literaturii grecești; e un gen târziu, ultim efort al unei literaturi istovite, care își arătase puterea în alte domenii. La Romani, elegia este un gen nou, care se desvoltă în plină vigoare și maturitate a literaturii latine, adică în epoca lui August. Quintilian avea deci dreptate când spunea că elegia e un gen creat de Romani.

Trei sunt poeții elegiaci latini, de seamă, a căror operă a străbătut până la noi, prin atâtea veacuri: Tibul, Propertiu și Ovidiu. Toți trei au scris elegie erotică. Și toți trei au făcut nemuritor câte un nume de femeie: Tibul pe Delia, Propertiu pe Cynthia și Ovidiu pe Corinna. Trei poeți și trei inspiratoare — iată, în cinci cuvinte, istoria elegiei latine.

Delia lui Tibul era o femeiușcă blondă, se chema

pe numele ei adevărat Plania, și era foarte religioasă. Nu pare să fi fost o femeie de lume ca Cynthia lui Propertiu, ci o plebeiană, o burgheză. Fusesse căsătorită și trăia acum cu bătrâna ei mamă, care avea o deosebită simpatie pentru Tibul, simpatie de altfel reciprocă. Iubirea lor e o poveste banală, plină de tristețea pe care o naște banalitatea. Povestea începe foarte bine — ca toate poveștile de iubire ! — dar se înnoarează când Tibul pleacă într-o expediție, în Aquitania. Se pare că în absența poetului, devenit soldat, Delia nu s'a purtat tocmai bine și, la întoarcere, urmează ruptura. Cei doi îndrăgostiți se împacă totuși după aceea, Delia revine lângă Tibul, dar pentru a-l trăda din nou ; atunci intervine a doua despărțire, de data asta definitivă. Tibul însă nu era o natură care să se complacă în suferință : rănilor lui nu sângerau multă vreme. Ca să se răzbune pe Delia și, poate, ca să uite, poetul o înlocuiește cu focoasa Nemesis, curtezană glorioasă și dornică de aur.

Spuneam mai sus că între felul cum e tratat sentimentul iubirii de către elegia greacă și de către cea latină, e o deosebire esențială, care merge până la o completă transformare. Tibul reprezintă prima etapă a acestei evoluții : între elegia-cii latini, el este cel mai aproape de mentalitatea greacă. Om deloc complicat, Tibul înțelegea iubirea ca pe o simplă plăcere. Felul său de viață e acela al unui om care urăște complicațiile și iubește liniștea și lenea. Fericirea lui e simplă : dacă e sănătos, dacă are bani, dacă Delia nu-l înșală sau Nemesis nu-i închide ușa, poetul e mulțumit. Nu-l frământă sentimente mai adânci și nu cunoaște chinul marilor întrebări.

Cynthia lui Propertiu se numea, în viața de toate zilele, Hostia, și era o femeie de o rară frumusețe, blondă cu ochii negri. Poetul ne-o descrie în amănunte care nu lasă nicio îndoială : „are plete bălaie, mâini subțiri, statură înaltă și când merge ai zice că e sora lui Juppiter“. Propertiu ne mai spune că fața Cynthiai avea albul imaculat al florilor de crin, iar trupul nu se putea asemăna decât cu zăpada din țările nordice sau cu petale de trandafir risipite în lapte. Lucru care se întâmplă mai rar, frumusețea era unită cu inteligența. Cynthia avea un spirit ales, un gust subțire și adeseori, în intimitate, poetul îi citea, ca unui judecător priceput, versurile pe care le scrisese. Nu era o libertă oarecare, și nici o curtezană, ca Nemesis, ci o mondenă elegantă, dar de principii nu tocmai severe. Locuia cu mama și o soră în Suburra, cartierul cel mai rău reputat al Romei.

Și istoria se repetă : iubirea lor începe, se înțelege, cu jurăminte de eternă fidelitate. Dar mama Cynthiai era nemulțumită de această legătură a fiicei sale, pentru două motive : Propertiu era tânăr și Propertiu n'avea bani. O vreme Cynthia înfrânge totuși autoritatea mamei: noaptea pleca de acasă, sărind pe fereastră și coborînd pe frânghie. Onorabila mamă, care-și îndruma scumpa odraslă către amoruri mai productive, învinge totuși. Nu după mult timp, Cynthia înșală pe Propertiu ; încep atunci inevitabilele scene de gelozie și suferințele poetului. După cinci ani, legătura se rupe ; la despărțire, el îi spune un rămas bun plin de amărăciune și violență, cu tonul omului care iubește încă. Poetul arată necredincioasei sumbrele perspective pe care i le rezervă viitorul : el înfățișează pe Cynthia la sfârșitul vieții

bătrână și singură, dezonorată și disprețuită, plângând pe ruinele tinereții pierdute...

Sfârșitul, totuși, este altul. Cynthia moare tânără, cu câțiva ani înaintea lui Propertiu, care și el moare tânăr. Și moartea, care purifică totul, transfigurează figura Cynthiei în ochii iubitului părăsit. Intr'una din ultimele sale elegii, el ne povestește, emoționat, cum iubita moartă i se arăta-se în vis — și poetul, uitând trădările și suferințele, iartă și plânge.

La Ovidiu, iubirea nu mai e întrupată, ca la Tibul și Propertiu, într'o femeie, ci în mai multe. Autorul *Artei de a iubi* cunoștea ca nimeni altul arta de a nu suferi în iubire! În elegiile sale erotice se întâlnesc vreo șase nume feminine, dar între ele cel care revine mai des este acela al Corinnei.

Cine era Corinna ?

După cum o descrie poetul, ea pare să fi fost o femeie în genul Cynthiei, și ca frumusețe, și ca temperament. Dar pe când numele adevărat al celorlalte două îl cunoaștem, antichitatea nu ne-a transmis numele adevărat al Corinnei. Comentatorii și-au pus, cu drept cuvânt, întrebarea dacă frumoasa Corinna a existat în realitate sau a fost numai o ficțiune poetică. Ovidiu însuși spune undeva că erau la Roma multe femei care, fiecare în parte, pretindeau a fi Corinna cântată de poet. Și de sigur poetul nu era străin de această hazlie situație.

Corinna pare să fie într'adevăr un personaj „sintetic“, un tip ideal care înglobează trăsăturile mai multor femei laolaltă. Ea ar reprezenta nu o femeie anumită, ci „femeia“ în general, genul, „eternul feminin“, așa cum îl concepea gustul și temperamentul unui poet ca Ovidiu.

Ce însemna iubirea pentru Ovidiu ? Atât : o aventură. El este — cum își zice însuși — „*tenerorum lusor amorum*“, cântărețul dragostelor ușoare. Nu e un sentimental, ca Tibul, și niciun pasionat, ca Propertiu. Legătura lui cu Corinna este un simplu capriciu. Un dublu capriciu : un capriciu al lui : vanitatea de a fi iubit de cea mai frumoasă ; un capriciu al ei : vanitatea de a fi cântată de cel mai ilustru. Dar ce crede poetul despre iubire, se poate vedea din versurile în care mărturisește că e îndrăgostit de două femei deodată, sau din acelea în care se apără în fața Corinnei de învinuirea că ar fi înșelat-o cu cea mai apropiată și mai devotată dintre slavele ei, cu bruna Cissus.

— „Cum să mă cobor la o sclavă“, se indignează poetul. „La o sclavă care poartă pe pielea ei urmele bătailor tale ? Și încă la sclava ta cea mai credincioasă ?“

Indignarea are aerul sincerității și e gata-gata să ne convingă de buna credință a poetului. Dar poezia imediat următoare e adresată chiar slavei cu pricina, și iată ce-i spune poetul :

— „Vezi ce bine am mințit ? Pentru asta merit o răsplată. A, nu mai vrei ? Bine, atunci mă duc și spun tot stăpânei tale“.

Nu se poate zice că statornicia era deviza lui Ovidiu.

Dacă ar trebui să definim cu o formulă felul cum cei trei elegiaci latini consideră sentimentul iubirii, am putea spune că, la Tibul, el este *iubirea-afecțiune* ; la Propertiu, *iubirea-pasiune* ; la Ovidiu, *iubirea-capriciu*. Tibul caută legătura liniștită și duioasă ; Propertiu dorește iubirea profundă, exclusivă și eternă ; Ovidiu, numai aventura galantă.

Niciunul dintre acești poeți nu cunoaște însă o a patra înfățișare a eternului sentiment, *ubirea-sacrificiu*, figura dureroasă și sublimă a iubirii ce dăruie fără să ceară — pe care știu să o cânte, în accente mereu înnoite, poeții creștini ai vremii noastre.

EXILUL POETULUI OVIDIU

Poetul Ovidiu a fost unul dintre acei scriitori care reușesc dela prima carte. Indată ce a publicat întâia lui operă, *Amores*, numele Corinnei, frumoasa cântată de poet, a început să umble din gură în gură, ca un nume de legendă. Și să nu uităm că tânărul poet cucerește așa de ușor celebritatea într'un moment când trăiau toate marile glorii literare ale Romei : Horațiu și Virgiliu, Tibul și Propertiu. „Am avut — va recunoaște el însuși — încă din viață, toată gloria care nu se acordă deobicei decât morților“. Aceasta, la vârsta cea mai fragedă. Căci — spune el în altă parte — „când am citit în public operele mele din tinerețe, mă răsesem abia odată sau cel mult de două ori. Eram inspirat de aceea căreia eu îi spuseseam, nu pe numele ei adevărat, Corinna, și pe care o cânta acum întreaga Romă“.

Ovidiu intrase așa dar în viață sub cele mai fericite auspicii : era celebru, admirat de toată lumea și, pe deasupra, bogat. Cum putea începe o viață mai frumos ?

Intr'adevăr, poetul trăiește fericit până la vârsta de 51 de ani, când se întâmplă marea catastrofă a existenței sale. În anul 8 d. Chr., un edict dat de August pedepsea pe poetul *Artei de a iubi* cu

relegarea. Intre pedepsele grele, aceasta era cea mai ușoară, fiindcă celui relegat îi rămânea viața și nu i se confisca averea. În cazul lui Ovidiu pedeapsa era însă foarte aspră, fiindcă locul relegării era tocmai la capătul Imperiului, și, am putea spune cu poetul, la capătul lumii, în niște ținuturi înghețate, pe malurile Mării Negre, la Tomis, Constanța noastră de astăzi.

Ovidiu are, de aceea, pentru noi Români o importanță particulară și, mai întâi, un interes documentar. În pasajii destul de întinse din *Tristia* și din *Pontica*, el ne descrie clima, ținuturile, oamenii dela Tomis, și obiceiurile lor; iată o seamă de informații care ne documentează asupra strămoșilor noștri din acele părți și din acele îndepărtate timpuri. Apoi, un interes sentimental. Ovidiu a murit la Tomis : cenușa lui, dacă se poate spune, odihnește în pământ românesc.

Dar de ce fusese exilat elegantul poet, favoritul cititorilor și, mai ales, al cititoarelor din Roma imperială ?

Crima pe care i-o imputa edictul imperial era aceea de a fi publicat o operă socotită licențioasă, *Ars amatoria*, „Arta de a iubi“. *Ars amatoria* însă, opera incriminată, apăruse cu zece ani înainte de momentul pedepsirii și e cel puțin curios că August a așteptat zece ani ca să pedepsească o crimă pentru care avea o specială aversiune. Apare deci cu evidență că motivul invocat de edictul relegării lui Ovidiu nu constituia decât un pretext. Era altceva, și acest altceva forma motivul real, pe care contemporanii lui Ovidiu îl cunoșteau, pe care îl știa poetul însuși, dar asupra căruia noi nu avem decât bănueli. Singurul document care ne poate orienta într-o oarecare măsură îl formează numai versurile poetului.

Undeva, în elegiile exilatului, găsim acest vers revelator : „Două capete de acuzare m'au dus la pierzanie : un cântec și o greșală“. *Perdiderunt me duo crimina : carmen et error*. Iată dar explicația pe care cel interesat în cauză o dă pedepsirii sale : „carmen et error“. *Carmen* este motivul aparent, cel invocat de edict, adică *Ars amatoria*. Dar care să fi fost acel *error*, motivul real, asupra căruia edictul tace ?

Pentru a încerca să explice pe „error“, savanții au scris zeci de volume. Poetul ne spune că *error* este vina de a fi aflat o taină, de a fi fost martor la un lucru nepermis și atât de urît împăratului, încât de el trebuia vorbit cu multă precauțiune, fiindcă a-l reaminti, însemna a redeschide în sufletul lui August o rană adâncă *Cur aliquid videt ? se tângue* poetul : „De ce am văzut ceva ?“. Iar în altă parte : „Sunt pedepsit fiindcă am fost, fără să știu, martorul unei crime. *Nu sunt vinovat, decât de a fi avut ochi*“.

Ce va fi văzut Ovidiu atât de extraordinar ? S'au făcut o mie de ipoteze.

Profesorul Ellis, dela Universitatea din Oxford, crede că Ovidiu ar fi asistat, și ar fi profanat prin prezența lui, misterele zeiței Isis, la care, cum se știe, participau numai femeile. Aceste mistere erau atunci foarte la modă, una dintre adevăratele lor cele mai fervente fiind însăși Livia, soția lui August. Dar profanarea misterelelor ar fi fost crima lui Ovidiu, pe când poetul era vinovat de a fi asistat la crima altuia.

O explicație similară este aceea a profesorului Carcopino. Acest învățat crede că Ovidiu ar fi fost vinovat de participarea la misterele pythagoriciene. Dar și această ipoteză se lovește de același impediment, ca și precedentă. Misteriile py-

thagoriciene erau oprite de lege și participarea la ele ar fi fost crima lui Ovidiu. Iar scuza că poetul ar fi fost condus la aceste mistere de către prieteni sau de întâmplare, fără să știe unde merge, e prea copilăroasă ca să ne putem imagina că poetul ar fi adoptat-o într'o împrejurare așa de gravă a vieții sale. Și apoi, dacă acesta ar fi fost motivul real, ce nevoie era ca el să fie ocolit în edictul imperial? Un astfel de motiv putea să fie invocat la lumina zilei.

O altă serie de ipoteze privesc viața particulară a lui August însuși. Una dintre ele pretinde că Ovidiu ar fi comis crima de a fi zărit pe împărăteasă, pe Livia, în baie. Această ipoteză se întemeiază pe două versuri în care poetul spune: „Sunt pedepsit, tot așa cum a fost Acteon“. E vorba de legenda păstorului care a surprins, într'un luminiș de pădure, pe zeița Artemis, pe când se scălda. Mâniată, zeița a asmuțit câinii asupra lui Acteon și nefericitul păstor a fost sfâșiat în bucăți. Dar comparația lui Ovidiu a fost, de sigur, luată prea „à la lettre“, căci prin această comparație poetul vroia să spună atât, că, tot ca și Acteon, a fost pedepsit pentru un lucru pe care l-a văzut din întâmplare, fără să-l caute. Argumente de bun simț ne arată de ce nu putem admite decât această din urmă interpretare. Ovidiu a asistat la crima altuia: dar faptul de a face baie nu constituie o crimă! Și pe urmă, în anul 8 d. Chr., Livia număra 65 de primăveri. Ce l-ar fi putut determina pe cântărețul dragostelor svăpăiate să asiste la baia unei persoane venerabile din toate punctele de vedere?

O altă ipoteză, care surâdea lui Voltaire, privește de asemenea viața lui August. Voltaire credea că se petrecuse un lucru mult mai grav, și anume că

Ovidiu ar fi aflat un secret monstruos al împăratului, descoperind legăturile criminale pe care acesta le-ar fi întreținut cu propria sa fiică, cu Iulia. Această explicație a fost sugerată de o calomnie interesată, pusă în circulație, mult mai târziu, de Caligula, desmeticul împărat care făcuse consul un cal. Caligula era fiul Agrippinei, care la rândul ei era fiica Iuliei și a lui Agrippa. Nemulțumit să descindă din August numai după mamă, el prefera să spună că mama lui, Agrippina, nu era fiica lui Agrippa, ci rodul unui incest dintre Iulia și tatăl ei. Agrippina, și deci Caligula, ar fi coborât astfel din August și după mamă și după tată! Cinstea bunicei și a străbunicului său nu însemna nimic pentru vanitatea unui dement. Dar sunt și alte motive, foarte puternice, care colaborează la respingerea ipotezei lui Voltaire. Ovidiu a fost exilat în anul 8 d. Chr. Acel *error*, care provocase exilul, era un lucru recent; or, în anul 8, Iulia, fiica lui August, era de zece ani exilată într-o insulă și incestul era, astfel, în chip material imposibil. Chiar dacă am trece și peste acest impediment, de ordin cronologic și geografic, nu putem admite că, în cazul că totuși ar fi fost așa, Ovidiu ar fi avut lipsa de tact să amintească mereu lui August, în toate ocaziile în care căuta să-l îmbuneze și să-i obțină iertarea, o fără-de-lege a cărei amintire numai plăcere nu putea să-i facă. În fine, crima la care se gândește Ovidiu, nu era comisă de August, ci împotriva lui August, fiindcă poetul îi spune: „Nu vreau să-ți mai deschid rănilile... Ți-au făcut destul rău altădată“; August apare deci ca o victimă și nu ca un autor.

Explicația care reunește cele mai multe sufragii e cea propusă mai întâi de Bayeux (1788), și reluată apoi de Cuvillier Fleury (1829), de Bois-

sier, de Ferrero și de alții, — ipoteză care face o apropiere între exilul lui Ovidiu și scandalul ce izbucnise, cu puțin înainte, în familia împăratului, din cauza purtării urite a celei de a doua Iulii, fiica primei Iulii și nepoata lui August. Ovidiu ar fi fost confidentul, tănuitorul, complicele vieții de desfrâu pe care o ducea nepoata împăratului. Cel care desvoltă și întregește această ipoteză, dându-i toate aparențele de verosimilitate, este G. Boissier.

Una din reformele la care August ținea mai mult, zice Boissier, era aceea prin care tindea să reformeze, să îndrepte, să purifice moravurile decăzute ale vremii. Împăratul pretindea să schimbe, prin legiuirile sale, atmosfera de viciu și de imoralitate care submina temelia familiei și a societății romane. Ba August se mângâia, poate, cu ideea că și reușise s'o facă, din moment ce poeții oficiali, interpreți ai gândirii împăratului, cântau în versuri efectele binecuvântate ale reformării moravurilor. Astfel, Horațiu afirmă într'una din ode că : „*adulterul nu mai pângărește casele cetățenilor*“. Se întâmplă însă acest lucru neplăcut pentru August, că e contrazis și desmințit în intențiile sale tocmai de ceea ce se petrecea în familia imperială. Prima Iulie, fiica lui August, fusese crescută în spiritul celor mai severe tradiții romane. Ca femeile din vechile timpuri, ocupația ei principală era țesutul lânei și, pentru a da exemplu, împăratul nu purta decât toge țesute în casă. Blândă, spirituală, iubită de popor, Iulia ajunge totuși să ducă o viață în cea mai flagrantă contradicție cu morala. Greșala nu trebuie să i se impute, însă, numai ei. Ea nu era singura vinovată. Mai întâi, situația Iuliei în familie devenise destul de grea, din cauza rivalităților continui cu Livia, mama

sa vitregă. August mai făcuse și greșala de a-i impune ca soți, rând pe rând, și la intervale scurte, pe toți tinerii pe care el și i-ar fi dorit ca succesori la imperiu. Unii dintre aceștia fuseseră chiar divorțați anume de soțiile lor, pentru a se căsători cu Iulia. Ne putem ușor închipui ce trebuie să fi fost viața intimă a unei astfel de familii. Fapt e că Iulia ducea o viață plină de dezordine, căreia îi pune vârf un scandal imens, provocat în colaborare cu un personaj foarte interesant : Iulius Antonius, fiul lui Antoniu, triumvirul ucis de Octavian, și care trăia, supravegheat deaproape, într-o casă pe Palatin. Lucrurile au mers așa, până când într-o noapte, cei doi îndrăgostiți au întrecut măsura, dând loc la un scandal chiar în For. Infuriat, August exilează pe Iulia într-o insulă, unde a și murit. Or, exilul primei Iulii este din anii 2-1, deci contemporan cu apariția cărții lui Ovidiu, *Ars amatoria*. Această apariție n'a făcut, de sigur, plăcere lui August, care suferise de pe urma iubirilor sgomotoase ale Iuliei și e probabil că resentimentul împăratului față de poet începe de atunci.

Trec anii și a doua Iulie nu învață nimic din trista aventură a mamei sale. Din contră, ca copiază felul de viață al primei Iulii. Legătura ei cu Decimus Silanus devine un nou scandal public. Lucrul ajunge la urechile împăratului, care pedepsește pe nepotă așa cum pedepsise și pe fiică, adică cu exilul. Surghiunul celei de a doua Iulii are loc în anul 8, adică odată cu acela al lui Ovidiu.

Coincidența între datele amintite : mai întâi între exilul primei Iulii și publicarea *Artei de a iubi* (a. 2. î. d. Chr.) ; apoi, și mai ales, între exilul celei de a doua Iulii și acela al lui Ovidiu, legitimează bănuiala că poetul nu va fi fost strein de păcatul

nepoatei lui August, și că aceasta trebuie să fi fost greșeala, *error*, de care vorbește așa de discret exilatul.

Oricare ar fi fost motivul adevărat, fapt este că poetul își ispășește greșala cu zece ani de exil la Tomis, unde moare, către a. 18 d. Chr., departe de ai săi, departe de patrie, departe de Roma atât de iubită.

*

O întrebare de interes pentru noi, în legătură cu exilul lui Ovidiu, este aceea care privește *locul* unde poetul a fost înmormântat. Adică, odihnește el în adevăr la Tomis, sau în altă parte?

Chestiunea mormântului lui Ovidiu a găsit însă, între savanți, susținători pentru toate ipotezele imaginabile. O serie întreagă de ipoteze au pretins, rând pe rând, că Ovidiu ar fi fost înmormântat ba la Sabaria, în Panonia (azi Stein), ba la Kieff, ba la Belgrad, dar toate acestea n'au nicio seriozitate.

O ipoteză mai plauzibilă putea fi aceea după care mormântul poetului s'ar găsi pe via Flaminia, la Roma. Ea se întemeiază pe ceea ce Ovidiu însuși scrisese: că dorește ca trista lui cenușe să fie transportată în patrie și așezată în sepulcrul familiei Naso. În secolul al XVII-lea, un arheolog italian pretindea chiar a fi descoperit locul exact unde se găsea acest mormânt și, acolo, un portret al lui Ovidiu. Mai târziu s'a văzut că portretul nu era al poetului.

Ipoteza cea mai serioasă rămâne tot cea tradițională, după care Ovidiu a fost înmormântat la Tomis. O mărturie importantă în această privință este aceea a scriitorului eclesiastic Eusebiu, episcop de Cezareea (sec. III—IV d. Chr.) Folosind isvoare și informații pe care noi nu le

mai avem la îndemână, Eusebiu ne dă chiar detalii asupra înmormântării lui Ovidiu, în orașul exilului. Tomitanii au făcut poetului funeralii solemne, ceea ce l-a determinat pe Eusebiu să observe că oameni de alt neam și de alt sânge fuseseră mai binevoitori cu poetul decât proprii săi compatrioți. Și se pare că localnicii au păstrat multă vreme amintirea locului unde se afla mormântul lui Ovidiu, fiindcă pe vechi hărți geografice se găsea un punct, în imediata apropiere a orașului Tomis, însemnat cu numele de *sepulcrum Ovidii*, mormântul lui Ovidiu.

DESPRE ARTA DE A VORBI

Cel mai mare orator al latinității, Marcus Tullius Cicero, n'a fost numai un om înzestrat cu o rară putere de elocință, un neîntrecut artist al cuvântului, dar și un teoretician al oratoriei. Dintre marii oratori ai lumii, el este singurul care și-a dat osteneala de a scrie tratate pentru a expune în amănunt teoria artei sale.

Despre această artă, Cicero își făcuse o idee foarte înaltă. Pentru el, elocința nu e numai meșteșugul de a vorbi bine în Senat, în For sau în fața judecătorilor, adică la parlament, la întrunire sau la tribunal, ci ceva mult mai cuprinzător · este arta de a expune într'o formă frumoasă ideile mari și noile cuceriri ale spiritului. Adevărata elocință se poate aplica oriunde, asupra oricărui subiect și asupra oricărei materii.

Când, în anul 55 î. d. Chr., după mai bine de un sfert de veac de succese neîntrerupte, Cicero scrie prima carte importantă de retorică, intitulată *De oratore*, „Despre orator“, el se găsea la apogeul elocinței sale. Nu mai era începătorul necunoscut de odinioară, ci oratorul care cucerise „regalitatea Forului“. Scopul pentru care publică această operă e deosebit de interesant: reacțiunea contra retoricii și contra școalei rutinare.

Marele orator ambiționa să emancipeze elocința de sub tutela retorilor. În școale se învățau regule, numai regule și iarăși regule. Se operau clasări, diviziuni și subdiviziuni la nesfârșit. Se analizau cazuri, genuri, specii, și se dădeau formule pentru fiecare caz, gen și specie. Se etichetau și se catalogau procedeele retorice. Cu un cuvânt, școala pretindea să fabrice oratori după rețete consacrate, suplînind prin regule aptitudinile personale, meditația și efortarea proprie. Cicero se ridică împotriva acestor regule, împotriva exagerărilor din cărțile de retorică, prin care se ucide adevărata elocință. „Nu elocința s'a născut din retorică, ci retorică din elocință“ : *non eloquentia ex artificio sed artificium ex eloquentia* — zice el, cu nedeșmințită dreptate. Elocința a fost întâi, retorică a venit pe urmă. Retorică nu poate fi decât un mijloc și nu trebuie transformată în scop. Nu există regulă care să poată ține locul observației directe a oamenilor și a faptelor ; nu există regulă care să ne poată dispensa de studiu și de cugetare.

Fundamentul artei de a vorbi nu stă nici în rutina câștigată prin practică, nici în erudiția tehnică dobândită la școala de retorică, ci în cu totul altceva. Ceea ce Cicero cere în primul rând dela orator, este studiul. Ca să reușești în arta grea a vorbei, prima condiție este o întinsă cultură generală. Oratorul trebuie să muncească intens, și prin muncă să obțină două rezultate : întâi, o serioasă pregătire prealabilă a fiecărui discurs — fiindcă Cicero nu admite improvizația — și apoi o aprofundare permanentă a tuturor domeniilor de cunoștințe. Pentru tinerii care se dedău carierei oratorice, și care aveau o instrucție cu mult prea unilateral-oratorică, Cicero vroia o instrucție completă și solidă, făcută mai mult din idei și din

fapte decât din cuvinte și din fraze. El combate specializarea care se făcea în școală — și care tindea să realizeze un tip de orator pregătit într-o singură direcție. Cultura generală a oratorului trebuie să îmbrățișeze toate domeniile de activitate spirituală : drept, istorie, geografie, poezie, literatură, filosofie. Mai ales filosofie, fiindcă ea înnobilează și dă amploare oricărui subiect. Prin ea și cazul cel mai neînsemnat capătă orizonturi largi și poate interesa pe toată lumea.

Mai mult chiar, dintre toate științele care colaborează în chip efectiv la formațiunea bunului orator, cea mai importantă este, după Cicero, tocmai filosofia. La drept vorbind, filosofia nu influențează, numai, elocința, ci chiar se confundă cu ea ; dacă, dela Socrate, aceste două discipline au fost despărțite, lucrul se datorește unei grave neînțelegeri. La ce folosește filosofia ? Dar cine, într'adevăr, poate învăța mai bine pe orator cum să miște sufletele, dacă nu cunoașterea sufletului omenesc ?

Elocința nu se poate dispensa de niciuna dintre ramurile filosofiei : logică, psihologie, morală... Cuvântarea trebuie să fie argumentată, și argumentarea se întemeiază pe logică ; cuvântarea trebuie să fie patetică, și pateticul presupune cunoașterea psihologiei ; cuvântarea, chiar dacă n'ar fi fost rostită decât într'un proces mărunț, trebuie să aibă o temă înaltă, și o astfel de temă nu poate fi decât morală.

Înainte de a vorbi, oratorul trebuie să știe ce are de spus ; înainte de a exprima idei, trebuie să aibă idei. Ca și filosoful, el trebuie să realizeze un conspect general al capitalului de cunoștințe umane. Devenit filosof, oratorul va fi condus de filosofie pe cele mai înalte culmi ale elocinței. Privită 'n această lumină, ușurința de a găsi cuvinte,

vorba facilă, nu e decât o stearpă prolixitate, dacă nu isvorăște dintr'o bogăție de idei. Volubilitatea deșartă, — lucru zadarnic și bun de luat în râs, scrie Cicero cu dispreț : *verborum volubilitas, inanis atque irridenda*. Artificiilor retorice, adevăratul orator le opune sinceritatea și lecția naturii. Pateticul nu e decât un artificiu grosolan dacă nu vine din inimă. Nu poți comunica altora emoția, dacă nu simți tu emoție. Trebuie să fii mișcat pentru a mișca. Spre a pătrunde în inimi, trebuie să vorbești din inimă. Sinceritate și naturală ră-mân deci, pentru artă, îndreptarul cel mai sigur.

Dar în ori și ce artă, se înțelege, este și o parte de tehnică, de meșteșug, care nu face pe orator, dar îl ajută. Cicero nu cade în exagerarea de a tăgădui tehnicei orice valoare. — El nu se sfiește deci de a stabili, în tratatele sale, și principii metodologice. Condițiile de îndeplnit pentru a ajunge la un nivel mai ridicat de oratorie sunt, după el, patru. Oratorul trebuie să aibă : *doctrina, natura, exercitatio și imitatio*.

Doctrina este știința, prin care am văzut că înțelege atât cultura generală a oratorului cât și pregătirea specială a fiecărui caz.

Natura sunt însușirile naturale, indispensabile și ele, în care se cuprind atât calitățile fizice, acelea cu care cineva se naște și pe care zadarnic ar încerca să le obțină în școală — adică voce plăcută și sonoră, plămâni puternici, înfățișare prestantă — cât și calitățile intelectuale necesare în arta de a vorbi, adică puterea de a impresiona, căldura care însuflețește gândirea.

Exercitatio este practica, exercițiile, pe care începătorii sunt ținuti să le facă, înarmați cu răbdare și sânguință, pentru a desvolta și îmbunătăți calitățile naturale.

Imitatio este școala, pe care Cicero o înțelege în felul următor : fiecare tânăr, care se închină carierei oratorice, își va alege un orator model, pe care-l admiră îndeosebi și cu care socotește că are puncte de asemănare. Pe acest orator ideal îl va avea pururi în fața ochilor, și va căuta să egaleze, dacă nu să întrecă modelul propus, imitând părțile bune și ocolind pe cele rele.

În ce privește forma expunerii, Cicero cere oratorului să vorbească : corect, clar, frumos și potrivit cu împrejurarea.

Corect : vorbă curată, și în ce privește vocabularul și în ce privește gramatica. Prima și cea mai firească dintre condiții, pentru cine vrea să se rostească într'o limbă oarecare, este să stăpânească limba pe care o vorbește.

Clar : expunerea trebuie să fie ușor înțeleasă. Vorbitorul va avea grijă să evite cuvintele cu două înțelesuri, sau pe cele cu înțeles impropriu, frazele prea lungi care se urmăresc anevoie, ca și tot ce poate îngreua cursivitatea expunerii.

Frumos : nu e de ajuns ca discursul să fie clar și exprimat corect, el trebuie să mai fie și îngrijit, să aibă formă plăcută, care să încânte urechea și mintea. Oratorul va ști să-și aleagă cuvintele frumoase, și apoi să le unească împreună cu măiestrie, dând frazei cadență și armonie.

Potrivit cu împrejurarea : adică după caracterul cuvântării. Nu se poate vorbi la nuntă ca la înmormântare, și nici la tribunal ca în piața publică. E un adevăr vechi, care rămâne cu atât mai actual cu cât e mai călcat în picioare. Căci, fără îndoială, există un stil al lecției academice și un altul al cuvântării de întrunire publică ; un stil al conferinței și un altul al discursului parlamentar ; un stil al pledoariei juridice și un altul al comu-

nicării științifice. Dar, din păcate, și astăzi sunt foarte puțini oameni care au bunul gust de a nu confunda aceste stiluri. De câte ori nu intrăm la o conferință, pentru a asculta, uimiți și desgustați, tonul emfatic și declamatoriu al vorbitorului, care uită că nu se află la o întrunire publică !

Ce era nou, ce era vechi, în felul de a vedea al lui Cicerone ?

Sistemul său este o creație ciceroniană realizată prin eclectism. Dela fiecare din înaintași — indiferent de școala din care făcuseră parte — el a luat ceea ce era mai bun și mai util, tot așa cum, (spre a folosi propria lui imagine), la Crotona, pictorul Zeuxis luase câte-un detaliu dela fiecare dintre fetele cele mai frumoase ale cetății, pentru ca din ele — întruchipări vremelnice ale frumuseții pământești — să îmbine, într'o singură pictură, frumusețea divină și eternă a Herei.

ROMANUL GREC ȘI LATIN

Se spune de obicei că, dacă cei vechi au creiat toate marile genuri ale literaturii : epopeea, drama, poezia lirică și celelalte, unul singur ne aparține nouă, celor moderni, și această creațiune a epocii noastre este romanul. Idee ce s'a răspândit în dauna devărului, fiindcă și origina acestui gen, atât de iubit de cititorii de astăzi, trebuie căutată tot în literaturile clasice.

Termenul de roman — e drept — nu e un cuvânt antic ; el aparține Evului Mediu. Faptul că noi îl aplicăm astăzi și producțiilor antichității, constituie, de sigur, un anachronism de vocabular. Grecii denumeau genul cu termenul de mituri (*mythoi*), sau povestiri, *diegémata*, Romanii cu acela de *fabula*. Dar, dacă numele e modern, genul însuși este vechi.

Firește, nu se poate tăgădui că niciodată, în lumea antică, romanul n'a ajuns la dezvoltarea extraordinară pe care o cunoaște în zilele noastre. Astăzi, romanul este genul favorit, ocupând, în literatura europeană, un loc cu totul privilegiat. Se poate spune că asistăm la o adevărată invazie de romane, în tipografiile, în librăriile și în bibliotecile de pe glob. Lumea, în marea ei majoritate, nu mai citește decât romane ; editorii, care urmează

cu docilitate capriciile marelui public, nu mai ti-păresc decât romane ; iar scriitorii, siliți de un destin necruțător să alerge după editori, nu mai scriu decât romane. E o observație care se impune din capul locului, aceea că, dacă azi acest gen de literatură se găsește pe primul plan, în antichitate el constituia un gen secundar. Și nu numai un gen secundar, dar și unul târziu.

Romanul n'a apărut, în lumea greacă, la început, în epoca de aur a literaturii hellenice, odată cu poezia lirică sau cu tragedia, ci mult mai în urmă. Toate operele cărora li se pot da numele de romane propriu zise, sunt posterioare epocii lui Alexandru ; ele s'au născut în epoca de decadență a literaturii grecești. Marile genuri *active* : oratoria, cu care Demostene convingea mulțimea ; poezia lirică, în care Pindar cânta pe învingători ; comedia, cu care Aristofan biciuia moravurile decăzute, — toate aceste genuri ilustre se dădeau, modeste, la o parte, fiindcă deveniseră inutile, pentru a face loc unui gen nou și oșios, care nu folosea la altceva decât la „uciderea timpului“. Fiindcă nu mai putea vorbi în piață, ca Demostene, fiindcă nu mai putea slăvi pe învingători, ca Pindar, fiindcă nu mai putea lua în răs pe puternicii zilei, ca Aristofan, cetățeanul grec al acestei epoci își mințea setea de acțiune și de aventură citind plâsmuirile încântătoare ale căror modele îi veneau din Orient.

Origina romanului grec trebuie căutată, așa dar, în Orient, marea patrie a legendei, leagănul popoarelor care vorbesc în alegorii, care-și îmbracă în fabule și în parabole toate formele de activitate spirituală, — teologia ca și filosofia, morala ca și politica. Mitul venea din Răsărit. Se născuse printre popoarele nomade ale Asiei, în corturi, la um-

bra palmierilor, între oamenii aceia însetați de povești miraculoase care erau Egiptenii, Syrienii, Arabii, Perși... Minciuni minunate, ieșite dintr-o fecundă putere de imaginație, aceste plasmuiți alimentau spiritul oriental, a cărui predilecție pentru fabulos formează — cum se știe — una din trăsăturile sale caracteristice.

Ce s'ar putea adăoga, într'adevăr, la poveștile fără pereche din Biblie? Sau la nenumăratele basme ale Arabilor, care au hrănit cu substanța lor literatura universală, începând cu Orlando Furioso al lui Ariosto și isprăvind cu câteva din fabulele cele mai bune ale lui La Fontaine? Popularitatea de care se bucură cele „O mie și una de nopți“ — deliciul copilăriei noastre — ne scutește de a mai aminti poveștile persane.

Dar ar fi de sigur să se exagereze, dacă s'ar afirma că origina romanului grec trebuie căutată exclusiv în fabuloasele povești ale Orientului. Fără îndoială, Orientul dăduse Greciei ficțiunea. În acel moment însă, Grecia avea un splendid trecut literar, în care se născuse poezia lirică, epopeea și istoria. Origina romanului grec nu se poate înțelege fără lirismul grec, fără epopeea greacă, fără istoria greacă. Ficțiunea se unea cu realitatea, fantezia cu amintirile istoriei, basmul cu legendele ciclului eroic, pentru a creia un gen de roman de o umitoare diversitate.

Ce puneau, în romanele lor, romancierii antichității? Savantul german Erwin Rhode, care a consacrat dezvoltării acestui gen în lumea veche un studiu considerat de specialiști, cu drept cuvânt, ca opera capitală asupra chestiunii, recunoaște în conținutul romanelor antice, două elemente constitutive: elementul erotic și elementul aventuros. Se poate merge chiar mai departe de-

cât a făcut Rhode și se pot clasifica romanele antice, după conținut, în două categorii : romanul de dragoste și romanul de aventuri. Se înțelege — deși exactă în liniile sale mari — această clasificare, ca toate clasificările, conține și o parte de arbitrar. Multe romane nu intră în niciuna din aceste două formule și îmbină ambele caractere, cel erotic și cel aventuros. Clasificarea rămâne totuși exactă, dacă ne gândim că, întotdeauna, unul dintre cele două elemente predomina în dauna celuilalt.

Cel care s'a născut întâi a fost romanul de aventuri, gen deosebit de plăcut vechilor Greci, care cunoscuseră în Odyseia povestea minunată a aventurilor lui Ulysse, un glorios și neîntrecut antecedent. Dar aici o observație se impune, fiindcă e vorba de un fapt care se reproduce în chip constant în literatura veche : anume, amestecul dintre romanul de aventuri și alte genuri mai severe, ca filosofia, politica și mai ales istoria. Astfel, în *Atlantida* lui Platon sau în *Cyropedia* lui Xenofon predomină preocupările de ordin social sau de filosofie politică, iar relațiunile istoriei formează canavaua pe care romancierul nu va face decât să brodeze înfloriturile suplimentare.

Combi-nația aceasta, dintre roman și istorie, nu apare fără cauze foarte limpezi. Mai întâi, oricât de fecundă ar fi ea, imaginația romancierilor nu este nesecată ; puterea de a creia personaje și întâmplări demne de interes are și ea o limită. Lucrând cu fapte istorice, romancierul se simte oarecum la adăpost de oboselile fanteziei ; imaginația nu se agită în gol, iar atenția cititorului este cu atât mai vie, cu cât știe că personagiile romanului au trăit în realitate, au fost oameni în carne și oase ca și el. Iar când personagiul în chestiune, cum se în-

tâmplă în marea majoritate a cazurilor, — este un om celebru, numele acestuia trezește dela început, în spiritul cetitorului, amintiri care-i ațâță curiozitatea. Aceasta e o explicație de ordin general, valabilă pentru toate timpurile, în toate literaturile, și căreia extraordinara dezvoltare pe care a luat-o în Apus, în ultimii ani, genul de „vieață romanțată“ îi dă o nouă confirmare.

Romanul de dragoste se dezvoltă mai târziu : l-am căuta zadarnic în literatura primitivă a Grecilor sau a Romanilor. Imprejurarea că un gen atât de popular astăzi a ajuns numai cu greutate să curerească favoarea publicului greco-roman, poate de sigur să trezească mirarea. Faptul se explică prin deosebirea de moravuri și de organizare socială.

Câtă vreme turbulenta libertate a micilor republici grecești sau a cetății romane a absorbit, în For sau în Agoră, întreaga activitate a cetățenilor, tabloul micilor întâmplări, burgheze și cotidiene, din vieța privată, n'a fost în stare să atragă și să rețină spiritele ocupate aiurea. Înainte de cucerirea Macedoniei, în societatea greacă, și înainte de Imperiu, în societatea romană, totul colabora ca să împiedece dezvoltarea unui gen hrănit din înfățișarea vieții intime și familiare. În epoca la care respectivele lor republici înfloreau, Grecii și Romanii nu aveau timp pentru lecturi destinate numai propriei desfătări : vieța lor era prinsă, întreagă, de afacerile publice ; literatura lor era și ea o literatură vie, și publică, adresându-se nu unor cititori, ci unor auditori, — literatură făcută pentru a fi auzită, nu citită, — care umplea templele, teatrele, tribunalele, școlile ; într'un cuvânt, o literatură de oratori și de oameni politici.

Pe măsură însă ce se stinge, în Grecia și la Roma, activitatea vieții publice, odată cu moartea formei de stat republicane, gustul pentru întâmplările vieții familiare prinde să se înfiripeze. Încă dela Euripide, tragedia începe să se depărteze de tradiția eroică și să manifeste o preferință, — timidă, ce-i dreptul, la început — pentru viața burgheză și romanțioasă. Comedia nouă ia ființă sub succesorii lui Alexandru cel Mare, dar piesele lui Menandru, ale lui Alexis sau ale lui Philémon nu îndrăsnesc încă să deschidă sanctuarul familiei, mărginindu-se să înfățișeze tineri libertini, curtezane și sclavi.

Către aceeași epocă, probabil, au început să se răspândească din Ionia în întreaga Grecie vestitele *fabule milesiene*, ale căror autori mai îndrăsneți aruncau câte o privire indiscretă și în interiorul vieții private. Dar aceste fabule nu erau decât niște povești scurte, foarte deosebite de întinsele narațiuni cărora le-a dat naștere epoca romană. Abia acum, în această epocă romană, apar marii romancieri ai antichității, care merită în adevăr numele de romancieri, un Petronius, un Lucian, un Apuleius. Acum începuse și o nouă eră pentru lumea antică: creațiunea Imperiului roman dăduse o lovitură definitivă vechilor instituții și obiceiuri republicane. Excesul de libertate ucisese libertatea. Societatea se transformase, și oamenii aveau acum mult timp liber. — Din lipsă de ocupație, clasa conducătoare — adică aceea care este întotdeauna și clasa cititoare adevărată îndrumătoare a gustului public — împlinea acest timp liber cu lecturi frivole, plăcute, *oțioase*. Iar retorii vremii profită de această împrejurare, pentru a alcătui, pe măsura noului gust, interminabile romane de dragoste.

Iată cum ia ființă — și iată de ce ia ființă mai târziu — după romanul de aventuri — romanul erotic, a cărui apariție trebuie pusă abia către sfârșitul secolului I după Christos. Ea coincide dealtminteri cu apariția romancierilor amintiți : Petronius, Lucian, Apuleius. Căci, în antichitate ca și astăzi, pivotul oricărui roman care se respectă era tot iubirea, această sare a bucatelor pe care ni le servesc romancierii din toate vremile.

În rezumat, subiectul oricărui roman antic, redus la linile lui generale, este următorul : doi tineri care se iubesc, sunt despărțiți unul de altul, scurtă vreme dela prima lor întâlnire, de neașteptate întâmplări. După o serie întreagă de aventuri, care le pun la încercare credința și statornicia, ei se regăsesc și trăiesc fericiți împreună.

Iubire și aventuri, aventuri și iubire, iată din ce realizează, și vechii și noui autori, plăsmuirile care au delectat pe omul de totdeauna. Căci face parte din eternul omenesc dorința de a evada din realitate, de a scăpa, fie și numai pentru o clipă, de monotonia acelei vieți uniforme care făcea pe poetul Jules Laforgue să exclame :

„Ah, que la vie est quotidienne !“

SATYRICON

...Așa dar, romanul nu a fost, în Roma veche, un gen foarte cultivat. Pe când istoria și elocința, poezia și teatrul, filosofia și retorica, au avut reprezentanți numeroși și iluștri, se pot cita, în literatura latină, abia doi romancieri demni să poarte acest nume : Petronius, autorul *Satyricon*-ului, și Apuleius, autorul operei *Măgarul de aur*. Dar, dacă n'a cunoscut dezvoltarea într'adevăr excepțională pe care o are astăzi, romanul antic prezintă, pentru noi moderni, un interes care e mare tocmai pentru că reprezentanții săi sunt puțini, și fiindcă ne dă, cum se va vedea îndată, informații pe care, în alte genuri, le căutăm zadarnic.

Înainte de a vorbi de *Satyricon*, e firesc să ne întrebăm cine a fost autorul lui, adică cine a fost Petronius. Savanții sunt astăzi aproape cu toții de acord că *Satyricon*-ul trebuie atribuit acelui *Titus Petronius*, cavaler roman, supranumit *Arbiter* fiindcă era socotit ca un adevărat arbitru al eleganței, care a trăit sub împărații Claudiu și Nero și care, — mai întâi prieten al lui Nero și mai apoi disgrațiat de acesta — a știut să moară cu o liniște și cu o nepăsare pe care Saint-Evremond o punea deasupra disprețului de moarte al lui Socrate.

Despre Petronius, necruțătorul istoric al împă-

raților romani, marele Tacit, ne face, în *Annale*, un portret în care, cu măestria lui cunoscută, știe să închege un chip din puține trăsături : „Petronius, zice Tacit, ziua dormea și numai noaptea își vedea de treburi și de plăcerile vieții. Își făcuse un renume din lene precum alții și-l fac prin muncă. Dar nu era unul dintre acei risipitori care se ruinează în petreceri vulgare, ci un voluptuos rafinat, priceput în arta de a trăi bine. Naturalitatea, simplitatea faptelor și vorbelor lui îi dădeau un farmec deosebit. Admis printre intimi lui Nero și devenit favoritul său, el ajunge repede, la curtea imperială, arbitru bunului gust. Nimic nu era socotit, de către Nero, plăcut, elegant și frumos, dacă nu găsisse aprobarea lui Petronius“.

Și Tacit continuă : „Tigellinus, favoritul și complicele lui Nero, deveni gelos de trecerea lui Petronius, socotit un rival mai meșter decât el în știința plăcerii. Ca să-l piardă, el știu să ațâțe cruzimea lui Nero, învinuind pe Petronius de a fi prietenul lui Scevinius și cumpărând un sclav, ca să depună mărturie în această privință“. În fine, Tacit ne arată și simplitatea în adevăr impresionantă cu care a murit arbitru eleganței. Nero se afla atunci în Campania. Hotărât să nu aștepte nimic dela mila împăratului, Petronius n'a voit totuși nici să moară prea repede. Își deschise vinele, le închise, le deschise din nou, în timp ce sta de vorbă cu prietenii ; dar în vorbele lui nicio paradă de curaj. Vorbea nu despre nemurirea sufletului, nici despre maximele filosofice, ci cerea să asculte numai poezii plăcute și versuri ușoare. Răsplăti câțiva sclavi, pedepsi pe alții ; ieși la plimbare și dormi chiar, astfel ca, deși silită, moartea lui să pară firească.

Iată cine pare să fi fost omul. Opera este una

dintre cele pe care timpul nu le-a cruțat. Astăzi nu avem decât o serie de fragmente, mai mult sau mai puțin întinse, între care se cască numeroase lacune, a căror proporție ne e necunoscută. Suficiente totuși, deși fragmente, ca să umple aproape 200 pagini de text și ca să ne îngăduie o idee precisă despre opera întreagă.

Carte curioasă, acest *Satyricon* ! Amestec de poezie și de proză, de povestiri și de descrieri, de vorbe de clacă și de discuții serioase, de precepte morale și de scene cu petreceri rafinate, de cugetări înalte și de crudități spuse cu un desgustător cinism. În fond, romanul nu e decât un pretext, un cadru în care autorul a făcut să intre cele mai variate elemente. Roman satiric și roman de moravuri, *Satyricon* nu se mărginește la câteva trăsături și la câteva tipuri : e un tablou vast și foarte curios al societății romane întregi. Petronius a biciuit, cu vervă și cu vigoare, toate viciile vremii. Câte detalii prețioase, câte observații interesante, câte figuri desenate cu mână de maestru ! Poeți, avocați, soldați, curtezane, paraziți, libertini, declamatori, vânători de testamente, toate aceste chipuri defilează, unul după altul, cu înfățișarea lor particulară, bine caracterizată, și fac să re trăiască pentru o clipă, în fața ochilor curioși, acea îndepărtată societate romană, în intimitatea căreia ne e așa de greu să pătrundem astăzi, după două mii de ani. Punând sub ochii noștri o societate coruptă și degradată, Petronius a trebuit, pentru a fi exact, să fie necruțător și să desvăluie, în toată goliciunea, o pătură socială plină de turpitudini.

Analiza romanului *Satyricon* nu este posibilă. Din două motive : întâi, fiindcă opera nu are un subiect continuu, o intrigă desfășurată progresiv,

cu un început, un conflict și o încheiere. Apoi, din pricina licenței și a lipsei de pudoare a unora dintre situații, în care autorul nu poate fi urmat fără a violenta buna cuviință. Eroul romanului este un aventurier, un tânăr libertin fără parale, care trăiește din expediente. Silit deapururea să se ascundă sau să fugă, pentru a scăpa de creditori, ca și de toți cei pe care-i înșelase, el trece prin întâmplările cele mai stranie : astăzi se refugiază într'o pădure cu o seamă de tovarăși, după ce furase o haină ; mâine, este atras de niște curtezane de rând într'o orgie din care scapă ca vai de el ; altădată, iată-l așezat la masa somptuoasă a ridicolului Trimalchio. Și așa mai departe.

Părțile de roman care merită o atenție deosebită, și care își au reputația lor în literatura universală, sunt trei : ospățul dela Trimalchio ; povestea matroanei din Efes și descrierea războiului civil.

Prima, în special, este celebră. Ospățul lui Trimalchio cuprinde descrierea, plină de comic, a unei cîne ridicol de bogate, dată de un îmbogățit de rând ; în ea autorul a pus toate exagerările culinare ale Romanilor degenerați din vremea aceea. Detaliile gastronomice ale banchetului, de lux împins până la nebunie, de un rafinament dincolo de cea mai extravagantă imaginație, sunt patronate de grotesca figură a lui Trimalchio, parvenit fără orizont, flecar, vanitos, plin de el însuși, care se admiră pe sine și se lasă admirat de comesenii veniți acolo să mănânce și să rîdă pe socoteala lui. Firește, invitații aplaudă de câte ori gazda spune o nerozie : mănâncă din plin și aplaudă cu sgomot ; Trimalchio e fericit de succes, — el care nu era atât de mărginit încât să nu fi priceput, totuși, influența pe care o masă bună o are asupra persoa-

nelor celor mai simandicoase. Ce obiecție poate veni dela un om cu gura plină ?

Dar cele mai exprese rezerve trebuesc făcute în ce privește moralitatea romanului. Cel puțin jumătate din *Satyricon* este o țesătură de obscenități. De observat, sub acest raport, că Petronius prezintă totuși o particularitate destul de curioasă: în descrierile cele mai vii și mai îndrăznețe, autorul nu întrebuințează niciodată acele expresii nude și crude pe care limba latină le îngăduie ca nicio altă limbă, și care sunt așa de frecvente la Catul, la Marțial, și chiar la urbanul Horațiu. Fondul e urât la Petronius, forma este totdeauna acceptabilă. Asta nu însemnează că recomand lectura romanului altcuiva decât persoanelor serioase și mature. *Satyricon* nu e o carte pentru copii, nici pentru tineri. Căci operele cele mai primejdioase nu sunt acelea în care vulgaritatea detaliului degustă și îndepărtează, ci acelea în care fondul vulgar se ascunde și înșeală sub aparențe de o decentă eleganță.

TITU-LIVIU, ISTORIC ȘI MORALIST

Titu Liviu este singurul mare prozator al epocii lui August, adică al unei epoci care numără atâția poeți mari. Asupra vieții lui avem foarte puține știri : istoricul poporului roman, zice Taine, nu are propria lui istorie. Dar curiozitatea nesatisfăcută a unei vieți pe care n'o cunoaștem este răscumpărată cu prisosință de proporțiile monumentale ale unei opere pe care o citim cu pasiune.

Tacit, care era un critic foarte aspru, consideră pe Titu-Liviu ca pe un scriitor „plin de talent și bună credință“. Talentul de care vorbește Tacit se raportează, de sigur, la valoarea literară a operei ; bună credință, când e vorba de un istoric, înseamnă veracitate, adevăr. O analiză mai strânsă a izvoarelor și a metodei ne arată însă că Titu-Liviu nu s'a prea preocupat de adevărul istoric. Atunci, greșește Tacit ? Fără îndoială că nu. Ceea ce n'a urmărit Titu-Liviu e adevărul mărunț, detaliul, faptul particular. Este, însă, un adevăr mare, general, care domină faptele mărunte și pe care istoricul îl respectă ca pe o adevărată religie : e vorba de felul în care Titu-Liviu explică gloria Romei.

Ceea ce a făcut din Roma stăpâna lumii este, după Liviu, *moralitatea* în viața publică și pri-

vată : „Nu a existat vreodată un stat mai bogat în exemple mari“, zice el cu mândrie. Iată marele adevăr care preocupă pe istoric și pe care el îl scoate în evidență.

Istoria romană a lui Titu-Liviu apare, așa dar, ca o istorie a moralei romane, a curajului, a pietății, a dreptului, a sentimentului de onoare, adică a marilor virtuți. Preocuparea constantă de a pune în relief aceste nobile sentimente dă o unitate organică faptelor de amănunt. Pentru Liviu, tipul Romanului este Cincinnatus și vechii Romani. Sentimentală și romantică, admirația sa pentru trecut, pus în față cu decadența prezentului, aruncă o umbră de tristețe de-a-lungul vastei sale opere. Acest *páthos*, reieșind din iubirea înduioșată a trecutului, constituie secretul artei liviene.

Sunt istorici care îl întrec pe Titu-Liviu în știință, în erudiție sau în metodă. Polybiu, de exemplu, îi e superior prin pragmatismul istoric, prin experiența politică și militară. Ii e, însă, inferior în analiza psihologică a oamenilor și a faptelor. Titu-Liviu își cunoaște personagiile, trăiește cu ele, le simte ca un Roman. „Istoria, zice Mommsen, e o problemă morală. Polybiu o tratează ca și când ar fi o problemă mecanică. Felul cum judecă el problemele care se referă la drept, la onoare, la religie, nu e numai trivial, dar și cu totul fals“.

Istoricii antichității nu făceau din istorie, ca istoricii moderni, o operă de știință ; ei scriau istoria plecând dela o anumită concepție și urmărind un anumit scop. Când vorbim de istoricii vechi, e necesar să ne punem o întrebare care nu-și are locul când vorbim de istoricii moderni : cu ce scop au scris istoria ? La această întrebare găsim răspuns, în ce privește pe Liviu, în prefața operei sale, din care cităm o parte :

„Opera mea va merita ea munca ce trebuie s'o depun pentru a scrie, dela începutul Romei, istoria poporului roman? Nu știu și, dacă aș ști, n'aș îndrăzni s'o spun; îmi dau seama că subiectul e vechi și deseori tratat; în fiecare zi scrutori noi aduc fapte mai sigure, sau întrec pe vechii scriitori, neîndemânatici în arta de a scrie. Oricum, voi avea mulțumirea de a fi ajutat și eu, după puterile mele, la perpetuarea amintirii faptelor mari ale poporului care e rege între popoarele lumii; dacă, în această mulțime de scriitori, numele meu va rămâne obscur, faima și mărirea celor care îl vor întuneca mă vor consola. Este, dealtfel, o operă care cere muncă imensă, fiindcă cercetează istoria Romei de mai bine de 700 de ani. Și fiindcă Roma, plecând dela umile începuturi, s'a mărit într-o astfel de măsură, încât acum se încovoie sub propria ei mărire...

Intru cât mă privește, voi căuta în munca mea încă o răsplată, aceea de a mă sustrage, atâta timp cât vor dura, dela durerile vremii noastre, sau cel puțin de a le uita; gândul meu se va opri la acele vremuri străvechi, slobod de grijile care, fără să îndepărteze pe istoric de adevăr, îl pot totuși neliniști“.

Din acest fragment se desprind mai multe observații și toate sunt importante:

În ce privește țelurile istoriei lui Liviu, ele sunt două: mai întâi, el vrea să ridice un monument mării romane. Istoricul o spune clar; el vrea să ajute, după puterile lui, la perpetuarea amintirii faptelor mari ale poporului roman. Prin aceasta, Titu-Liviu se integrează în mișcarea națională, promovată de împăratul August. Ceea ce Virgiliu realizează în poezie, Titu-Liviu face în proză; istoria sa este sora Eneidei. Un al doilea scop e de

ordin personal : autorul vrea să se mângâie de relele prezentului prin spectacolul trecutului : „Voi căuta în munca mea încă o răsplată, aceea de a mă sustrage, atâta timp cât vor dura, dela durerile vremii noastre, sau cel puțin de a le uita“ ; istoria îi apare, deci, și ca o posibilitate de a evada din prezent.

În afară de scop, prefața pe care am citat-o ne mai lămurește și asupra concepției lui Titu-Liviu despre istorie. Ceea ce motivează apariția unui nou istoric, este, după el, fie posibilitatea de a aduce fapte mai noi sau mai precise, fie conștiința de a scrie mai bine, cu mai multă artă, decât înaintașii. Căci Titu-Liviu considera istoria nu ca pe o știință, ci ca pe o artă, ca pe un gen literar. Când Tacit îl definea : plin de talent și de bună credință, pune astfel accentul pe cea dintâi dintre calitățile literare ale operei sale, pe forța ei retorică.

Mare admirator al lui Cicero, pe care-l recomandase fiului său ca pe modelul de urmat în arta oratorică, Liviu considera istoria, așa cum o definise Cicero, ca pe un *munus oratoris*, operă de orator. De aceea „discursurile“ formează o parte importantă din istoria lui Livius. Ca la cei mai mulți istorici latini și greci, aceste discursuri sunt convenționale. Nu sunt cuvântări reale, pronunțate de personagule istorice, nu sunt stenograme ale acestor cuvântări, ci reprezintă o „formă convențională“, în care istoricul desvoltă sau expune fapte. Nu sunt ceea ce personagiul a spus, ci ceea ce istoricul ar fi vrut ca personagiul să fi spus în ocaziunea dată.

Deși convenționale, discursurile lui Titu-Liviu rămân totuși interesante : mai întâi, pentru valoarea lor istorică, fiindcă ne fac să cunoaștem fapte,

și apoi, mai ales, pentru valoarea lor oratorică, foarte mare. După cuvântările lui Cicero, cele din Titu-Liviu sunt cele mai bune ale genului în literatura latină și dovedesc cea mai însemnată însușire pe care genul o cere : inspirație și avânt. Calitățile discursurilor acestea : o mare putere de argumentare și o mare putere de a emoționa.

Mare orator, Liviu este și mare povestitor. Povestirile sale au o deosebită valoare literară. La Caesar, narațiunile sunt simple ; la Sallutius și la Tacit, sunt concise ; la Liviu, sunt *vii*. Ceea ce era simplitate la Caesar și concizie la Tacit, se transformă, la Liviu, în viață, în mișcare, în elan.

Acest dinamism al narațiunii liviene se recunoaște și în altceva : în felul cum făcea portretul personajilor. Istoriografia antică cunoștea două metode, pentru a înfățișa un caracter :

1. sau istoricul se oprea în cursul expunerii și descria fizionomia morală, fizică și politică a personajului, făcând astfel un portret în toată regula ;

2. sau lăsa să reiasă caracterul personajului din acțiunile lui.

Titu-Liviu adoptă o a treia metodă : el pune personajul să vorbească, și e o metodă dinamică. În războiul dintre Romani și Etrusci, Mucius Scaevola, voind să ucidă pe Porsenna, regele Etruscor, e prins și adus în fața regelui. În loc să ceară iertare, prizonierul provoacă pe rege, și iată ce neted se definește caracterul temerar al lui Mucius din cuvintele sale :

„Nici atunci când, prins de străjeri și adus în fața tribunalului regesc, soarta îl amenința atât de cumplit, el nu s'a temut cât ar fi trebuit să se teamă :

„Sunt cetățean roman, a zis ; mă chiamă C. Mu-

cius. Dușman, am vrut să omor un dușman, și n'am mai puțin curaj pentru a muri decât pentru a omori. Un Roman știe să îndrăznească totul și să sufere totul. Nu sunt singurul care mă folosesc de acest curaj împotriva ta ; îndărătul meu sunt lungi șiruri de oameni care caută aceeași onoare. Pregătește-te, așa dar, dacă vrei, pentru un astfel de războiu. În fiecare clipă, te vei lupta pentru capul tău și vei avea un pumnal și un dușman în vestibulul casei tale. Noi, tinerimea romană, iată războiul pe care ți-l declarăm. Să nu te temi nici de armată, nici de luptă. Războiul este între tine și între fiecare din noi" (II, 10).

Evident, Titu-Liviu era mai mult literat și mai puțin istoric. Deși avea față de predecesorii săi o mare calitate : era independent, pe când înaintașii scriseseră cu părtinire, după partid, — totuși el e mai puțin istoric decât ceilalți. Se încrede mai mult în litera vechilor annaliști, deci e lipsit de critică. Confundă istoria cu oratoria, deci îi falsifică tonul. Ține cu orice preț să glorifice patria, deci e și el parțial, din acest frumos punct de vedere.

Dar opera lui Titu-Liviu rămâne o mare operă de morală. E poate cea mai morală din toată antichitatea romană. Onoarea, respectul legii, curajul, dezinteresarea, iubirea de libertate, — toate marile virtuți și toate exemplele frumoase, — nu-și găsesc nicăieri o expresie mai înaltă ca în Liviu. Personagiile istoriei sunt transfigurate în opera lui și devin niște creațiuni ideale ale moralei. El singur mărturisește undeva că cel mai important folos al istoriei este de a fi o lecție de morală. Orator și moralist în material istoric, iată ce este Titu-Liviu.

GÂNDITORUL SENECA

Pentru gânditorul Seneca, născut în Spania romanizată, la Cordova, în anul 4 î. d. Chr., filosofia e lucrul cel mai important din viață, acela care face pe oameni egali cu zeu. A trece în revistă câteva din ideile călăuzitoare ale gândirii sale, nu e interesant numai ca să punem în lumină una din figurile cele mai prețioase de cugetători pe care le-a dat lumea veche, dar poate fi și o salutară terapie spirituală pentru sufletele, agitate de atâtea furtuni, ale vremii noastre.

Despre filosofie, Seneca are o concepție practică și morală. Dialectica pură nu-l atrage și nu-l interesează. Il preocupă filosofia morală, fiindcă ea dă precepte care sunt aplicabile în împrejurările potrivnice ale vieții și deci poate fi folositoare omului. Nu este problemă în legătură cu suferințele oamenilor — cu întrebările pe care ei și le pun, cu neliniștile de care sunt cuprinși, cu patimile ce-1 încearcă — pe care gândul lui Seneca să n'o fi străbătut. Scurtimea vieții, imposibilitatea fericirii, adversitatea soartei tocmai față de cei buni, dușmănia omului față de om, durerea morții, — iată eternele chinuri ale omenirii, cărora Seneca vrea să le găsească un leac printr'un exemplu: acela al omului înțelept, față în față cu mulțimea

anonimă a muritorilor care nu-și dau niciodată osteneala să cugete.

E scurtă viața ?

Seneca găsește că atitudinea oamenilor care se plâng de scurtumea vieții e neîntemeiată. Viața este scurtă fiindcă oamenii o scurtează prin pasiuni și complicații create de ei înșiși, realizând o existență pur exterioară. Ei trăiesc viața într'un chip absurd : pentru prezent și prin prezent. Pregătirea unei mese, grija de bunul trai, ura și răzbunarea, preocupări mondene, — iată cu ce fel de fapte își risipesc oamenii timpul. Ce mare deosebire între viața omului înțelept, care trăiește o existență lăuntrică, petrecută în meditație, și viața celorlalți, care „mor fără a fi trăit !“

E viața lipsită de fericire ?

Filosofii antichității, care căutau totdeauna un teren de aplicare a ideilor în lumea practică, și-au pus cu perseverență problema fericirii. Toată lumea e în goană după fericire, dar fericirea se lasă găsită foarte greu. Cei care vor s'o afle, zice Seneca, nu trebuie să se conducă după judecata mulțimii, ci după rațiune. Plăcerea singură, după care oamenii aleargă, nu este un element al fericirii. Filosoful respinge teza după care aceste două noțiuni ar fi inseparabile. Plăcerea și fericirea sunt, dimpotrivă, noțiuni opuse, când sunt rău înțelese. Numai viața conformă cu simplitatea naturii și cu rațiunea face pe om independent, eliberat de sclavia bunurilor exterioare, spre deosebire de plăcere, care face pe om sclavul soartei.

E moartea o crudă pedeapsă ?

Nu, răspunde Seneca, moartea este o lege universală. Gândul acesta însuși trebuie să fie o consolare. Moartea poate fi, câteodată, chiar o binefacere, fiindcă ea aduce omului marea, adevărata

desrobire. Ea eliberează de impulsunile oarbe și de pornirile animalice pe cei care n'au putut realiza această eliberare în viață, ajutați de rațiune și de un concept înalt despre ce înseamnă omul.

Alături de aceste mari și veșnice probleme, Seneca meditează și la patimile, la pornirile bune și rele din sufletul omului. Acestea pot părea, față de cele dintâi, de o mai mică importanță, dar din ele e totuși împletită viața de toate zilele.

Considerați, de pildă, mânia, ura, violența. Patima aceasta a preocupat pe Seneca, așa cum preocupase pe mulți filosofi, greci și latini. Atitudinea unui Aristotel față de acest sentiment este mijlocie ; el se ocupă deopotrivă de mânie, ca și de lipsa de mânie, de incapacitatea de a se mânia ; omul care nu se poate mânia este tot atât de condamnabil ca și cel mânios, gândește Aristotel. Alții mergeau și mai departe, socotind că mânia este chiar trebuincioasă virtuții, că este un stimulent al marilor acțiuni, atunci când nu este oarbă, ci rațională și temperată. Curajul însuși nu ar fi decât mânia condusă de rațiune. Stoicii, și împreună cu ei Seneca, prezintă un punct de vedere opus ; ei sunt intransigenți : între virtute și mânia-patimă nu există trecere ; virtutea nu are nevoie de viciu ca să existe. Mâniei, înțeleptul îi opune calmul, statornicia și rațiunea. Înțeleptul este un om a cărui liniște e de neclintit. Pe el nu-l atinge nicio insultă și nicio persecuție, bogățiile sale sunt înlăuntrul său, el se găsește la adăpost de tot ce se petrece înafară. Filosoful este omul care atât în fața soartei, cât și a puternicilor zilei, rămâne liniștit, orice lovitură îl întărește. Insulta nu lovește de cât pe oamenii puțin inteligenți, filosoful însă este conștient de valoarea sa. Pe el

disprețul și insulta îl lasă neturburat. Insulta, în cazul acesta, dezonorează pe insultător, nu pe insultat.

Considerați și acel nobil sentiment, caritatea, dorința de a face bine. Este o artă foarte grea și foarte subtilă, gândește Seneca, aceea de a ști să faci binele și de a ști să-l accepți, să știi să dai și să primești. Atât de greu, încât de multe ori, dacă cel care primește este ingrat, vina o poartă felul în care i s'a dat. Faptul însă că există și ingrați nu trebuie să descurajeze pe binefăcători. Necunoștința se învinge multiplicând binefacerea. Actul binefacerii însă nu trebuie de fel asimilat cu obiectul ei. Dacă ajuți pe cineva cu bani, binefacerea nu o constituie banii, ci dorința de a-l ajuta. Așa dar, nu valoarea obiectului condiționează importanța binefacerii. Binefacerea stă în intenție, în dispoziția intimă de a face bine, și ea nu trebuie confundată cu materia. Binefacerea trebuie făcută cu toată bunăvoința, fără ezitare și la timp. Dacă se poate, să prevenim cererea, să dăm fără să așteptăm să ni se ceară, iar darul să fie însoțit de cuvinte pornite din inimă. Când dai încet, cu greutate, cu regret și cu muștrări, binefacerea pierde orice valoare.

În rezumat, filosofia morală a lui Seneca, este aceea a unui stoic. Supremul bine, după el, este virtutea, orice rău nu stă decât în sufletul omului și este un rău numai al lui. Ca urmare, înțeleptul disprețuește bunurile materiale, frumusețea, bogăția, puterea lumească și mai ales acele lucruri care înspăimântă de obicei pe muritori: sărăcia, exilul, foamea, moartea. Filosofia morală a lui Seneca s'ar putea concentra toată în această maximă a lui : *Pusilla res est hominis anima, sed ingens res este contemptus animae*. „Puțin lucru

este viața omului, dar mare lucru este disprețul vieții“. Firește, numai dacă din viață s’au înțeles doar datele fizice și nu marile ei bunuri lăuntrice, sufletești.

Valoarea cugetării lui Seneca apare cu evidență atât în domeniul azurat al ideilor pure, cât și în acela, mai impur dar mai omenesc, al moralei cotidiene. Seneca este un gânditor modern, care, pentru vremea lui, a ajuns la rezultate extraordinare. Conștiința demnității naturii umane, respectul de sine, ideia că oamenii sunt frați, că au unii față de alții obligați de omenie și chiar de bunătate, toate acestea reprezintă mari cuceriri ale spiritului omenesc. Vechiul dicton, care guvernase îndelungată vreme viața sufletească a lumii antice : *Homo homini lupus*, „omul e lup pentru om“, devine la el o formulă nouă și cu adevărat creștină : *Homo sacra res homini*, „omul este lucru sfânt pentru om“. Desigur, aceste idei au o valoare extraordinară mai ales în lumina istoriei. Astăzi, ele ne par simple, naturale și banale. Dar nu trebuie uitat că între Seneca și noi stau două milenii de creștinism

FERICIREA IN FILOSOFIA ANTICĂ

Ce problemă poate fi mai plină de interes, mai ispititoare, mai veșnic nouă decât problema fericirii ? Omul, care de totdeauna știe așa de puțin despre sine și despre destinul lui în lume ; care, în ciuda eforturilor sale, eroice și multimilenare, n'a isbutit să deslege nici taina vieții, nici enigma morții, nici secretul creațiunii și nici scopurile ei ; omul, dezarmat în mijlocul atâtor mistere, a pretins să găsească, cel puțin, un mod de a trăi fericit. Vieța aceasta despre care nu se știe de unde vine și încotro merge, pe care a primit-o fără s'o ceară și o va pierde fără să vrea, omul încearcă, cel puțin, să o parcurgă în chipul cel mai mulțumitor pentru sine. Infrânt pururi în aspirațiile sale de a descoperi marile taine, el a trebuit astfel să-și reducă ambițiile la preocuparea mult mai mărunță și mai egoistă, și totuși atât de greu de realizat și aceasta, a unei vieți trăite în fericire.

Cugetătorii filosofici ai antichității au avut întotdeauna problema fericirii în centrul preocupărilor lor. Căci, spre deosebire de gânditorii moderni, ale căror sisteme plutesc sus de tot deasupra pământului, în lumea ideală a abstracțiilor și a teoriilor pure, gânditorii antici se găseau cu picioarele pe pământ, alături de om, și se sileau

să dea filosofiei o justificare, o rațiune de a fi. Omul trebuia să găsească în cugetarea filosofică un îndreptar al vieții și un sprijin în clipele sale grele. Filosofia antică avea deci un sens practic : era o filosofie pentru om și pentru viață. Așa au conceput-o născocitorii ei, Grecii, despre care Renan spunea că „au inventat rațiunea“. De aceea, scopul suprem al tuturor școalelor filosofice grecești îl constituia : „problema fericirii“.

Dar, mai întâi, ce se înțelegea prin fericire ?

Era o problemă de ordin moral, ale cărei date au fost puse, în chip lămurit, de Aristotel. Etica lui Aristotel ne arată că scopul către care tinde activitatea practică a omului este un „bine“, un bine ultim, dorit nu pentru alt scop, ci pentru el ca atare, un bine suveran, care nu este transcendent, imposibil, și fără legătură cu lumea reală, cu fapta, — cum era ideea platonice a Binelui —, ci dimpotrivă, un bine realizabil, către care omul are dreptul să tindă și la care poate ajunge. Acest „bine“ era fericirea, *eudaimonia*, cuvânt care înseamnă, în același timp, să trăiești bine și să faci bine.

Filosofii greci s'au străduit cu toții să găsească un bine suveran, dincolo de care omul să nu mai aibă nimic de dorit, care să fie scopul suprem al vieții sale, capabil să-i asigure fericirea. Acest bine suveran poartă, în grecește, numele de *télos*. În latinește, Cicero l-a tradus cu *finis*. *Télos*, *finis*, este scop și este limită, hotar ; totul se raportează la el, el însuși ne mai raportându-se la nimic.

Dar, dacă obiectul filosofiei era unul singur : determinarea binelui suveran, adică : *secretul fericirii*, felul în care diferitele școli filosofice l-au rezolvat, a fost multiplu și divers. Toate plecau să caute fericirea, dar nu toate o găseau în același loc. Fiecare școală filosofică dădea o soluție par-

ticulară problemei generale a suveranului bine. Învăţatul latin Varro socotise că existau 228 asemenea şcoli. Grecul vechi nu avea, deci, decât greutatea alegerii : 228 de reţete de fericire îi şedeau la dispoziţie.

Cum se putea ajunge la fericire, după concepţia vechilor filosofi ?

Erau şcoli filosofice care învăţau că fericirea se află în plăcere. Astfel, filosofii cyrenaici, discipolii lui Aristip, susţineau că suveranul bine stă în forma brutală şi imediată a plăcerii ; ei făceau din *plăcerea prin simţuri* măsura tuturor valorilor. „Tot ceea ce nu-mi face plăcere, credea cyrenai-cul, nu e nici bun, nici rău, ci un lucru indiferent, faţă de care mă port ca şi cum aş fi adormit sau mort“. Alegerea obiectului care produce plăcere nu trebuie supusă niciunei legi. Convenţiunile sociale şi prejudecăţile, care fac între plăcerile noastre deosebiri şi le impun limite, sunt contra naturii. „Bogăţia, zicea, spre pildă, Aristip, nu este o gheată, de care să nu mă pot folosi dacă este prea mare“.

Alături de sensualitatea filosofilor cyrenaici, putem înregistra înţelepciunea superioară a plăcerii moderate, echilibrate, care să nu turbure liniştea vieţii : este *ataraxia* epicureică. „Da, originea şi rădăcina fericirii stă în plăcere, zicea Epicur ; dar omul este, astfel făcut, încât, pentru el, hotarele plăcerii sunt fără sfârşit şi ar voi ca ea să dureze veşnic. Trebuie, deci, ca raţiunea să-i tragă hotare ; căci raţiunea ştie că plăcerea e la fel de mare într'un timp limitat sau într'unul nelimitat şi că nu e nevoie de un timp nelimitat pentru ca omul să fie fericit“.

Alţi filosofi — Hieronim, spre exemplu — propovăduiau că fericirea nu stă în plăcere, ci numai

în absența durerii. Alții — Carneade —, găseau fericirea în folosirea bunurilor naturale, pe care natura le-a dat omului. Alții — Herillus —, în exercițiul subtil care este contemplarea adevărului prin știință.

Alții, în fine — filosofia stoică — afirmau că fericirea se obține printr'o vieță dreaptă, cu respectarea marilor virtuți, care, după filosofii stoici, erau patru : prevederea, măsura, curajul și dreptatea. Aceste patru virtuți constituiau frumusețea morală — *tò kalón* — și înțeleptul stoic trebuia să se distingă prin frumusețe morală.

Iată numai câteva din soluțiile pe care felurile școli filosofice le aduceau problemei suveranului bine și a fericirii. Am amintit numai câteva, dar ele erau, am spus, foarte numeroase. În ultimă analiză însă, toate aceste soluții se puteau reduce la două : suveranul bine ședea fie într'o virtute oarecare, fie într'o plăcere oarecare.

Cicero, creatorul filosofiei la Romani, consacră acestei chestiuni o operă importantă, intitulată *De finibus bonorum et malorum*, „Despre hotarele binelui și răului“, în care face istoricul problemei. Cu spiritul său roman, clar și precis, el pune ordine într'un domeniu ceva cam încurcat, silind multiplele teorii existente să intre într'una din cele trei mari categorii : Epicureismul, Stoicismul și Eclectismul (academico-peripatetică). Cicero arată cum aceste trei școli concepeau suveranul bine. Epicureii puneau fericirea în plăcere ; stoicii, în virtute ; iar eclecticii, școală rezultată din contopirea filosofiei academice cu cea peripatetică, realizau un compromis între virtute și plăcere. Aceștia din urmă socoteau că fericirea stă și în respectul moralei, dar și în uzul legitim al plăcerilor pe care ni le-a dat natura. A trăi în conformi-

tate cu natura și, în același timp, a fi lipsit de dureri fizice, iată normativul omului înțelept, după concepția academico-peripatetică, pe care autorul roman o pune în valoare.

Cicero nu conceput și nu scrisese filosofie pentru cărturari, ci pentru mulțime, pentru lumea de mijloc, acea lume pe care Lucrețiu ne-o înfățișează ca pe o turmă dibuind la întâmplare calea cea bună. Căci Romanii luau filosofia în serios și o puneau în practică. Cicero voise de aceea să le dea o filosofie și o morală cu proprietăți active, care să poată fi aplicată efectiv, o morală *trăită*, cu precepte *urmate*. Pentru aceasta, opera lui filosofică se prezintă cu caractere bine determinate de operă de popularizare.

Dacă, însă, publicul roman credea în eficacitatea doctrinelor filosofice, se pare că nu tot același lucru se poate spune despre filosofi înșiși. În această privință, e caracteristic un pasaj dintr'un alt gânditor roman, din Seneca. „Filosofii — zice Seneca — nu fac ceea ce spun. Aduc totuși un mare serviciu prin faptul că spun ceea ce concep cu un cuget curat. Dacă ar trăi după propriile lor învățături, cine ar fi mai fericit decât dâșii ?”

II

POLITICE, SOCIALE ȘI ECONOMICE

CICERO

Figura cea mai proeminentă a culturii romane, oratorul, gânditorul și literatul Marcus Tullius Cicero, a avut o viață plină de extreme. Soarta îi rezervase să cunoască, deopotrivă, iubirea și ura, popularitatea și odiul, succesul și exilul. Capricioasă, plebea Romei făcuse din el aci un favorit și aci un detestat.

Agitatul destin al lui Cicero a continuat și după moartea omului. De-a-lungul vremii, reputația lui a oscilat și ea între extreme: posteritatea i-a arătat când admirația cea mai deplină, când disprețul cel mai violent.

Obiectivul predilect al detractorilor lui Cicero a fost întotdeauna omul politic. Istoriografia germană în special îi contestă, ca om politic, orice valoare morală. Această judecată își găsește expresie în faimoasa critică a lui Mommsen, care îl caracterizează pe Cicero în felul următor:

„Marcus Cicero, cunoscutul om politic cu două fețe, obișnuit să cocheteze când cu democrații, când cu Pompei și, mai apoi, cu aristocrații, să aducă servicii avocațești oricărui acuzat influent, fără deosebire de partid, mai bine zis din partidul intereselor bănești care domnea în tribunale și care își făcuse din convingătorul avocat un politicos și spiritual tovarăș..“

Merită Cícero această severă judecată ? Fără îndoială că nu, și din două motive.

Mai întâi, viața lui privată poate fi dată ca model. E unul din rarele exemplare de oameni curați dela sfârșitul republicii romane. În familie, e un bun soț și un excelent tată ; e un prieten leal ; este un om moral, într'o vreme când la Roma era atâta imoralitate ; e profund onest, într'o societate în care toată lumea fură. Într'o epocă în care reprezentanții celor mai ilustre familii se îmbogățeau jefuind provinciile ca proconsuli sau propraetori, el e dășinteresat. În anul 66 refuză provincia pe care avea dreptul s'o administreze ca propraetor ; în 63, i se atribue Macedonia, provincie bogată și râvnită, dar Cícero o cedează colegului său de consulat, lui Antonius, iar el se mulțumește cu o provincie oropsită, cu Gallia Cisalpină, pentru ca, până la urmă, să renunțe și la aceasta în favoarea lui Metellus Celer. Când, în fine, împrejurările politice îl silesc totuși să primească a guverna Cilicia, administrația lui e de o cinste exemplară.

Este, apoi, un om de curaj, — și afirmația trebuie făcută oricâtă nedumerire ar putea provoca la cei obișnuiți să judece altfel. Și-a început cariera printr'un proces celebru, în care a îndrăznit să acuze, în plină dictatură a lui Sulla, pe omul de încredere al dictatorului. A lovit în Catilina, deși conspiratorul era sprijinit de simpatiile populare și deși prevedea că nu va fi iertat. A luptat, singur și fără alt sprijin decât elocința lui, împotriva lui Antonius, și lupta aceasta avea s'o plătească cu viața. Și-a încheiat cariera politică așa cum o începuse : printr'un act de curaj. De două ori, la un interval de treizeci și cinci de ani, singur el are îndrăsneala să vorbească în mijlocul tăcerii gene-

rale ; numai vocea lui se aude când frica le astupă pe toate celelalte. În 81, tânăr de 25 de ani, doar el vorbește împotriva dictatorului Sulla. În 44, bătrân de 62 de ani, doar el ridică glasul în contra lui Antoniu. Și prima și ultima sa manifestare politică sunt un strigăt de revoltă și un semnal de alarmă.

Moartea lui e aceea a unui bărbat : Cicero moare senin, așa cum numai în antichitate oamenii știau să moară. Pe când se întorcea la vila lui dela Formi, povestește Plutarh, îl ajung din urmă soldații lui Antoniu. Fugarul scoate capul din lectica pe care era condus și „ cu barba și părul neîngrijite, cu figura obosită, luându-și bărbia în mâna stângă printr'un gest care-i era familiar, privindu-și, îndelung asasinii“, el așteaptă cu seninătate lovitura sabiei ucigașe.

Dacă nu era, deci, lipsit de curaj, era însă cu siguranță un timid și un inadptabil. Structura lui sufletească și spirituală nu se potrivea cu timpurile acelea. Cicero era un om de cabinet, un contemplativ, un cărturar și un artist, pe care soarta îl aruncase în epoca cea mai turbure, cea mai neliniștită, a istoriei romane. Gânditor rătăcit între oameni de acțiune, spirit măsurat între pasiuni deslănțuite fără măsură, el nu se putuse adapta timpului și căzuse înfrânt de propriile sale idealuri.

Vremea era a exagerărilor. Vieța politică de atunci se caracteriza prin două forțe antagonice : de o parte aristocrația reacționară, condusă de Cato ; de alta, plebea revoluționară, condusă de Caesar. Între ele, moderatul Cicero voise să păstreze drumul de mijloc și încercase să obțină un echilibru. Dar o conciliație a extremelor nu mai era atunci posibilă. Și cel care, în politica lui,

continua să mânuiască idei, va fi în chip fatal înălăturat de aceia care mânuiau oameni și arme.

Privit din acest punct de vedere, Cicero n'a fost poate un om politic, dar a fost, de sigur, un om de Stat. Trei sunt condițiile care se cer, pentru a putea da cuiva numele de om de Stat: mai întâi, să aibă o doctrină proprie; apoi, să lupte pentru pătrunderea acestei doctrine în pături cât mai largi și, în fine, să încerce realizarea doctrinei sale pe terenul practic. Cicero întrunește toate aceste condiții. Avea o doctrină personală, mihtase pentru popularizarea ei și încercase și realizarea ei practică. Doctrina lui s'ar putea defini cu două cuvinte ce-i aparțin: *concordia ordinum* „înțelegerea între clase“, desvoltarea armonică a păturilor sociale; deviza lui era *otium cum dignitate*, liniște și demnitate: oamenii de stat moderni nu gândesc altfel. Consul în 63, încearcă să realizeze această doctrină. Intemeiază un partid, al „celor mai buni“ (*optimates*), în care trebuiau să intre oamenii de ordine din orice clasă socială, senatori, cavaleri, agricultori, cetățenii din municipii și chiar liberi. Acest partid trebuia să lupte pentru trei mari idei. Trei idei care, și astăzi, după două mii de ani, când sunt realizate, onorează viața publică a oricărui popor civilizat: egalitatea în fața justiției; egalitatea în viața politică; păstrarea ordinii în stat.

Caracterul de măsură și de pondere al concepției politice ciceroniene apare cu evidență în felul cum Cicero înțelege ideea de egalitate, asupra căreia e locul să ne oprim un moment. Deși democrat prin naștere și prin convingere, deși fusese martor la luptele politice ale Romei și colaborase și el, într'o măsură, la victoriile pe care democrația le câștigase în lupta cu senatul, Cicero nu se

putea împăca, până la urmă, cu democrații din timpul său, oameni corupți și fără valoare personală. El visa o democrație ideală, așa cum o vor concepe marii gânditori de mai târziu. El nu admitea acea egalitate imorală, după care oricine poate ajunge oriunde, indiferent dacă e capabil sau incapabil, învățat sau ignorant, cinstit sau necinstit. Socotea că o astfel de egalitate este cea mai mare inegalitate: *ipsa aequitas iniquissima est*. El dorea o egalitate în temeiul căreia fiecare să poată ajunge acolo unde e demn să ajungă. Nu egalitatea oarbă, care transformă pe oameni în numere, ci o egalitate inteligentă, proporțională cu valoarea individului.

Dar, pentru că era un moderat, Cicero a jucat la Roma un rol foarte mic, deși era și mai învățat și mai talentat decât Caesar sau decât Pompei, care au jucat roluri foarte mari. Aceasta a fost, în toate timpurile, soarta moderatilor. Căutând să împace pe toată lumea, ei reușesc mai adesea să nemulțumească pe toată lumea. Cato, conducătorul aristocrației, avea, cel puțin, asigurat sprijinul senatorilor ; Caesar, șeful democraților, avea de partea sa plebea ; moderatul Cicero nu se putea bizui pe nimic și pe nimeni. De aceea, mare scriitor și mare gânditor, împrejurările nu l-au ajutat să-și poată transforma în realitate gândirea lui politică. Dar faptul nu trebuie să-i întunece gloria.

Opinieii lui Mommsen i se poate opune judecata unui ilustru contemporan al lui Cicero. Iată ce scrie Iulius Caesar adversarului său Marcus Tullius :

„Ai obținut cea mai frumoasă din toate gloriile și un triumf preferabil celor avute de cei mai mari generali. Căci valorează mai mult să mărești do-

meniul spiritului, decât să împingi mai departe hotarele Imperiului“.

Judecata pe care Caesar o face asupra lui Cicero este nu numai cel mai frumos elogiu ce se putea aduce scrutorului căruia se adresează, dar și cea mai frumoasă definiție a rolului scriitorilor în lume. Definiție frumoasă și emoționantă în același timp, când ne gândim că vine dela un mare om de arme. Definiție justă, fiindcă acesta a fost Cicero : un gânditor care a dus mai departe hotarele spiritului uman.

GUVERNĂMÂNTUL ROMEI ANTICE

Istoria nu trebuie socotită ca un simplu act de reverență față de trecut, și cu atât mai puțin ca o culegere de curiozități. Studiul istoriei cată să fie, pentru noi, de o utilitate activă, lăsându-ne să desprindem, din întâmplările de altădată, învățăminte pentru prezent și îndrumări pentru viitor.

Mi s'a părut oportun să reiau, de aceea, câteva observații și fapte privitoare la modul de guvernare al Romei antice. Și am să spun fără înconjur de ce :

Istoria care se desfășoară sub ochii noștri, repede și tumultuos, cu victorii și înfrângeri uluitoare, cu ridicări și prăbușiri de state, dă un interes mai acut unei probleme care n'a încetat nicicând de a fi la ordinea zilei. Problema, veche și mereu de actualitate, privește structura și funcționarea acestei vaste și complexe organizări care se chiamă Statul. Modul de a guverna un stat nu poate fi considerat cu indiferență, fiindcă de el depinde, în mare măsură, buna stare și propășirea acelui stat.

De aceea întrebarea : „Cum se guverna poporul cel mai ordonat și mai disciplinat din câte a cunoscut istoria“, nu e lipsită de interes, mai cu seamă astăzi.

Orice cârmuire se întemeiază pe trei factori :

1. *ideea de ordine*, care se înfăptuește printr'o bună administrație ;
2. *ideea de autoritate*, care se traduce prin disciplină, în armată și în aparatul de Stat ;
3. *ideea de drept*, care se realizează în legi și în justiție.

Despre poporul roman s'a spus, cu întemeiat cuvânt, că este creatorul Dreptului. Autoritatea romană s'a concretizat în exemple rămase proverbiale. Iar la un moment dat, Romanii au cucerit, au organizat și au administrat aproape întreaga lume cunoscută până atunci. Așa încât, elementele care formează esența însăși a oricărei cârmuiiri, și fără de care orice cârmuire sfârșește în anarhie sau în ridicol — adică : bună administrație, autoritate, Drept, — au fost creațiunile prin excelență ale geniului roman. Vom examina ce înfățișări au îmbrăcat ele, în îndepărtata antichitate romană.

Istoria Romei poate fi împărțită, după forma de guvernământ care a prezidat de-a-lungul vremii la destinele Cetății Eterne, în trei perioade, bine caracterizate, și diferite între ele, și ca lungime și ca importanță.

Prima : *epoca regalității*, vremea, aproape legendară, în care Roma e cârmuită de regi, ține cam două sute cincizeci de ani, dela jumătatea veacului al 8-lea, până la sfârșitul celui de al 6-lea înainte de Christos. În această perioadă, — în care Roma nu este încă decât o cetate patriarhală, locuită de un neam de oameni războinici, cu o viață simplă de agricultori și de păstori, — se îndeplinește cucerirea ținutului numit *Latium*, care înconjură Orașul, și se înfăptuește astfel prima unitate, *unitatea latină*.

A doua *epoca republicană*, în care Roma e con-

dușă de Senat și de consuli, ține patru veacuri și jumătate, dela începutul celui de al 5-lea până către a doua jumătate a celui dintâi înainte de Christos. În această perioadă, Romanii cuceresc, mai întâi peninsula italiană — și se formează astfel a doua unitate, *unitatea italică* — și pornesc apoi la seria de mari cuceriri extra-peninsulare, supunând, rând pe rând, Spania, Iliria, Cartagina cu nordul Africei, Macedonia, Grecia și o bună parte din Asia Mică. În contact direct cu bătrâna și glorioasă civilizație greacă, Roma devine acum o metropolă, centru important de civilizație și cultură.

A treia : *epoca imperială*, în care Roma e guvernată de împărați, durează și ea aproape cinci veacuri, dela sfârșitul celui dintâi înainte de Christos până către sfârșitul celui de al 4-lea după Christos. Romanii continuă cuceririle, cuprind Gallia, Egiptul, o bună parte din Insulele Britanice, Dacia și desăvârșesc astfel constituirea unui imperiu mondial care, prea mare și prea eterogen ca să poată dăinui, se va fărâmița odată cu amurgul unei lumi, în vijelia năvălirilor barbare. Evul Mediu începe.

Cele trei perioade ce-și împart între ele toată istoria romană, corespund deci cu cele trei forme de guvernământ care au existat, rând pe rând, la Roma : *regalitatea*, *republica* și *imperiul*. Aceste trei forme de cărmuire trebuiesc mai întâi definite, fiindcă regalitate, republică și imperiu sunt noțiuni care n'au rămas cu un conținut identic, din antichitate până azi.

În vremea când apare în istorie, poporul roman e împărțit în două clase, inegale ca număr, importanță și privilegii, patricienii și plebeii. Poporul, în totalitatea lui, e condus de un *rege*, ales, prin vot,

de adunarea patricienilor. Regele este, în același timp : judecător, comandant al armatei și mare preot. El alege, dintre patricieni, o adunare de trei sute de bătrâni, care formează Senatul. Dar Senatul n'are nici putere legislativă și nici administrativă. El are numai un rol consultativ și nu face altceva decât să sfătuiască. Legea însăși nu era decât un corp de tradiții și obiceiuri strămoșești, al căror sacru depozit îl avea Regele singur, care singur era chemat să le interpreteze și să le aplice. Iată deci constituția romană în epoca regalității : ea se caracterizează prin concentrarea puterilor.

Când ultimul rege roman, Tarquinius cel Mândru, ridică împotriva lui clasa puternică a patricienilor, aceștia îl alungă din cetate și dau Romei o altă formă de guvernământ. Noua constituție, spre deosebire de cea veche, se caracterizează acum prin separațiunea puterilor. Funcțiunile sacerdotale ale regelui trec asupra unui șef al preoților, numit *pontifex maximus*, preotul cel mare. Funcțiunile judiciare și militare le primesc doi consuli, conducători efectivi ai Statului, care, ca și regele, erau aleși doar dintre patricieni, dar numai pe timp de un an. Ca să poată lua o hotărâre valabilă, cei doi consuli trebuiau să se pună totdeauna de acord. Fiecare putea, dacă socotea necesar, să împiedece și să oprească acțiunea colegului său. Puterea legislativă trece în seama Senatului, care mai avea și dreptul, în împrejurări grave, când Statul ar fi fost în mare pericol, să numească un *dictator* unic : acesta întrunea atunci toate funcțiunile regelui (afară de cea religioasă), însă numai pe termen de 6 luni.

Constituția republicană se aseamăna cu cea regală, care o precedase, prin aceea că excludea

dela conducerea, fie directă, fie indirectă, a trebilor publice, clasa plebeilor, adică partea cea cu mult mai numeroasă a poporului. Era o situație prea nefirească spre a putea dăinui, și plebeii reușesc, prin mișcări succesive, și într'un termen relativ scurt — mai puțin de o sută de ani — să câștige drepturi importante în guvernarea Statului. Incetul cu incetul, toate funcțiunile importante le devin accesibile, începând cu cea mai importantă, cea de consul. Se crează doi demnitari noi, tribunii plebei, aleși numai dintre plebei și având a veghea la interesele plebei; aceștia capătă apoi și faimosul drept de *veto*, prin care puteau opri orice măsură ar fi socotit ei că isbea în interesele mulțimii. În fine, adunările poporului, convocate de tribuni, așa numitele *comitia tributa*, obțin dreptul cel mai important, acela de a face legi. Consuli, Senat, tribuni, — iată, deci, cele trei organe principale în forma de guvernământ republicană.

Cuceririle noi și numeroase, pe care Romanii le fac fără întrerupere în această perioadă, aduc după ele o reformă capitală și plină de urmări: înființarea unei armate permanente, în locul celei temporare de până atunci. Provinciile întinse și depărtate, pe care Roma le subjugase puterii sale, nu puteau fi păstrate, disciplinate și guvernate fără o armată pururi sub arme, și încă numeroasă. Operă a lui Marius, la sfârșitul secolului II înainte de Christos, creațiunea armatei permanente, ea însăși efect al cuceririlor, are la rândul ei un alt efect: influența pe care armata o câștigă în conducerea Statului. Cu vremea, soldații încep să confunde credința față de Stat cu aceea față de comandant. Mai puțin decât de abstracțiunea care era ideea de Stat, soldatul roman începe să

fie încălzit și disciplinat de realitatea vie care era generalul victorios, sub conducerea căruia luptase în toate părțile lumii. Ce poate fi mai explicabil decât entuziasmul soldaților romani pentru un Iulius Caesar ?

C. Iulius Caesar, întemeietorul puterii imperiale, dobândește și păstrează puterea prin armată. El începe prin a lua denumirea semnificativă de *imperator*, titlu rezervat, până la el, generalului în timp de război și netolerat între zidurile Romei. Afară de asta, e numit dictator pe viață și, în fine, este ales consul ani de a rândul. Toate aceste puteri îi sunt conferite cu toate formele prevăzute de constituția republicană, dar prin faptul că ele se întrunesc într'o singură persoană, Caesar are astfel, în realitate, toate prerogativele care altădată aparținuseră regelui; pe deasupra, o splendidă armată permanentă, cum n'avuseseră nicio dată vechii regi. Așa ia naștere noua formă de guvernământ, aceea în care Statul e condus de voința unui singur om, forma imperială.

Dela Caesar înainte, istoria constituțională a Romei se rezumă în centralizarea progresivă a tuturor puterilor în mâna împăratului. Sub Octavian August, constituția republicană nu se găsește, în formă, suspendată sau abrogată : Senatul continuă să dăinuiască ; se aleg mai departe consuli, praetori, quaestori, tribuni. Dar, pe când August era investit pe viață cu toate puterile pe care Caesar le concentrase în persoana sa, toți acești magistrați ședeau în funcțiune numai un an ; ei nu mai erau, astfel, decât niște *fantome*, de care autoritatea împăratului nu avea să se împiedece.

Intrebarea cardinală care se pune, pentru oricine privește liniile mari ale desvoltării parcurse de Statul și poporul roman în aproape un mile-

niu de istorie, nu poate fi decât aceasta. din ce cauze, prin ce prefaceri s'a ajuns la creațiunea Imperiului? Ce a făcut ca un popor care, timp de patru veacuri și mai bine, experimentase forma de guvernământ republicană — și o experimentase cu netăgăduite succese, pe un drum de ascensiune evidentă — să renunțe totuși la această formă spre a ajunge la una exact contrarie, forma imperială? Și apoi să păstreze această formă timp de aproape cinci veacuri, adică până la sfârșit, până în momentul când, din pricina marilor deplasări de popoare cunoscute în istorie sub numele de „năvălirile barbare“, o lume veche era osândită să dispară și un nou Ev trebuia să înceapă?

Răspunsul cred că ni-l dă, în formele lui lapidare, istoricul Tacit. Să se noteze că ne-am adresat, ca să găsim explicația, unui scriitor de opoziție, unui istoric reputat pentru a nu prea fi iubit pe împărați. Ba, pe unii ni i-a zugrăvit în colorii așa de întunecate, încât și astăzi, după două mii de ani, ne înfiorăm la citirea unora din paginile neînduplecatului Tacit.

Analizând, în primele capitole din *Annale*, motivele care conduseseră la instaurarea imperiului lui August, istoricul are acest crâmpel de frază, care poate fi privit ca o definiție: *non aliud discordantis patriae remedium fuisse quam ut ab uno regeretur*: „Nu mai rămăsese alt leac pentru patria sfâșiată de discordie, decât să fie condusă de unul singur“.

În adevăr, luptele necurmate dintre șefi și dintre partide căpătaseră, la mijlocul secolului I î. d. Chr., o astfel de violență, — neînțelegerile doctrinare și politice se preschimbaseră în războaie civile atât de sângeroase, încât, dacă ar fi con-

înuiat, ele ar fi cuprins, în valul lor de foc, și de sânge, întreaga clădire a Statului. Privirile tuturor se îndreptaseră, de aceea, către curajul și energia unuia singur, fiindcă nu mai rămăsese altă izbăvire decât ca Statul — cum spune Tacit — să fie condus de unul singur : *ab uno*.

Iulius Caesar și Octavian August, întemeind forma de guvernământ imperială, au plecat dela o operă de potolire. Ei au fost, în primul rând, *pacificatorii* unei patru răscolite până în adâncuri de nebunia partizană. Cu drept cuvânt, poetul contemporan Ovidiu putea să dea lui August numele de *auctor pacis*, făuritorul păcii, și *pater patriae*, părintele patriei

Iată ceea ce lămurește curba descrisă de formele de guvernământ ale Romei antice care, plecând dela regalitate și trecând prin republică, avea să încheie cu întemeierea celui mai glorios imperiu al lumii.

„ALEGERILE“ ÎN ANTICHITATE

Despre modul de a vota și de a alege al celor vechi s'a scris destul de mult, fiindcă acest mod era rezultatul concepțiilor asupra guvernării, consemnate în constituțiile antice. A explica, în desfășurarea lui istorică, tot acest complex de instituții politice, ar cere mai multe volume. Mă voi mulțumi deci să înfățișez aici numai câteva idei și fapte, dintre acelea care mi s'au părut mai interesante și — poate — mai sugestive.

Cea mai importantă deosebire între alegerile de altădată și cele de acum stă în faptul că alegerile dela Atena și dela Roma aveau mult mai mare însemnătate decât cele moderne. În adevăr, *altceva* alegeau Grecii și Romanii și *altceva* se alege astăzi. Cu unele excepții, alegătorii scot azi din urne reprezentanți care au misiunea să facă legi în numele lor. Se alege, adică, *puterea legislativă*. Atunci, cetățenii alegeau pe dregători, pe magistrații destinați să conducă Statul. Se alegea, adică, *puterea executivă*. Și este știut că, atunci ca și astăzi, dacă legile au fără îndoială însemnătatea lor în conducerea unui Stat, o însemnătate mai mare au oamenii chemați să guverneze și să observe legile. S'a spus doar de atâtea ori că legile au atâta valoare câtă au oamenii care le aplică

Prin urmare, cei vechi nu alegeau pe legislatori, ci pe conducători. Legile le votau cetățenii de-a dreptul, fără intermediari, adică adunarea poporului, numită *ecclesia* la Atena și *comitu* la Roma. Legile celor vechi aveau astfel, cu unele îngrădiri și restricțiuni care au variat în decursul istoriei, caracterul de plebiscite.

Trebue să adaug imediat că sistemul de a desemna prin vot, adică prin alegeri, pe dregători, nu era singurul sistem practicat în antichitate. Multă vreme, și în multe cetăți, el a fost folosit paralel cu un al doilea, care era încă și mai simplu : tragerea la sorți. Existau deci magistrați aleși prin vot și magistrați aleși prin sorți. Astfel, la Atena, patria cea mai pură a democrațiilor, erau trași la sorți unii dintre magistrații cei mai importanți, *arhonții*, un fel de miniștri de justiție, de culte și de interne laolaltă. La rândul lor, *arhonții* alegeau o serie întreagă de dregători cu procedeul numit „prin fasole“. Adunați în *Theseion*, templul lui Theseu, în fața a două urne, *arhonții* puneau într'una tăblițele cu numele candidaților, iar în cealaltă boabe de fasole în număr egal cu acela al tăblițelor. Pe urmă se scotea, pe rând și simultan, o tăbliță dintr'o urnă și un bob de fasole din cealaltă : când bobul era alb, candidatul înscris pe tăblița scoasă atunci era declarat ales.

Acest ciudat sistem de alegere cunoscuse de altminterii în antichitate precedente ilustre. Scriind istoria Persilor, Herodot povestește cum, după moartea lui Cambise și după uciderea magilor usurpatori, cei șapte conjurați, între care și Darius, au hotărât să fie rege în Persia acela dintre ei al cărui armăsar va necheza cel dintâi, în revărsatul zorilor, când vor ieși cu toții călare, la

câmp. Armăsarul lui Darius a nechezat cel dintâi și Persia a avut astfel pe marele rege Darius Ceea ce a făcut pe Clemenceau, amărît la bătrânețe de cunoscutul, gloriosul insucces electoral cu care și-a încheiat cariera, să spună : „Cela vaut bien le plébiscite“ (asta face tot atâta cât un plebiscit).

Două observații principale și prealabile sunt de făcut în legătură cu alegerile în antichitate.

Prima privește condițiile în care aleși intrau și ieșeau din funcțiune. La Atena, înainte de a-și lua locul în primire, ei trebuiau să fie validați ; numai că această validare era mult mai puțin comodă decât azi. Aleși aveau de susținut, în fața unui tribunal competent, o probă numită *dokimasia*, un adevărat examen moral : se cerceta, se verifica tot trecutul celui ales. Dacă acest trecut nu era curat, alegerea se anula. Iar când le expira mandatul, dregătorii trebuiau să dea o socoteală amănunțită a administrației lor, în fața unei comisiuni de verificatori publici. Legi foarte aspre interziceau oricărui magistrat care ieșea din funcțiune să părăsească Atena sau să-și înstrăineze averea, înainte de a se fi făcut controlul gestiunii sale.

A doua observație privește ceea ce azi s'ar putea numi cumul durată și reeligibilitate. Atât la Atena cât și la Roma, cu unele justificate excepții, numeni nu putea fi ales în mai mult decât o funcțiune în același timp, nu o putea păstra mai mult de un an și nu putea fi reales în anul următor. Explicația acestei ultime dispoziții e următoarea : în timpul funcțiunii sale, magistratul era inamovibil și nici nu exista, în chip practic, mijlocul prin care să fie tradus în fața tribunalelor, dacă s'ar fi făcut vinovat. Redevenit însă, la

expirarea mandatului, simplu cetățean, el putea fi lesne urmărit pentru eventualele sale abateri, în special pentru înstrăinarea banului public. Controlul gestiunii sale se realiza astfel în chip efectiv, așa cum nu s'ar fi putut, dacă el ar fi fost reales în funcțiune.

Alegerile aveau loc, așa dar, în fiecare an. Ele erau precedate, ca și astăzi, de o pasionată campanie electorală, care se deschidea în chip oficial în momentul când se depuneau candidaturile. Candidatul — numit astfel fiindcă în perioada electorală era obligat să umble îmbrăcat într'o togă albă, *in toga candida* — făcea, în For, o declarație numită *professio*, de obicei chiar în ziua când se anunța data alegerilor, adică cu aproximativ trei săptămâni înaintea zilei de votare. Votul avea loc cam o lună înainte de data când expira mandatul vechilor magistrați. Noii aleși întrebuințau luna pe care o aveau în față, până la intrarea în funcțiune, pentru a se pregăti în vederea viitoarelor îndatoriri.

Întrebarea este : ce mijloace aveau la îndemână candidații pentru a-și convinge alegători ? Trebuie recunoscut că rolul celor vechi era mai ușor decât al celor de azi, fiindcă, deși sufragiul era universal — adică votau toți cetățenii —, numărul celor care votau în realitate era mult mai mic. Desigur, în teorie, toți cetățenii aveau dreptul de vot, drept care era și principalul lor privilegiu. Dar în practică nu se vota decât la Roma : numănu-i ar fi trecut atunci prin gând că s'ar fi putut vota și aiurea. Deci, cetățenii din toate municipiile Italiei aveau dreptul să voteze pe consulii, pe praetorii, pe quaestorii, pe edilii Romei, dar ca să-și exercite acest drept trebuiau să întreprindă călătoria până în capitală. Călătoria

era lungă și costa bani mulți. Dacă țineau cu orice preț să dea votul lor candidatului preferat, alegătorii o făceau totuși. Suetoniu ne spune că August s'ar fi gândit să organizeze votul prin corespondență. Dar e probabil că locuitorii Romei n'au văzut cu ochi buni această măsură, care ar fi făcut să scadă importanța orașului lor, și ea n'a fost niciodată aplicată.

Pentru a ne da seama de chipul în care era înțeleasă în antichitate campania electorală, avem un document unic, foarte prețios și de o savoare fără pereche. Documentul datează dela jumătatea sec. I î. d. Chr. și oglindește moravurile romane dela sfârșitul republicii. Este scrisoarea pe care Quintus Cicero o trimite fratelui său, ilustrul Marcus Tullius Cicero ; în ea se enumără tot ce trebuie să facă un candidat ca să fie sigur de reușită.

Ne aflăm în anul 64 ; marele orator își pusese candidatura la consulat, cea mai înaltă dregătorie romană. Fratele său compune cu această ocazie, sub formă de scrisoare, un fel de mic tratat care ar putea fi numit *Manualul bunului candidat*. Se va vedea îndată că autorul consideră situația de candidat ca o situație de excepțiune, care face ca totul să-i fie îngăduit.

Dar, mai întâi, cum să ajungi la mulțime ?

„Trebuie să te ocupi de Roma întreagă, de toate asociațiile, de mahalale și de împrejurimi. Dacă știi să câștigi pentru tine oamenii cei mai însemnați din aceste grupuri, prin ei vei obține cu ușurință voturile mulțimii. După asta, trebuie să ai în minte și între preocupările tale toată Italia, trib cu trib ; să nu fie niciun municipiu, nicio colonie, nicio prefectură, în fine niciun singur loc în care să n'ai un sprijin. Caută și descoperă în fiecare regiune oamenii care-ți pot fi de folos“.

În timpul campaniei electorale, candidatul nu trebuie să aleagă între oameni. Orice alegător e bun.

„Situția de candidat, mai zice Quintus, face că poți, fără a te rușina — așa cum n'ai putea-o face în chip obișnuit — să te împrietenești cu oricine, cu oameni pe care, în alt timp, nu i-ai putea numi prieteni, fără ca purtarea ta să pară nedemnă ; în perioada electorală, dimpotrivă. Dacă n'ai face-o, n'ai fi socotit candidat“.

Deci, fii prietenul tuturor, fiindcă îți trebuiesc voturile tuturor. Pentru asta, trebuie să-ți cunoști alegătorii pe nume, trebuie să știi să-i măgulești, să-i vezi des, să fii generos, să știi să le vorbești și să le dai speranțe politice. Oamenilor dela țară, — continuă Quintus imperturbabil —, e de ajuns să le știi numele pentruca să creadă că sunt prietenii tăi.

Cât privește lingușirea, adaugă Quintus, o fi ea urâtă și dezonorantă în viața de toate zilele, dar când ești candidat e o necesitate. Iar cât pentru făgăduieli, el e categoric : „oamenii vor să le faci făgăduieli. Iată preceptul de urmat : ceea ce ai intenția să faci, arată-te dispus s'o faci cu zel și cu plăcere. Iar ceea ce nu poți să faci, sau refuză cu amabilitate sau nu refuza deloc : întâia atitudine este aceea a unui om bun, a doua a unui bun candidat“.

Goana după alegători, care-și găsește o așa de expresivă oglindă în manualul lui Quintus, lămu-rește și unele ceremonii puțin obișnuite care aveau loc în perioada electorală. Astfel, când în Câmpul lui Marte erau serbări sau adunări, din pricina cărora se găsea acolo lume multă, candidații profitau de ocazie pentru a se pune în contact cu

alegătorii. Era un spectacol destul de curios, care se chema *prensatio*, numit așa deoarece consta din strângerea de mână pe care o schimbau candidații cu alegătorii. Curios nu pentru strângerea de mână, fiindcă și astăzi candidații dau mâna cu alegătorii, ci pentru faptul că lucrul se petrecea în public și în cadru oarecum solemn, pe când azi candidații sunt mai bucuroși să nu fie văzuți. La astfel de prilejuri, din felul cum erau primiți candidații, după numărul și căldura strângerilor de mână, tehnicienii alegerilor făceau pronosticuri asupra rezultatelor probabile.

Practica alegerilor a fost însă viciată, la sfârșitul republicii romane, de amestecul a doi factori care n'au nimic de împărțit cu convingerile alegătorilor sau cu dreapta lor judecată. Vreau să vorbesc de rolul banilor — *corupția* — și de rolul violenței — *teroarea*.

Corupția electorală ajunsese să se practice la lumina zilei, în ciuda legilor tot mai numeroase care o pedepseau. În timp de 130 de ani, dela 181 până la 52 î. d. Chr., s'au votat, rând pe rând, șapte legi împotriva corupției electorale. Dar chiar faptul că legile erau așa de dese dovedește lipsa lor de eficacitate. La sfârșitul republicii, voturile se cumpărau pe față, în birouri anume deschise în acest scop. Se înțelege, candidații nu făceau imprudența de a plăti banii înainte. Cumpărătorii nu aveau încredere în conștiințele cumpărate. Existau însă asociații în toată regula, organizate pe cartiere și pe suburbii, numite *collegia compitalicia* care, sub pretextul unor scopuri religioase, funcționau în realitate ca niște adevărate cohorte electorale. Unele dintre ele erau permanente, altele se formau numai vremelnic, pentru perioada alegerilor. Acestor asociații se adresa candidatul

și lor le depunea bani, care erau încredințați unui personagiu important, numit *sequester*, mijlocitorul. După ce candidatul era ales, mijlocitorul se servea de funcționarul lui, numiți *divisores*, distribuitori, care împărțeau alegătorilor sumele făgăduite. Gaston Boissier conchide cu bună dreptate că poporul roman, atât de iubitor de disciplină, reușise, în acest chip, să ordoneze până și desordinea.

Alături de corupție, violența. Deseori campania electorală se transforma într'o adevărată luptă, cu morți și răniți, între bandele organizate militarmente ale candidaților rivali. Și nu odată candidatul în primejdie de a cădea la alegeri își înlătura adversarul incomod pe calea simplă a asasinatului.

Iulius Caesar, care se servise de aceste asociații cât timp avusese nevoie de ele, pentru a obține rezultatele dorite în alegeri și în adunările deliberative, nu le-a mai putut suporta, odată devenit stăpân. Spre marea mâhnire și indignare a prietenilor săi politici, el le-a desființat pur și simplu cu o singură trăsătură de condei. Căci Caesar își dădea seama, pe bună dreptate, că un guvern regulat și legal n'ar putea dura multă vreme dacă ar tolera, alături de el și peste el, un guvern ascuns și ilegal.

După Caesar, de altminteru, sistemul electoral republican n'a mai avut decât o viață iluzorie. În momentul când anarhia amenința să desmembreze statul, când luptele civile dintre partidele opuse însângerau întreaga Italie, s'a trecut dela Republică la Imperiu ca la singura izbăvire care rămăsese posibilă. O întreagă formă de guvernământ, care trăise și se perfecționase timp de

mai multe secole, s'a prăbușit atunci sub povara propriilor păcate.

Așa a fost totdeauna : oameni, instituții, partide, țări, n'au pierit niciodată numai prin vrășmași din afară, ci și prin vrășmași dinlăuntru.

BUGETUL ROMAN

Toată lumea știe — dintr'o experiență care, în rare și fericite cazuri, poate fi și agreabilă, dar care, mai adesea, e cu totul neplăcută — ce înțelegem prin *buget*. Nu toată lumea cunoaște însă origina acestui cuvânt. Imi voi îngădui, de aceea, să încep printr'o digresiune de ordin filologic, fiindcă povestea cuvântului mi se pare cea mai nimerită introducere în materie.

Istoria cuvântului *buget* este un exemplu caracteristic de ceea ce în lingvistică se chiamă *circulația cuvintelor*. Termenul tehnic introdus astăzi în mai toate limbile e împrumutat — cum se știe — din limba engleză. Dar și cuvântul englez *budget* e la rândul său importat din Franța. În limba franceză veche, *bogète* sau *bougette* era numele unei pungulițe de piele, în care călătorul își ținea banii și pe care o purta la cingătoare. Apoi, vechiul cuvânt francez a călătorit, a trecut în Anglia, s'a naturalizat englez, devenind *budget*. Și după o vreme a revenit în Franța ca un străin, cu o semnificare nouă, aceea pe care i-o cunoaștem astăzi. Dar nici vechiul înțeles, cel de punguliță, nu e absent din noțiunea de *buget*. Ce altceva este *bugetul* unui Stat, sau al unui particular, dacă nu punga Statului sau a particularului? Și mai este

socoteala pe care trebuie s'o facă Statul sau particularul, ca să nu cheltuiască mai mult de cât are în pungă. Dacă această socoteală mai e și scrisă sau tipărită, ajungem la accepțiunea curentă a cuvântului buget, pe care dicționarul Littré îl definește : „situația anuală a cheltuielilor și a veniturilor publice“.

Bugetul este deci, în ultimă analiză, echilibrul dintre ceea ce primești și ceea ce dai, dintre ceea ce intră și iese din visterie. De aceea, orice buget cuprinde două mari diviziuni : venituri și cheltuieli. A examina bugetul Statului roman, înseamnă, așa dar, a cerceta din ce se realizau veniturile lui și cum erau ele cheltuite. Examenul nu e lipsit de interes, mai ales dacă se face comparativ cu structura unui buget contemporan.

Să începem cu cheltuielile.

Astăzi, toate cheltuielile unui Stat se pot grupa în cinci capitole principale. Ele sunt, în ordinea importanței : 1. *funcționarii* de toate categoriile, mari și mici, care formează aparatul de Stat ; 2. *armata* ; 3. *școala* ; 4. *lucrările de interes public* (cum sunt mijloacele de comunicație, șosele, poduri, poștă, telegraf, etc.) și 5. *asistența socială*, adică spitale, dispensare, azile. Din simpla enumerare a acestor capitole, se poate vedea că Statele moderne, inspirate de principii sociale foarte evoluat, au cheltuieli mari și bugete importante.

În Statul roman, bugetul era cu mult mai redus, fiindcă și cheltuielile aveau cu totul alt caracter. E, mai întâi, un capitol, care în bugetul roman nu exista : acela al școlii ; Statul nu se preocupa de instrucția publică și nu întreținea, ca acum, pe cheltuiala sa, sistemul vast și complicat al celor trei grade de învățământ : primar obligatoriu, secundar și superior. Pe atunci, cine voia să învețe

carte o făcea pe socoteala sa proprie. Școala era un comerț ca oricare altul, și era socotită articol de lux. Copii și tinerii nu se prea înghesuiau de altfel la poarta profesorilor ; surmenajul intelectual nu a fost niciodată, la Roma, un pericol. În al doilea rând, capitolul care înghite foarte mulți bani, cei mai mulți chiar, în bugetele de azi, acela al funcționarilor, era atunci cu mult mai neînsemnat. La Romani, funcțiile superioare erau gratuite; nu erau plătiți decât câțiva funcționari subalterni — grefieri, copişti, secretari, — dar și aceştia nu prea numeroşi. Puţin important era, în fine, și capitolul asistenței sociale. El se reducea la unele ajutoare care se împărțeau plebei sărace dela Roma, din ordinul Senatului și sub supravegherea edililor, și la distribuțiile de grâu cu preț redus, de care beneficiau de asemenea cetățenii săraci. E drept că aceste împărțiri de grâu, mai ales după legile frumentare ale lui Caius Gracchus, au început să ia proporții și, la un moment dat, numărul cetățenilor care aveau dreptul la o cantitate anuală, fixă, de grâu cu preț redus ajunsese la 300.000. Caesar l-a redus la jumătate, deci la 150.000, iar August l-a mai mărit până la 200.000, număr care nu pare să mai fi fost modificat în urmă. Totuși, aceste liberalități n'au împovărat niciodată prea greu bugetul Statului roman. Lucrările publice însă, și anume șoselele, — faimoasele șosele romane ! — apeductele, lucrările de canalizare, băile, templele, erau privite cu seriozitatea pe care o merită și absorbeau o parte din buget ; dar această parte nu era considerabilă. La acestea, mai trebuiesc adăogate câteva mici sume, cheltuite pentru cultul public, adică pentru sacrificiile, procesiunile și solemnitățile organizate de pontifi din porunca Senatului.

Rămâne un singur capitol cu adevărat important, cheltuiala cea mare pe care o făcea Statul roman : armata. Războaiele l-au costat întotdeauna bani mulți și foarte adesea l-au sărăcit, ca și pe particulari de altminteri. Deși cetățenii romani trebuiau să-și asigure singuri subsistența în războiu (numai mercenarii erau hrăniți pe cheltuiala Statului), s'a făcut socoteala că, în vremea lui August, o legiune de 6000 de oameni costa pe Stat circa 1.500.000 franci aur, adică vreo 150.000.000 lei, iar cheltuielile generale pentru armată se ridicau, la aceeași epocă, la 50.000.000 franci aur — ceea ce însemna atunci o sumă extraordinară, mai ales că se mai adăugau cheltuielile pentru flotă, pentru cetățile întărite, pentru diverse pensii și recompense. De aceea, fiindcă întreținerea armatei forma cheltuiala cea mai importantă și preocuparea principală, cifrele bugetului roman, la capitolul venituri, vor varia și ele după nevoile militare din fiecare an.

Trecem la venituri.

Veniturile Statului roman proveneau, întocmai ca și astăzi, din trei izvoare principale : 1. din produsul averii imobiliare a Statului, adică a *domeniilor publice* ; 2. din *impozitele directe* ; 3. din *monopoluri*. Numai că ele nu aveau totdeauna caracterul celor de astăzi.

Impozitul direct era, la Roma, un impozit global pe capital, pe care-l plătea fiecare cap de familie asupra totalului averii sale. Cum, timp de mai multe veacuri, Romanii nu cunoscuseră alt fel de bogăție decât cea funciară, reprezentată de proprietatea imobiliară dela țară și dela oraș, — bogăția putându-se rezuma în : domeniile rurale și imobilele urbane, case locuite de stăpân, case de raport și pentru comerț, și în accesoriile proprie-

tăți : sclavi, cai, boi, măgari sau catări, — numai asupra acestui fel de bogăție se calcula la început impozitul pe capital. Abia mai târziu, când se produc marile evenimente din epoca de înflorire a Republicei romane, — cucerirea Italiei meridionale, formarea unității italiene, dezvoltarea comerțului și a industriei, importanța mereu crescândă a monedei și a numerarului, — și când, astfel, se formează un nou gen de bogăție, cea mobilă, abia atunci averea mobilă este și ea luată în considerație la evaluarea impozitelor. La începutul sec. al III-lea î. d. Chr., censorul Appius Claudius socotește, pentru întâia oară, la stabilirea censului și capitalul mobil al cetățenilor. Dela el înainte, impozitul se va resfrânge nu numai asupra averii funciare a contribuabilului ci și asupra celei mobiliare, bani lichizi, metale prețioase, mobile și bijuterii.

Până aci, nimic neobișnuit. Lucrul devine însă altfel interesant când aflăm că impozitul pe capital, la Roma, nu mai era nici permanent, nici fix. Nu era permanent. Destinația lui fund, cum am văzut, aproape exclusiv militară, el nu este perceput decât în vederea acestui scop, bine determinat. În anii când întâmplarea face ca să nu fie nici războiu de purtat, nici armată de întreținut, sau când Statul dispune de bani pe altă cale, impozitul direct nu se percepe. Se întâmplă chiar ca, în anii de abundență, *vistieria să restituie contribuabililor sumele percepute ca impozit*. Faptul s'a produs de mai multe ori în decursul istoriei romane. Această restituire eventuală nu era, dealtfel, un drept al contribuabilului, ci o liberalitate a administrației, și ar fi inexact să conchidem, cum s'a făcut câteodată, că impozitul pe capital era la Roma un fel de împrumut forțat.

Impozitul, deci, nu era permanent. Dar nu era nici fix. El varia în fiecare an, în raport cu nevoile din anul respectiv ale Statului. În practică, lucrul se putea pune în aplicare cu ușurință. Pe de o parte, registrele oficiale ale censului permiteau să se cunoască, cu destulă precizie, totalitatea averii contribuabililor. Pe de altă parte, Senatul știa suma de care avea nevoie în anul acela, și fixa impozitul în așa proporție încât să rezulte suma necesară ; el putea fi : unu la mie, (*tributum simplex*), două sau trei la mie (*tributum duplex* sau *triplex*), în anii când nevoile erau mai mari. Impozitul respecta principiul unei stricte proporționalități : fiecare plătea proporțional cu averea sa, nu și progresiv, cum se întâmplă în cele mai multe State moderne.

Impunerea se făcea pe temeiul declarației contribuabilului. Declarația se dădea de către capul familiei, în prezența cenzorilor, din 5 în 5 ani. Obligației de a declara nu se putea sustrage niciun cap de familie, proprietar de bunuri funciare sau mobiliare. Controlul suprem, în materie de declarații, era executat de către cenzori, care nu se mărgineau să primească, în chip pasiv, declarațiile, ci aveau și dreptul de a interveni, în mod activ, pentru a stabili adevărul. În cazurile suspecte, ei puneau întrebări complimentare, provocau denunțuri, fixau prime și puteau ordona anchete. Cenzorii, în fine, mai aveau dreptul să perceapă și taxe suplimentare, pentru motive determinate, cum erau : celibatul, o moralitate îndoelnică, și altele.

Cât privește impozitele *indirecte*, ele proveneau mai ales dela vămi, așa numitele *portoria*, de care nu putea scăpa niciun locuitor al peninsulei. Vămi existaseră încă din vremea regalității. La începutul sec. al II-lea înainte de Christos, cunoaș-

tem birouri de vamă la Capua, la Puteoli și aiurea. În afară de vămile percepute la intrarea în porturi și de-a-lungul granițelor, mai erau taxe vamale la intrarea în orașe și la ținerea diferitelor târguri.

Alături de impozite, un al doilea izvor de venituri îl formau domeniile publice. Aceste domenii constau din imense latifundii, pe care Statul le arenda particularilor, pe un număr fix de ani și cu o arendă fixă ; din mine de argint, (cum erau cele din Spania), din păduri și din bălți.

Al treilea capitol. monopolurile, avea, în comparație cu importanța pe care a luat-o astăzi, o dezvoltare mult mai redusă. Cel mai vechi monopol era acela al sării, cunoscut încă dela sfârșitul sec. al II-lea înainte de Christos. Mai târziu, Statul roman a preluat și monopolul miniului și al balsamului.

Roma mai dispunea și de un alt izvor important de venituri, care ar putea fi comparat, într-o oarecare măsură, cu ceea ce aduc astăzi, marilor State din Apus, imperiile lor coloniale: Roma avea și ea colonii. Erau marile provincii din Răsărit, pe care ea le cucerise în decursul vremii și pe care le impusese la un tribut anual. Tributul se încasa după două sisteme : sau provincia era obligată să plătească o dijmă în natură din toate produsele sale — dijma, fiind, așa cum o arată etimologia cuvântului, a zecea parte, *decuma*, — și acesta era sistemul adaptat în Sicilia și în Asia ; sau provincia plătea o sumă de bani fixată odată pentru totdeauna, care purta numele de *stipendium* sau de *vectigal certum*.

Iată care era, în mod normal, fizionomia unui buget roman. Se putea întâmpla însă ca, în anii excepționali, fie din cauza greutăților, fie din cau-

za unei crize economice, Statul să aibă nevoie de sume mult mai mari. În acest caz se recurgea la împrumutul intern. Așa a fost la sfârșitul sec. al II-lea înainte de Christos, în timpul celui de al doilea război punic. În anul 210, o lege fixează care este cifra maximă a sumelor pe care particularii aveau dreptul să le păstreze în metal : aur, argint și bronz. Tot ceea ce trecea peste acest maximum, cetățenii erau obligați să-l verse vistieriei Statului, care se îndatora să restituie aceste sume în trei termene. Și în adevăr șase ani după aceea, în 204, Statul roman restituie prima treime, iar după alți doi ani, în 202, o a doua treime. În anul 200 însă, când trebuia plătită ultima rată, tezaurul era completamente gol și Statul, ca să-și onoreze totuși angajamentul, restitui ultima treime, nu în monede, ci în terenuri agricole, care fură concesionate creditorilor pe un termen anumit, în cuprinsul căruia se făcuse socoteală că ei se puteau despăgubi.

Din aceste câteva date, se desprinde o idee mai importantă, care poate fi o lecție. Bugetul roman nu era un lucru convențional, artificial, încremenit pentru totdeauna în aceleași forme, ci unul viu, elastic, capabil să fie adaptat anilor care trec și se succed fără să se asemene. El varia, cum am văzut, nu numai în ce privește cifrele, ci chiar sub raportul naturei elementelor celor mai importante ale oricărui buget, care sunt veniturile. De aceea, el nu era o formă arbitrară, în care realitățile trebuiau să intre vrând-nevrând, ci, dimpotrivă, consecința și expresia acestor realități.

PROBLEMA DATORIILOR LA ROMANI

Nu e adevăr care să se poată verifica mai des, decât acela cuprins în vorba populară : nimic nou sub soare. Problemele cele mai actuale, care preocupă astăzi pe toată lumea și despre care citim în fiecare zi în gazete, acele probleme exprimate în formulele bine cunoscute ce aleargă din gură în gură, precum : stabilizare, restabilizare, inflație, deflație, conversiune, reducerea creanțelor, intangibilitatea creanțelor, și celelalte, ni se par nouă că sunt proprii vremii noastre, că s'au născut din nevoile și necazurile noastre. Ei' bine, lucrurile nu stau de loc așa. Toate aceste probleme sunt foarte vechi ; ele există de când există o viață socială organizată. Și problema restabilizării, și aceea a inflației, și aceea a conversiunii, toate s'au mai pus, de repetate ori, în trecut, și e foarte probabil că se vor mai pune în viitor. Se pare că bătrânul Platon avea dreptate ; că într'adevăr, așa cum credea el, omenirea se desvoltă ciclic : fenomenele sociale, economice și politice alternează și se succed într'un ciclu etern. Vieța umanității, de-a-lungul istoriei, nu este o linie dreaptă, ci un cerc. Istoria se repetă.

Ceea ce economiștii numesc „periodicitatea crizelor economice“, este un fapt pe care istoria îl

dovedește foarte ușor. Crizele economice revin, la distanțe de timp mai mult sau mai puțin egale, provocate de cauze asemănătoare și cu rezultate aproape identice. Lucrul e de natură să ne dea curaj. El ne arată că noi nu suntem o epocă năpăstuită, persecutată de soartă, o epocă sacrificată. Ceea ce ni se întâmplă nouă astăzi s'a mai întâmplat de multe ori în trecut și se va mai întâmpla. Fenomenul e cunoscut și istoria ni-l explică. Odată lămurit, îl suportăm cu mai multă ușurință. Lu-mea nu se teme decât de ceea ce nu înțelege.

În cursul istoriei poporului roman, problema datoriiilor se pune de mai multe ori, și din timpurile cele mai vechi. Încă dela începutul Republicii, câțiva ani abia după căderea regalității, deci la începutul secolului V î. d. Chr., problema datoriiilor provoacă întâiul conflict serios între cele două clase care compuneau societatea romană : patricienii și plebeii. Mari proprietari de pământ, patricienii, în dorința de a face ca banii lor să fie cât mai productivi, împrumutau cu dobânzi ridicate pe vecinii lor, micii proprietari, răzeșii. Oameni care luptaseră în diferitele războaie, aceștia nu puteau, adesea ori, să însămânțeze toamna ogoarele. Datoria era grea, datornicii săraci și creditorul nu cunoștea mila. Dacă, la termenul fixat, debitorul nu putea plăti, creditorul îl puneă în lanțuri și-l închidea în temnița sa proprie, fiindcă, ne spune Titu-Liviu, nu exista mare domeniu care să nu posede o închisoare pentru datornicii în întârziere. Legea îngăduia acest lucru : ea era făcută de patricieni. Este motivul pentru care plebea, pentru prima dată în conflict cu patriciatul, se revoltă, părăsește Roma și se retrage pe Aventin. Astfel începe un conflict care va dura mai multe secole ; patricienii sunt siliți să admită con-

cesiuni și în primul rând să declare solemn că „niciun datornic nu va mai fi pus în lanțuri și închis pentru datorii”.

Dacă, părăsind aceste vremuri, aproape legendare, ale istoriei romane, pentru care o informație mai clară și mai bogată lipsește, facem un salt de aproape trei secole, ne întâlnim cu o nouă problemă a datoriilor ce se pune cu seriozitate către sfârșitul secolului al treilea, în timpul marelui crize provocate de războaiele punico. În adevăr, o criză economică intensă izbucni la Roma încă de la începutul celui de al doilea război punic. În fruntea armatei cartagineze, Hannibal înainta în Italia. Din pricina marilor cheltuieli necesitate de război, ca și din cauza neîncrederii pe care deținătorii de capitaluri o manifestă în chip firesc în epocile de nesiguranță, — și un război este oricând o epocă de nesiguranță, — numerarul se făcuse rar la Roma, iar lipsa de numerar provocase criza. Consecință a crizei, debitorii nu-și puteau plăti datoriile la termene. Statul intervine și rezolvă problema datoriilor prin ceea ce noi numim astăzi *devalorizarea* monetei. Consulul Flaminius face să se voteze, în anul 217, o lege asupra datoriilor denumită *lex minus solvendi*, lege pentru a plăti mai puțin, și realizează reducerea datorilor prin următoarea reformă monetară: fiecare *as*, adică fiecare monedă de aramă, este redusă la jumătate din greutatea sa. De unde până atunci un *as* cântărea a șasea parte dintr-o livră, acum nu mai cântărea decât a 12-a parte. Devalorizarea monedei cu 50%, iată metoda prin care lichidează debitele consulul Flaminius, la anul 217 î. d. C.

Încă un pas înainte în timp, un pas de un secol și mai bine, și ne aflăm în fața unei noi crize și a unei noi chestiuni a datoriilor, în timpul și după

războaiele așa numite „orientale“. De data asta nu mai e o criză datorită lipsei, ci una provocată de belșug. Căci — cărțile cele mai elementare de economie ne-o amintesc — nu numai absența de bunuri, dar și congestionarea bunurilor pot produce crize economice. Se poate muri din lipsă de mâncare, dar și din mâncare prea multă. Cucerirea țărilor din Orient — țări fabulos de bogate — pe care Romanii o întreprind în tot cursul secolului al doilea și la începutul celui dintâi, aduce la Roma o bogăție imensă și neașteptată. Grecia, Macedonia, Egiptul, Asia Mică, sunt rând pe rând înfrânate și apoi prădate de legiunile romane. Un adevărat fluviu de aur se abate deodată asupra Italiei. Toate condițiile vieții se schimbă de pe o zi pe alta ; Roma se pomenește bogată, prea repede și fără tranziție. Tot aurul și argintul Asiei curgea acum în Orașul Etern ; Asia, care-i dădea banii, o învață și cum să-i cheltuiască ; austerul Cato avusese dreptate să spună, la începutul războaielor orientale : „Băgați de seamă ! Vom pune piciorul într'o țară unde abundă toate ispitele și toate plăcerile“. Romanii n'au știut să le reziste, și când armatele se întorc din aceste fructuoase expediții, viața la Roma se transformă. Atunci, — ne spune Titu-Liviu — pătrund, pentru întâia oară la Roma, paturile aurite, covoarele scumpe, mobilele sculptate din lemn prețios ; atunci dansatoarele și flautistele devin nelipsite dela ospete ; de atunci, în fine, Romanii prind să dea însemnătate mesei și bucătarul începe să câștige în importanță : meșteșugul lui, până aci cel din urmă, devine cel dintâi : o adevărată artă.

Bogăție, nu numai bruscă, dar și artificială. Se formaseră considerabile averi, dar numai câteva Alături de latifundieri și de mari capitaliști, pă-

tura de mijloc și cea agricolă sărăcise. Din cauza capitalurilor prea mari, strânse numai în mâna câtorva, din cauza deselor conflicte agrare, din cauza depopulării ogoarelor și a aglomerării la Roma a micilor muncitori de pământ sărăciți — era forma arhaică a șomajului !, — izbucnește în a doua jumătate a sec. al II-lea o criză serioasă, urmată de importante frământări politice, cunoscute în istoria romană sub numele de : revoluția Gracchilor, revoluția lui Marius și dictatura lui Sylla. În cursul acestei perioade de neînțelegeri interne, de luptă îndârjită între partidul democratic și cel aristocrat, problema datoriilor, strâns legată de cea monetară, n'a încetat de a se înrăutăți. Remedii s'au încercat în tot acest timp. Astfel, cunoaștem o lege contra cametei, care încerca, prin scăderea dobânzilor, ușurarea debitorilor. Cunoaștem legea lui Caius Gracchus, prin care se efectua o nouă devalorizare a monetei, de data aceasta a celei de argint, în proporție de 14,4% : fiecare monetă de argint urma să cuprindă cam o optime aramă. Cunoaștem, în timpul conflictului dintre Marius și Sylla, în a. 89, o nouă devalorizare a monetei de aramă ; cunoaștem legea prin care, un an mai târziu, Sylla efectuează o reducere a datoriilor. Aceste măsuri erau însă luate sub biciul evenimentelor, în grabă, fără să existe între ele coordonarea necesară, și de aceea efectele au fost mediocre.

Câteva reforme economice eficace realizează însă, puțin după aceea, partidul democrat, prin Valerius Flaccus, devenit, în 86 î. d. Chr., consul în locul lui Marius. Flaccus soluționează problema datorilor prin metoda *conversionii*. Anume, legea obliga pe creditori, ca și pe Stat, să renunțe la trei pătrimi din creanțele lor. Cu alte cuvinte,

debitorul se libera plătind un sfert din datoria sa. Operația se chema „*argentum aere solvere*“, adică a plăti aramă în loc de argint. Debitorul plătea un *as*, monetă de aramă, în loc de un *sestertiu*, monetă de argint, care valora patru *ași*. Concomitent cu această lege, s'a făcut însă și o reformă monetară. S'a purces la revalorizarea monetei. De unde până atunci moneta fusese într-o continuă devalorizare, obținută mai ales prin introducerea aramei în monetele de argint, acum partidul democrat procedează la o urcare a valorii banului. Pretorul Marius Gratidianus face să se voteze o lege, prin care se institue un control al monetelor, pentru a scoate din circulație pe cele rele. Era deci o deflație. Și tocmai aici stă importanța măsurilor luate în anul 86. Conducătorii înțeleseseră că între problema datoriilor și aceea a monetei este o strânsă legătură, și că ea trebuie rezolvată prin legi solidare. Sau se reduc datoriile, dar atunci trebuie menținută moneta la un curs stabil, sau se devalorizează moneta, dar atunci creanțele nu mai pot fi reduse.

Trec încă douăzeci de ani, și problema datoriilor este iarăși la ordinea zilei, de astădată legată de unul din cele mai importante evenimente dela sfârșitul Republicii și, în același timp, unul dintre fenomenele cele mai interesante din istoria Romei. E vorba de revoluția lui Catilina, plănuită pentru anii 64 și 63, sub consulatul lui Cicero.

Lucius Sergius Catilina făcea parte din acea specie de nobili ruinați, gata la orice, care au jucat un rol așa de curios în turburările interne dela prăbușirea republicii romane. E destul să amintim pe Sulpicius Rufus, pe Sylla, pe Lepidus, pe Caesar însuși. Reputația lui Catilina era de mult compromisă; candidase la consulat de două ori,

în 66 și în 65, dar căzuse în amândouă rândurile. Era totuși un personagiu seducător, iubit de tinerime și protejat de femeile din lumea mare, care și atunci se ocupau cu politica. În 64, Catilina își pune din nou candidatura la consulat, având ca principal adversar pe Cicero, marele orator. Ca să fie sigur de reușită, el se prezintă în alegeri cu un program în adevăr revoluționar, întemeiat pe lupta dintre clase. Programul cuprindea două puncte principale : 1. exproprierea proprietății rurale ; 2. abolirea tuturor datoriilor. Catilina se declară astfel șeful partidului celor săraci, generalul calicilor. Alături de dânsul erau toți cei care nu mai aveau nimic de pierdut, oameni hotărâți la orice. Tocmai de aceea, mișcarea lui prezenta un adevărat pericol pentru Stat. Punctul cel mai sensibil în toată chestiunea rămânea însă problema datoriilor. Era cea care pune în joc mai multe interese. Manlius, aghiotantul lui Catilina, nu se sfia să spună că n'a luat armele decât ca să scape de cruzimea creditorilor.

Soluția lui Catilina, în ce privește debitele, era deci pur și simplu radierea. Operația aceasta, căreia astăzi poporul nostru îi zice, laconic și expresiv, „buretele“, era denumită atunci „*tabulae novae*“. *Tabula* înseamnă registru : *tabulae novae*, registre noi. Prin această expresie trebuie să înțelegem un fel de faliment legal. Se distrugeau vechile registre, pe care erau înscrise datoriile, și se înlocuiau cu altele noi, în care totul era luat dela început.

Reforma proiectată de Catilina a alarmat multă lume și a coalizat împotriva lui multe interese. Oamenii bogați, bancherii, marii proprietari, toți cei ce posedau ceva s'au aliat și Catilina a căzut în alegeri. Măsura preconizată de el n'a fost deci

aplicată. Situația rămânea totuși rea, comerțul era paralizat și o mare panică domnea la bursa din Roma. Criza ar fi atras după ea nenumărate falimente, dacă, cum ne spune istoricul Valerius Maximus, un bancher foarte bogat, anume Q. Considius, care avea capitaluri considerabile angajate pe piață, n'ar fi declarat că nu va reclama niciun ban dela debitorii săi. Era deci un fel de moratoriu, și această generozitate dădu din nou încredere creditului public. Gestul lui Considius arată însă că datorile erau într'adevăr, în acel moment, o problemă serioasă, cu pricini reale.

Cicero va pretinde, în scrierile sale de mai târziu, că, odată ales consul, el a determinat pe debitori să-și achite datorile. „Când au văzut că nu pot să înșele pe creditor, zice Cicero, au trebuit până la urmă să plătească“. El adaogă că niciodată o lichidare a datoriilor n'a fost mai completă, mai cu ușurință efectuată. Cicero exagerează, fără îndoială, căci numai 15 ani mai târziu, Caesar, îndată ce devine stăpânul Romei, trebuie să facă o noua lege pentru a reglementa datorile. El reduce toate debitele cu un sfert și face debitorilor diverse avantagu, ca să se poată vinde bunurile lor cu folos. Caesar aplica deci, încăodată, sistemul conversiunei.

Această scurtă privire asupra problemei datorilor în istoria romană poate fi rezumată în două observații de ordin general: 1. problema aceasta s'a pus nu odată conducătorilor Romei și a însoțit mai întotdeauna nu numai perturbațiuni economice, dar și grave turburări politice: 2. în toate cazurile, ea a fost rezolvată prin intervenția Statului între creditor și debitori.

Deci, atunci ca și astăzi ! Nu ne putem opri să

nu ne gândim cât de actuale rămân versurile poetului nostru :

*Vremea trece, vremea vine,
Toate-s vechi și nouă toate*

.
Căci acelorași mijloace
Se supun câte există
Și de mii de ani încoace
Lumea-ı veselă și tristă.
Alte măști, aceeași piesă,
Alte guri, aceeași gamă ;
.

Iar noi suntem ispitiți să adăogăm :

Alți datornici, eternele datorii !

AGRICULTURA IN ANTICHITATE

— *Epoca hellenică și hellenistică* —

Agricultura este, fără nicio îndoială, îndeletnicirea de temelie a oricărei așezări omenești. Momentul acela, cu mii și mii de ani în urmă, când omul a domesticit câteva animale și a învățat să cultive pământul, constituie pasul cel mai însemnat către progres, pe care omenirea l-a făcut în decursul îndelungatelor sale eforturi spre „mai bine“. Din acel moment începe adevărata istorie a civilizației omenești și, de atunci încolo, n'a existat societate civilizată, la baza căreia să nu stea agricultura. Antichitatea, se înțelege, nu face excepție dela această regulă generală.

Prin lume și civilizație antică, înțelegem viața popoarelor care s'au dezvoltat în jurul basinelor Mării Mediterane, în primul rând Grecii și Romanii. Civilizațiile din orientul hellenic au intrat și ele într'un contact mai mult sau mai puțin direct cu Marea căreia Romanii, după ce vor fi cucerit lumea pe atunci cunoscută, îi vor zice, cu atâta dreptate, *Mare Nostrum*, marea noastră. Această mare binecuvântată de zei, oglindind un cer fără pereche și udând coastele cele mai frumoase și mai prielnice omului, a atras în orbita ei,

timp de multe veacuri, toată activitatea, atât spirituală cât și economică, a umanității.

Istoria civilizației mediterane cunoaște trei mari perioade de dezvoltare. Întâia perioadă este perioada greacă propriu zisă, în care civilizația hellenică se dezvoltă autonom și prezintă un caracter strict național. A doua perioadă este cea hellenistică, perioadă deschisă prin expediția în Orient a lui Alexandru cel Mare și caracterizată prin expansiunea civilizației și a lumii grecești în Răsăritul fabulos. A treia perioadă este perioada romană, când poporul de păstori dela gurile Tibrului ajunge la o dezvoltare extraordinară: Romanii cuceresc lumea și dau basinului Mediteranei, vreme de patru secole, o unitate până atunci neatinsă. Lumea întreagă devine astfel un *Orbis Romanus*, universul roman, în care trăesc și se dezvoltă la un loc Grecii, popoarele orientale și locuitorii peninsulei italice. Acestea sunt cele trei perioade, în cadrul cărora se poate cerceta fizionomia agriculturii antice.

Dar mai întâi trebuie stabilit un principiu esențial: aspectele sub care se înfățișează agricultura la o epocă anumită sunt condiționate de caracterul proprietății agricole la epoca dată. Este punctul de vedere social, care interesează în cel mai înalt grad dezvoltarea agriculturii. De felul cum e organizată societatea, de legile, civile și politice, care o guvernează, de modul de repartitiune și de transmisiune a proprietății agricole vor depinde cu necesitate metodele de lucru ale pământului. Iar gradul de civilizație în care se găsește poporul considerat va determina partea tehnică, adică uneltele și cunoștințele profesionale ale agricultorului. Deci: *cine* stăpânește pământul, *cine* îl muncește și *cum* îl muncește, iată cele trei aspecte care, îm-

preună, formează problema agricolă, de oricând și de oriunde.

Documentele care dau expresiune celei mai vechi societăți grecești cunoscute nouă sunt poemele epice ale lui Homer, Iliada și Odysseia, cum și poemul didactic, privitor tocmai la agricultură, al lui Hesiod, intitulat *Lucrări și zile*. Nu se poate determina cu precizie în ce perioadă a început să trăiască această societate, nici în ce condiții a succedat societății anterioare ei, celei egeene, dar se poate afirma că poporul grec, așa cum ni-l înfățișează poemele lui Homer și Hesiod, nu era un popor primitiv. Societatea homerică și hesiodică prezintă elemente de civilizație destul de înaintate și cunoaște o orânduire politico-socială care ne dovedește o viață destul de evoluată.

La această epocă a poporului grec, proprietatea nu era de loc, cum s'a afirmat multă vreme, o *proprietate colectivă*. Teoriile după care întâi Greci erau organizați într'un fel de *comunism agrar* sunt ispititoare și prezentate cu multă abilitate, dar nu se întemeiază pe niciun text precis. Nicăieri, în documentele de tot felul pe care ni le-a transmis antichitatea, nu putem găsi sprijin, pentru a susține teoria colectivismului agricol al Grecilor. Proprietatea — e sigur — era o proprietate privată.

Dar, această proprietate privată era ea individuală sau familială ? Aparținea ea unui ins anumit sau, în devălmășie, unei familii ? Nici Iliada, nici Odysseia nu ne dau, în această privință, lămuriri formale. Ulysse, eroul Odyssei, posedă întinse domenii ; în timpul cât el rătăcește peste mări și țări, după războiul dela Troia, fiul său Telemah îngrijește și gospodărește aceste domenii. Aparțin ele lui Ulysse, vor aparține ele, cu titlu individual, lui

Telemah ? Sau, și tatăl și fiul nu sunt decât reprezentanții succesivi ai familiei ? Textele homerice sunt mute în această privință.

Hesiod însă ne informează în chip neîndoelnic. Adresându-se fratelui său Perses, Hesiod îi amintește că proprietatea rurală, lăsată moștenire de tatăl lor, a fost împărțită între ei doi, că această împărțire a dat loc la un proces și că Perses, pentru ca să pună mâna pe partea cea mai bună, a cumpărat judecătorii. Avem, aci, indicația cea mai precisă că proprietatea era individuală și nu familială, din moment ce doi frați devin, la moartea tatălui lor, stăpânii câte unei părți din proprietatea mai înainte unică.

Cine muncea această proprietate, privată și individuală ? În primul rând, proprietarii, indiferent dacă moșia era mică sau mare. În vremile de aur, pe care ni le descriu poemele homerice, regi înșiși erau agricultori. Bătrânul Laerte își cultiva singur grădina și îngrijea de pomi. Ulysse, rege în Ithaca, propune rivalului său Eurymah să se ia la întrecere în felul următor :

*„Hei, Eurymah, că nu e sfada noastră
Pe la cositul ierburii, primăvara
Când ziua-i lungă, eu să am o coasă
Frumos încovoiată și tu alta
La fel și-atunci să ne fi pus la lucru
Pe nemâncate până la 'noptare,
Ca să vedem cine-a cosit mai bine.
Ori boi să fi mânat, jugari de frunte,
Tot mari și aprigi și sătui de hrană,
De-o vârstă și-o putere, tari ca piatra,
Pe un pământ de patru fălci, cu ghe
Ușor de-arat, să fi văzut atuncea
De pot să trag eu brazde necurmate 1).*

1) *Odyseia* XVIII 363 sqq., trad. G. Murnu.

Iată ce fel de dueluri purtau între ei, în vremea homerică, doi dușmani de spiță regească !

De sigur, dacă munca stăpânului putea să prindească singură când proprietatea era mică, atunci când era vorba de un domeniu mai vast, trebuia o mână de lucru mult mai numeroasă. Această mână de lucru se găsea din belșug și o formau sclavii, bărbați și femei, întrebuințați mai ales la păzirea turmelor. Dar societatea homerică mai cunoștea și muncitori agricoli de condiție liberă, care erau angajați fie pentru munci anumite, — secerat, cules de vie, culesul măslinilor, — fie pentru anumite perioade de timp.

Între culturile practicate de vechii Greci, în primul rând trebuiesc puse cerealele — grâul și orzul — și vița de vie, apoi măslinul și, în fine, pomii fructiferi, dintre care smochinul, portocalul, părul și mărul sunt cei mai des citați.

Cât privește tehnica agricolă, ea era destul de desvoltată și dispunea de unelte simple dar satisfăcătoare. Istovirea pământului era combătută prin sistemul asolamentului bianual ; moșia era împărțită în două părți, — două sole — dintre care numai una era cultivată, în vreme ce a doua se odihnea. Pentru cultivarea cerealelor, se făceau două, câteodată trei arături, cea dintâi având loc după semănat, pentru ca să apere sămânța. Se ara cu un plug în întregime de lemn, tras de doi boi sau catări. Culegerea roadelor se făcea cu seceră. Spicele, odată secerate și reunite în snopi, erau transportate la arii în niște căruțe pe două roate. Treeratul avea loc pe o arie rotundă și așezată în bătaia vântului. Se așezau snopii pe întreaga întindere a ariei, unde boii sau catarii îi călcau în picioare, învârtindu-se în spirală. Muncitorii întorceau palele cât de des, pentru ca niciun spic să nu scape nesdrobot.

Această formă simplă și patriarhală a agriculturii din societatea greacă, descrisă nouă de poemele homerice și hesiodice, în care toată activitatea economică era redusă la agricultură și în care aproape toată bogăția o aduceau ogoarele cu cereale, viile, livezile și pășunile, avea să se schimbe odată cu evenimentul important al colonizării hellenice. După ce Grecii colonizează insulele din Mediterana și apoi se răspândesc mai departe, pe coastele Africei și ale Asiei Mici, societatea greacă se transformă și, odată cu ea, caracterul economiei, care ajunge, din națională, internațională. Economia, esențial rurală și agricolă, a societății homerice devine comercială și industrială. Acum Grecul nu mai e atât agricultor, cât mai ales negustor.

Ceea ce caracterizează această nouă fază este extinderea marii proprietăți. Desvoltarea pe care o ia această formă de repartiziune a pământului aduce și noi condițiuni în exploatarea lui. Alături de munca prin sclavi — acum foarte numeroși —, înregistrăm un nou metod, derivat din noua condiție juridică în care se găsesc o serie întreagă de mici proprietari. Anume, micul proprietar se schimbă în șerb, el nu se poate muta de pe pământul lui și e dator să dea noului stăpân, marele proprietar, o parte — câteodată considerabilă — din propria lui recoltă. Pe lângă exploatarea personală, pe lângă exploatarea prin sclavi, se ivește deci exploatarea prin șerbi... Dar mai apare acum și o a patra formă de exploatare: arendarea cu preț fix, pe timp anumit, prețul fiind vărsat fie în natură, fie în monedă.

Caracterul proprietății continuă să fie, în epoca istorică, ca și în cea homerică, acela individual. Pentru a înlătura însă răul provocat de îngrămădirea excesivă a proprietății rurale în mâna câtorva,

și a preveni astfel distrugerea micii proprietăți, legile au adus câteva corective dreptului de proprietate rurală, fără însă a-i altera caracterul esențial : ea rămânea particulară și individuală, chiar dacă proprietarul era oprit, în anumite condițiuni, să-și înstrăineze pământul.

Extinderii considerabile a teritoriului cultivat și exploatat de Greci nu i-a corespuns însă un progres proporțional în ce privește uneltele agricole și munca ogoarelor. Aratul, semănatul, seceratul, treeratul sunt descrise în Xenofon sau Theophrast aproape la fel ca în Homer și în Hesiod. Plugul nu s'a perfecționat. Grăunțele sunt scoase din spice tot cu boii și catârui. Ar fi totuși exagerat să afirmăm că Grecii n'au profitat nimic din experiența unor secole de agricultură. Ei au învățat să adapteze felul culturilor la natura pământului ; să deosebească diferitele feluri de pământuri ; să folosească îngrășămintele în chip mai rațional ; ei au constatat, apoi, că pământul se poate odihni, nu numai dacă e lăsat necultivat, ci și dacă se schimbă cultura dela un an la altul și, astfel, ei ajung să înlocuiască sistemul asolamentului, cu acela al rotațiunii, al alternării culturilor. Experiența și observația de fiecare zi conduseseră pe Greci la unele concluzii și la unele norme în cultivarea pământului, care s'au menținut până azi.

*

A doua perioadă de dezvoltare a lumii antice, perioada hellenistică, se definește foarte ușor ca un regim agricol de mare, de imensă proprietate, în forma sa cea mai acută. În monarhiile orientale, monarhul este stăpân absolut, peste persoana supușilor ca și peste averile lor. Întreg teritoriul asupra căruia se exercită autoritatea sa politică,

oricât de întins ar fi el, este domeniu regal. Faraonul ca și Marele Rege dețin acest drept dela divinitate. De natură umană și juridică la Greci, proprietatea devine astfel, în monarhiile orientale, de esență divină. Ceea ce dă economiei agricole orientale o fizionomie cu totul particulară, este existența nenumăratelor domenii regale, adevărate proprietăți de Stat. Căci, cum suveranul este nu numai reprezentantul divinității pe pământ, dar și personificarea Statului, adevăratul stăpân al pământului este Statul. Și față de Stat au datorii proprietarii provizorii și relativi ai pământului, datorii între care cea mai caracteristică o formează impozitul funciar, sub diversele lui înfățișări. O astfel de concepție a proprietății era nouă în lumea hellenică și introducea în economia antică niște condițiuni până atunci necunoscute.

Culturile, care se făceau pe întinderi de pământ imense, erau foarte variate : cereale, plante oleaginoase, vii, pomi, pășuni, flori, legume. Modul de exploatare era al marelui proprietar, dar în condiții diferite de cele ale epocii hellenice. Cultivatorii erau de sigur pătura rurală, țăranii ; ei nu erau însă șerbi, nu era legați de pământ ; munca însă era obligatorie și ei nu putea refuza regelui brațele lor.

Agricultura orientală se prezintă deci ca o agricultură, am putea spune, etatizată ; era o muncă în care individul dispărea, iar mulțimea umilă și anonimă își încorda puterile ca un singur om. Concepție care a dus, în altă ordine de lucruri, la ridicarea piramidelor ; concepție în care însă munca își pierde interesul și coloritul pe care-l dă individualitatea și pe care le vom regăsi în lumea și agricultura romană.

REFORMELE AGRARE IN ISTORIA ROMEI

Cetatea care, timp de mai multe veacuri, avea să conducă destinele lumii vechi, Roma, „Orașul Etern“, nu era, la începuturile ei umile, decât sălașul sărac al unei mici populații de păstori și de plugari. Ciobani sărmani, pe jumătate nomazi; agricultori muncind cu mijloace rudimentare petecul acela de pământ care era anticul Latium, — întâi Latini au fost oameni de obiceiuri simple și severe până la cruzime, de o rigiditate morală care numai în societățile agrare se poate întâlni. Simplitatea austeră a vieții romane dela început o ilustrează cunoscuta poveste a lui Cincinnatus, pe care ne-o relatează Titu Liviu. Era la începutul sec. V î. d. Chr.... Latinii se aflau în războiu cu Sabinii, vecinii lor. În timpul conflictului, se întâmplă că o mică armată romană e înfrântă de Sabini și Senatul roman, alarmat, hotărăște să numească, pe timp de șase luni, un dictator. Toți sunt de acord că dictatorul trebuie ales în persoana lui Cincinnatus. O delegație a Senatului pornește să-l caute și, când delegații sosesc la dânsul, îl găsesc la coarnea plugului, muncindu-și ogorul împreună cu Racilia, soția lui. Cincinnatus își îmbracă toga, pentru ca să primească într-o ținută demnă pe reprezentanții Senatului. El află că a fost numit dictator, ia comanda soldaților, obține

o victorie strălucită și e primit la Roma în triumf. Misiunea lui fiind astfel îndeplinită, Cincinnatus depune, după 16 zile dela numire, funcțiunea de dictator pe care o primise pentru 6 luni și se re-întoarce la munca ogorului său de pe malul drept al Tibrului. Din această simplitate va crește și se va hrăni gloria romană ; din părăsirea acestei simplități, va isvorî decadența și ruina Romei.

Intr'un Stat, deci, cu pronunțat caracter agrar, cum a fost cel roman, metoda repartitiei pământului a constituit o problemă de o importanță capitală, nu numai pentru însemnătatea ei economică, dar și pentru nenumăratele consecințe politice și sociale. Zic problema *repartitiei*, fiindcă în fond întreaga problemă agrară, atunci ca și acum, se reduce la o singură chestiune : aceea a celei mai bune împărțiri a proprietății funciare între membrii unei societăți, la un moment dat. Celelalte chestiuni care se mai pot pune în legătură cu proprietatea rurală, anume : caracterul și organizarea ei, sunt condiționate de repartitia pământului la momentul considerat. De aceea, și în antichitate ca și astăzi, orice reformă agrară a fost provocată de o rea repartitie a pământului, de un dezechilibru survenit în această repartitie.~

Asemenea ruperi de echilibru se produc, în viața societăților agrare, în mod natural și automat, fără intervenția unor cauze exterioare. Este în firea lucrurilor ca proprietatea rurală să tindă a se grupa. Creația, lentă dar sigură, a marii proprietăți, este un fenomen implacabil, care se poate constata în mersul oricărei societăți. Cu atât mai mult el se produce când evenimente prielnice vin să-l susțină și să-l alimenteze. În momentul în care criza agrară culminează, proprietatea ajunge să se concentreze numai în mâna câtorva. Atunci

echilibrul repartiției nu mai există și trebuie să se provoace, în mod fatal, o nouă pulverizare a proprietății, să se facă o repartiție nouă. Lucrul se poate întâmpla fie în chip violent, prin revoluție, fie pe cale de adaptare, prin legi potrivite, aduse la timp de prevederea conducătorilor.

Așa s'a întâmplat și în istoria Romei. O problemă agrară a existat la Romani încă dela început și diverși legiuitori, din timp în timp, au încercat să o soluționeze. Cunoaștem astfel legea care poartă numele lui *Lucius Stolo*, dar care în realitate trebuie să fie dela sfârșitul secolului III î. d. Chr., prin care se limita la 500 jugere întinderea de pământ pe care un particular avea dreptul să o exploateze din domeniul public. Problema agrară se pune însă cu gravitate atunci când rupearea echilibrului este accelerată de evenimentele externe, și aceasta se întâmplă în sec. al II-lea, după cucerirea peninsulei italice și după războaiele punice. Astfel că rezultatul cel mai grav al cuceririlor romane în Italia a fost creșterea bruscă a proprietății funciare și evoluția ei, în ce privește caracterul, organizarea și repartiția.

Înainte de a arăta în ce au constat legiuirile agrare ale Romanilor, trebuie explicat, în câteva cuvinte, mecanismul care a condus proprietatea rurală în perioada care ne interesează.

După anticele și neînduplecatele legi ale războiului, teritoriile cucerite de învingători încetau de a mai aparține vechilor lor stăpânitori și deveneau proprietatea cuceritorilor. Când Roma cucereste întreaga Italie, ea lasă unele teritorii cetăților învinse, firește sub anumite condițiuni fiscale, dar pe altele le oprește pentru sine și le administrează în felul următor : o parte este distribuită soldaților sau vândută particularilor, și ace-

ste terenuri deveneau bunuri private, *agri privati*, asupra cărora Statul roman nu mai avea niciun drept ; o altă parte o arenda în schimbul unei sume anuale; asupra acestor terenuri Statul rămânea proprietar, exploatatorii neavând decât simpla administrare ; o a treia parte era concedată primului ocupant, care trebuia, ca și arendașii categoriei precedente, să verse Statului o redevență anuală. Terenurile acestor două din urmă categorii nu deveneau bunuri private, ci constituau ceea ce se cheamă domeniul public, *ager publicus*, proprietatea Statului. Or, se întâmplă ca atât terenurile vândute, cât și cele arendate sau cedate primului ocupant, au fost acaparate în fapt de patricienii bogați, adică de oameni care aveau capitaluri. Proprietarii mici și mijlocii, ruinați de războaiele neîntrerupte al căror greu îl duseseră singuri, nu erau în stare nici să cumpere, nici să arendeze.

Decăderea micii proprietăți e agravată și de devastările suportate de Italia în timpul celui de al doilea război punic. Mai mult de 11 ani, liniile de bătae s'au mișcat și s'au mutat prin întreaga Italie. La fiecare mișcare de retragere a uneia dintre cele două armate, se dădea foc lanurilor de grâu, viile erau tăiate, vitele rechiziționate, pentru motive de ordin militar. Trebuie adăugat că pierderile de oameni nu erau mai puțin importante. „Consumarea oamenilor“, cum zice istoricul Bloch, era înspăimântătoare. Bătăliile dela Trasimene și Cannae au fost adevărate hecatombe de soldați romani. Pe cei rămași în viață îi pândeau sărăcia și datoriile, fiindcă puțini dintre soldați aveau pe cine să lase acasă, ca să muncească pământul în vreme ce ei luptau în război. Faptul singur al unei activități militare continue era, pentru mica societate, o cauză de decădere și de ruină.

La sfârșitul războiului, unele dintre cetățile cele mai înfloritoare ale Italiei de sud nu mai erau locuite de cât de câteva sute de bieți oameni înfomețați, rătăcind fără rost printre ruine.

Domeniul public, pe urma cuceririlor, devenise desigur imens. Dar de acesta beneficiau numai oamenii bogați. Ei singuri aveau bani, ca să poată cumpăra, arenda și exploata. În teorie, arendașul sau ocupantul nu era proprietar. Proprietatea aparținea poporului roman și era imprescriptibilă. În fapt, posesorii, toți oameni influenți și cu legături, începeau cu vremea să se considere proprietari adevărați, ne mai plătind sumele datorate Statului, care astfel lăsa să i se perime titlul. Nu se mai face, la un moment dat, de către marii posesori de pământuri, nicio deosebire între ceea ce e al lor și ceea ce e al Statului. Dacă la toate acestea adăugăm faptul că e așa de greu unui proprietar mic să trăiască lângă unul mare, că acesta din urmă dorește totdeauna să-și rotunjească domeniile cu micile petece de pământ vecine, vom avea explicația limpede a imenselor latifundii care se creaseră la Romani în sec. al II-lea î. d. Chr., acele latifundii care, cum va zice Pliniu cel Bătrân, aveau să piardă Italia. De aci se va naște problema agrară.

Această răsturnare totală a economiei agricole a adus după ea și un fenomen social tipic, al cărui rol și importanță au fost considerabile în istoria Romei. Ogoarele sunt părăsite de muncitori, care vin cu toți la orașe și în special la Roma ; are loc un adevărat exod al populației dela țară către oraș, unde plebea amestecată și nestatornică a mahalalelor devine extraordinar de numeroasă. Roma încetează de a mai fi capitala unui popor agricol, a cărui bogăție principală era întemeiată pe proprie-

tatea funciară și pe venituri agricole, ea e acum o aglomerație tumultuoasă de oameni fără căpătâi, care vor avea să dea mult de lucru conducătorilor.

Acestea sunt faptele, realități isbitoare și incontestabile, care au determinat pe *Tiberius Gracchus*, tribun al poporului, tânăr generos și minte luminată, să întreprindă, la a. 133 î. d. Chr., o reformă agrară, întâia cu adevărat importantă dintre cele încercate la Roma. Esențialul reformei sale consta în *limitarea dreptului de proprietate*. După legea lui Tiberius Gracchus, niciun cetățean nu putea ocupa personal mai mult de 500 jugere și nici fii lui mai mult de 250 jugere fiecare, o familie neputând să totalizeze împreună mai mult de 1000 jugere, adică aproximativ 250 hectare. Afară de asta, proprietarii erau obligați să întrebuințeze la munci, pe proprietățile lor, un număr oarecare de oameni liberi, proporțional cu acela al sclavilor. În fine, Statul avea să împroprietărească pe cetățenii săraci cu loturi de câte 30 jugere ($7\frac{1}{2}$ hectare), cu titlul de posesiune ereditară; loturile nu puteau fi vândute sau înstrăinate. Nouii împroprietăriți erau datori să plătească Statului o sumă fixă, anuală. Tiberius Gracchus își desăvârșește opera, având grijă să și finanțeze operația împroprietării. Măsură indispensabilă pentru ca o asemenea operație să reușească și să-și poată produce efectele, — măsură pentru care autorul ei nu poate fi admirat îndeajuns. În 133, bogatul rege al Pergamului lăsase moștenire întreaga sa avere Statului roman. Tiberius Gracchus hotărăște că această avere aparține poporului și nu Senatului, și trebuie să fie distribuită noilor împroprietăriți, drept capital de exploatare. Ca orice reformator și înnoitor, el ridică împotriva-1 nenumărate adversități

și este asasinat, victimă a Senatorilor, în același an 133

Opera lui Tiberius Gracchus este continuată de fratele său *Caius Gracchus*. Ales la rândul lui tribun al poporului, 9 ani după asasinarea lui Tiberius, în 124, Caius face să se voteze o nouă lege agrară, care restabilea în întregime textul celei votate de fratele său. El comite însă o greșeală, explicabilă de altminteri, dar o mare greșeală. Ostilitatea Senatului și a partidului aristocrat, deci a celor ce beneficiau de latifundiu, îl silește să caute a câștiga simpatia necondiționată a plebei din Roma printr'o lege demagogică, legea așa numită frumentară. Prin această lege, Statul vindea plebei cantități imense de cereale pe prețuri derizorii. Plebea romană poate astfel aspira să trăiască, într'un dulce farniente, pe spinarea Statului filantrop. Greșeală capitală însă, fiindcă efectele legii frumentare anulau efectele legii agrare: pe de o parte legile agrare încurajau agricultura, dădeau pământ păturei rurale și, prin aceasta, o consolidau și o sileau să rămână pe loc; pe de altă parte legile frumentare împărțeau grâu mult plebei dela orașe și ispiteau pe țărani să dezerteze din țarină pentru a profita de viața ușoară a orașenilor. Căci, fără îndoială, e mai plăcut să fii întreținut de Stat, decât să-ți câștigi existența prin asprele munci ale câmpului.

Șaptezeci de ani mai târziu, în anul 63, anul consulatului lui *Cicero*, un alt tribun al poporului, *Servilius Rullus*, prezintă un nou proiect de reformă agrară, inspirat de Caesar. Noul proiect, foarte bine studiat, întrecea prin întindere pe toate cele precedente; el conținea mai mult de 40 de articole și avea drept scop conservarea și sprijinirea agriculturii italiice prin crearea de *coloni agri-*

cole în tot cuprinsul peninsulei și în special în regiunile prielnice. Avem de a face deci cu o nouă *improprietărire*, dar care se realiza din avutul Statului, din întinsele proprietăți ce formau domeniul public, ca și din terenurile pe care Statul urma să le cumpere dela particulari, fără însă ca aceștia să-și vândă proprietățile lor altfel decât de bună voie. Cu alte cuvinte, *improprietărirea* nu era dublată de o expropriere.

Legea lui Rullus, trecând peste unele defecte pe care le va specula și le va combate Cicero în discursul său contra legii, răspundea unor evidente cerințe sociale și era menită să dea bune rezultate. În primul rând, descongestiona Roma de plebea parazită devenită foarte numeroasă, — ferment continuu de dezordine și agitație; implicit, ușura bugetul de sumele alocate pentru hrana ei. Favoriza apoi dezvoltarea micii proprietăți agricole, baza economică a oricărei națiuni, garanția cea mai sigură a stabilității și prosperității. În fine, grație operațiunilor legii, se stabileau din nou, asupra proprietății rurale, precise raporturi juridice, care, de pe urma proscricțiunilor și confiscărilor lui *Sylla*, se încurcaseră rău și dădeau loc la tot felul de competițiuni. Dacă totuși legea cade, faptul s'a datorat opoziției lui Cicero: ajuns consul cu concursul partidului senatorial, al latifundiarilor, el își luase față de aceștia angajamente pe care înțelegea să le respecte.

Tot ce era bun însă, în legea lui Rullus, va fi reluat, la o distanță de numai patru ani, de Iulius Caesar. Indată ce ajunge consul, Caesar face să se voteze o lege agrară foarte asemănătoare celei a lui Rullus. El are grije, în special, să împartă pământuri soldaților veterani, dar realizează această operație fără să deposeze pe vechii proprietari.

Amănunt interesant și instructiv, loturile nu puteau fi înstrăinate de noii împroprietăriți timp de douăzeci de ani dela împroprietărare.

Preocuparea de proprietatea rurală mică și mijlocie a format — cum se vede — obiectul multora din legiuirile romane. Toate reformele agrare înfăptuite la Roma au avut de scop o repartiție cât mai echilibrată a acestei proprietăți ; ele au tins să împroprietărească pe micii muncitori de pământ și să împiedece marea proprietate de a se forma și de a crește peste măsură. Acest din urmă rezultat a fost urmărit însă nu prin sistemul exproprierii proprietății, ci prin acela al limitării dreptului de proprietate. În perspectiva istoriei, conducătorii Romei vechi se dovedesc foarte conștienți de necesitatea și de rolul clasei rurale care, în Statele agrare, este regulatorul vieții economice

JUSTINIAN

Amintirea lui Justinian este reîmprospătată acum, în lumea civilizată, de al patrusprezecelea centenar al codului care-i poartă numele. S'au împlinit, în adevăr, nu de mult, o mie patru sute de ani dela apariția *Codului lui Justinian* în acea a doua ediție, întregită, al cărei text îl avem astăzi. Piatră de temelie în istoria dreptului și a legislației, opera juridică a marelui împărat interesează, în primul rând, pe juriști. Dar personalitatea lui Justinian depășește cadrul strâmt al unei specialități ; el este una din figurile instructive ale istoriei. Aniversarea codului devine astfel un prilej binevenit ca să medităm o clipă asupra unui frumos capitol din istoria Răsăritului : exemplele trecutului sunt adesea cele mai bune lecții pentru viitor și răspunsul cel mai eficace la nedumeririle prezentului.

Împăratul bizantin n'a fost numai un mare împărat, dar și ultimul mare împărat *roman*. Subliniez cuvântul roman, fiindcă mi se pare că el definește figura împăratului. În 527, anul când, în vechiul Bizanț, Justinian se urca pe tronul imperiului de Răsărit, trecuse o jumătate de veac de când Odoacru, regele Hunilor, cucerise Roma, sfărâmând definitiv Imperiul roman de Apus,—dată

fatală, la care istoricii înseamnă amurgul unei lumi. Dar trecuse și mai multă vreme de când, nici la Roma, nici la Bizanț, nu cârmuise un om care să fi reînviat tradiția și principiile vechilor împărați. Justinian este ultimul reprezentant al unui sistem și al unei metode, pe care, cu aproape 600 de ani înainte, le inaugurase la Roma Octavian August.

Ce caracterizează imperialismul roman? În el se întâlnesc caracterele înseși ale rasei, cărora forma de guvernământ monarhică știuse să le dea o nouă valoare și o nouă expresie. Romanul era bun soldat, bun gospodar și bun zidar. Împărații romani au fost mari cuceritori, mari organizatori și mari constructori. Victorii răsunătoare, instituții trainice, grandioase lucrări publice, iată moștenirea pe care împărații dela Roma au lăsat-o posterității.

Format la școala educației romane, hrănit de timpuriu cu substanța marilor tradiții, Justinian ajunge repede la conștiința netedă a drepturilor și datoriilor unui monarh. De aceea, prima lui preocupare a fost să reconstitue o monarhie adevărată, să redea un conținut viu unor forme devenite goale și amenințate de dispariție. Concepția lui despre ceea ce trebuia să fie un Imperiu se rezuma în formula: „*un Stat, o religie, o lege*“. În aceste șase cuvinte, era mai mult decât un program: era definiția însăși a unei forme de guvernământ, care nu poate trăi decât dacă realizează acele trei unități. Istoria ne-o dovedește cu lux de exemple.

Inercând deci să reînnoade firul rupt al tradiției imperiale, lunga domnie a lui Justinian — aproape patruzeci de ani — e mare prin războaie fericite, prin reorganizarea provinciilor, prin uni-

ficarea și aproape crearea din nou a legislației, prin prestigiul artelor și al monumentelor. Așa dar vechiul metod roman : cucerire, organizare, construcție. Să ne oprim la fiecare din aceste trei aspecte.

Indată după ce a reușit să înfrângă răscoalele interne, Justinian a trimis o expediție în Africa, sub comanda generalului Belizariu. În doi ani de luptă și de victorii, Belizariu readuce provincia sub ascultarea împăratului. După Africa vine rândul Italiei. Supunerea peninsulei a fost însă mult mai grea. Optsprezece ani s'au luptat generalii lui Justinian, Belizariu mai întâi și după el Narses, până să înfrângă pe Goți și pe Ostrogoți, stăpânii de atunci ai gloriosului pământ. Puțin după cucerirea Italiei, mulțumită dezordinelor care agitau regatul vizigot, soldații lui Justinian ajung până în Spania. Așa încât împăratul atinsese primul dintre obiectivele sale : refăcuse unitatea vechiului imperiu și, din nou ca în vremea Căzarilor, Mediterana devenise un lac roman.

Provinciile astfel reintrate în sânul Imperiului trebuiau cimentate, consolidate, organizate. Și prima grije avea să fie în chip firesc întărirea lor militară : nu se poate ordine și organizare fără siguranță. Justinian ridică de-a-lungul frontierelor o linie aproape neîntreruptă de cetăți și de fortărețe. A fost o activitate cu adevărat prodigioasă. Pe frontiera de Nord, dela Singidunum (Belgradul de azi) până la Marea Neagră, dela râul Sava și până la gurile Dunării, se ridicară peste optzeci de cetăți întărite. Inapoiă acestei prime linii, în Epir, în Thessalia, în Thracia, în Macedonia, șase sute de cetăți fură reparate sau construite din nou. Insemnate ziduri de apărare se înălțară pentru a ocroti strâmtorile dela Thermopyle, istmul de Co-

rint, împrejurimile Chersonesului în Thracia. În Asia, de asemeni, dela Trebizunda până la Euftrat, în Caucaz, în Armenia și în Mesopotamia, cetățile ieșiră ca din pământ. O rețea de apărare se întinse astfel asupra întregului imperiu; la adăpostul ei, putea începe acum organizarea.

Justinian crease *un Stat*; trebuia acum o *lege*. În adevăr, cum s'ar putea organiza și administra un Stat, fără lege? *Iustitia fundamentum regnorum*, justiția este fundamentul monarhiilor, zice o vorbă înțeleaptă. Justinian întreprinde opera sa juridică, faptă nepieritoare, mai strălucită decât cele mai strălucite isbânzi. O comisiune de 12 juriști primise însărcinarea să studieze, să adune și să claseze principalele legiuri de până atunci. În 529, acestea se publică într'o primă ediție: o a doua, completată cu 200 legi noi ale lui Justinian și cu cincizeci de hotărâri (sau jurisprudențe) în chestiuni controversate, apare numai după 5 ani, în 534.

Dar Justinian nu se mulțumește cu atât. O nouă comisiune, de 16 juriști, capătă misiunea să extragă și să orânduiască metodic jurisprudențele din operele a patruzeci dintre cei mai mari jurisconșulți romani. Această vastă compilație conține 50 de volume și e intitulată *Pandecte* sau *Digeste*. Apoi, pentru folosința celor care studiau Dreptul, mai poruncise să se compună un cod întocmit după planul *Instituțiilor* lui Gaius și purtând același nume, care să servească drept temelie pentru învățământul Dreptului. În fine, o ultimă colecție, intitulată *Novelle*, adună la un loc legile imperiale promulgate după 534.

Toate aceste opere și culegeri constituiesc imensul monument legislativ al lui Justinian, renumitul *Corpus juris civilis* care, străbătând Evul Mediu,

a transmis până la noi principiile Dreptului roman. Legislația lui Justinian a exercitat, în decursul vremii, o influență fără egal. Ea, această operă a Răsăritului, a adus națiunilor occidentale din Evul Mediu revelația ideii mari, fundamentale, care este *Statul întemeiat pe drept*. Principiu dintre cele mai fecunde pentru progresul umanității.

Cuceritor și legislator, Justinian a fost și *constructor*. Prin grija lui, imperiul nu s'a acoperit numai cu cetăți și întărituri, ci și cu șosele, poduri, spitale, azile, mănăstiri și biserici. Intre acestea din urmă, cea mai celebră prin lux, proporții și prin principiile de artă pe care le urmează, este Sfânta Sofia. Ca s'o împodobească, au fost despuiate de marmoră și de porfiră, de aur și de argint, cele mai ilustre temple păgâne. De-a-lungul zidurilor străluceau acele neîntrecute tablouri, executate în mozaicul care avea să devină unul din elementele esențiale ale ornamentației bizantine. Când, la 27 Dec. 537, a avut loc inaugurarea solemnă a bisericii, cuviosul Justinian nu și-a putut stăpâni mândria și a exclamat: „Solomoane, te-am învins“. Sfânta Sofia întrecuse în măreție Templul lui Solomon.

O astfel de operă trezește de sigur dorința de a cunoaște omul, pe care l-am bănuî tot așa de „imperial“ ca și opera lui. Dar ce neașteptată surpriză: Flavius Petrus Sabbatius Justinianus nu se trăgea din spiță regească, ci din neam de muncitori, de plugari. Copilărise în satul natal din Macedonia superioară, umilul Tauresium, aproape de actualul Uskub, pentru a veni la Constantinopol abia la treizeci de ani. Iar împărat a ajuns — moștenind pe unchiul său Justin I, pe care o întâmplare îl urcase pe tronul Bizanțului — la patruzeci și cinci de ani, după ce își formase o serioasă pre-

gătire științifică și după ce ocupase diferite funcții civile și militare.

Împăratul nu-și va ascunde însă — între splendorile Romei de răsărit — preferințele omului născut și crescut în satul natal. Simplu în viața de toate zilele, măsurat la vorbă și cumpătat la băutură, Justinian nu observa nici el, și nu impunea nici celor din jur, eticheta riguroasă dela curtea Bizanțului. Până la 83 de ani, împăratul a muncit mult, a dormit puțin și s'a sculat de vreme. Calm în atitudine, blajin în vorbă, îngăduitor și milos, — despre stăpânul atâtor mii și mii de suflete Procopiu putea spune că avea „o fire de mie-lușel“.

În puține cuvinte, cel care, după propria lui definiție, urmărise să întărească „un Stat, o credință, o lege“, a fost un monarh demn de admirație și un om demn de respect.

CUPRINSUL

	Pag. :
Prefață	7
Pe urmele Zeilor...	11

LITERARE ȘI FILOSOFICE

Despre condițiile poeziei (Considerații asupra liricei latine)	23
<i>Odi et amo</i> (Sau viața și opera poetului Catul)	32
Destinul împărătesc al poetului	40
Viața și opera lui Virgiliu	49
Viața și opera lui Horațiu	69
Poezia vieții și a morții	90
Eterna coloare a vieții	98
Cum se cinstește un poet	102
<i>Non omnis moriar</i> (Soarta lui Horațiu în literatura românească)	106
Elegia latină	132
Exilul poetului Ovidiu	140
Despre arta de a vorbi	149
Romanul grec și latin	155
<i>Satyricon</i>	162
Titu-Liviu, istoric și moralist	167
Gânditorul Seneca	173
Fericirea în filosofia antică	178

POLITICE, SOCIALE ȘI ECONOMICE

	<u>Pag. :</u>
Cicero	185
Guvernământul Romei antice	190
„Alegerile“ în Antichitate	199
Bugetul roman	208
Problema datoriilor la Romani	216
Agricultura în Antichitate	225
Reforme agrare în istoria Romei	233
Justinian	242
Cuprinsul	249

INSTITUTUL DE
ARTE GRAFICE
„CUGETAREA“
P. C. GEORGESCU-DELAFRAS
BUCUREȘTI, IV
STR. POPA NAN, 21

EXTRAS DIN CATALOG

<i>Nichifor Crainic</i>	Nostalgia Paradisului
—	Puncte cardinale în haos
—	Ortodoxie și etnocrație
<i>I. Diaconescu</i>	Istoria Literaturii latine
—	Anabasis, de Xenofon
—	Istoria Literaturii eline
<i>Sterie Diamandi</i>	Oameni și aspecte din istoria Aromânilor
<i>P. Georgescu- Delafras</i>	Cum am cucerit viața
<i>E. Lovinescu</i>	Memorii
<i>S. Mehedinți</i>	Poporul
—	Altă creștere - Școala muncii
—	Trilogii
—	Creștinismul românesc
<i>Nichifor Crainic</i>	Tara de peste veac
<i>Eminescu</i>	Poezii postume
<i>George Gregorian</i>	Două fete dintr'un neam
<i>Traian Brăileanu</i>	Teoria Comunității Omenești
<i>Gr. Tăușan</i>	Opiniile unui singuratec
<i>M. Dem. Rădulescu</i>	Sufletul Patriei
<i>Eugeniu Sperantia</i>	Sus...
<i>I. Tolescu-Văleni</i>	Sânziana (versuri)
<i>Dr. D. Chirculescu</i>	Valoarea biol. a gândirii
<i>Constantinescu-Clitus</i>	Străbătând Italia
<i>Liviu Rebreanu</i>	Crăișorul Horia
<i>O. Densușianu-Fiul</i>	Amurguri pe culmi
<i>Mircea Eliade</i>	Maitreyi
<i>Lucian Predescu</i>	Enciclopedia Cugetarea

CUGETAREA — GEORGESCU DELAFRAS